

307.475

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Az
Állam- és Jogtudományi Intézet
ÉRTESÍTŐJE

IV. KÖTET 3. SZÁM

1961

2

TARTALOMJEGYZÉK

Tanulmányok

<i>Péteri Zoltán</i> : Az államforma fogalmáról	291
<i>Peschka Vilmos</i> : A társadalmi szervezetek szerepe az állam jogalkotó tevékenységében	323
<i>Bokorné Szegő Hanna</i> : A gyarmati klauzula alkalmazása a nemzetközi szerződésekben	341
<i>Horváth Tibor</i> : Az elmélet és a gyakorlat viszonyának egyes időszerű kérdései az Állam- és Jogtudományi Intézet munkájában	375

Szemle

<i>Szalay József</i> : Szabó Imre: A jogszabályok értelmezése	391
<i>Szászy István</i> : A szovjet Nemzetközi Jogi Évkönyv 1959. évi kötete	403
<i>Halász József</i> : A népi demokratikus állam és jog kérdései	414
<i>Peschka Vilmos</i> : Kerimov, D. A.: Szabadság, jog és törvényesség a szocialista társadalomban	421
<i>Horváth Anna</i> : Gindev, Panajot: Okozati összefüggés és bűnösség a büntetőjogban a dialektikus materializmus fényében	428
<i>Horváth Tibor</i> : Tudományos konferencia a leningrádi egyetemen	436

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkeszti

AZ ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI INTÉZET TUDOMÁNYOS TANÁCSA

Felölős szerkesztő: *Szabó Imre*

Folyóirat kiadványaink előfizethetők és számonként is vásárolhatók a következő helyeken:

Akadémiai Könyvesbolt, Budapest V., Váci utca 22.
Akadémiai Kiadó Terjesztési osztály, Budapest V., Alkotmány utca 21.

Külföldön terjeszti a

KULTURA Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat
Budapest I., Fő utca 32.
Telefon: 429—760.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Az
Állam- és Jogtudományi Intézet
ÉRTESÍTŐJE

IV. KÖTET 3. SZÁM

1961

TANULMÁNYOK

PÉTERI ZOLTÁN

Az államforma fogalmáról

I.

1. Az államhatalom birtoklásának és gyakorlásának kérdése a történelem folyamán mindenkor az osztályok harcának középpontjában állott. Mióta a termelőeszközök magántulajdonának védelmére létrejött az állam, a kényszerítő hatalom gépezete, azóta a kizsákmányoló osztályok minden eszközzel e gépezet megszilárdítására, az elnyomást elősegítő szervezeti formák és módszerek tökéletesítésére törekedtek. A kizsákmányolt és elnyomott osztályok harca viszont mindenkor az államhatalom birtokáért vagy legalábbis az abban való részvételért folyt. Ez volt minden forradalom célja, s az államgépezet a forradalomban győztes osztály legfőbb zsákmánya.¹

A sikeres forradalmak mellett, ahol a hatalom — a forradalom eredményeként — egyik osztály kezéből a másikba ment át, ismer a történelem kompromisszummal végződött forradalmakat is. Ilyenkor nem egyik osztály uralmának a másikéval való felváltása volt a forradalom eredménye, hanem legfeljebb az osztályuralom módszereinek, szervezeti formáinak új, az elnyomottak számára könnyebben elviselhető módszerekkel és formákkal való felcserélése. A forradalom leverésének viszont szükségszerű következménye volt az osztály-elnyomás formáinak és módszereinek élesedése, kiméletlenebbé válása. Az uralkodó és az elnyomott osztályoknak ez a küzdelme, sikerei és kudarcai jutnak kifejezésre az államhatalom gyakorlásának szervezetében és módszereiben, azok történeti változásaiban.

Ugyanez a folyamat, az osztályerőviszonyok hullámmzása — amelynek a hatalomgyakorlás szervezetében és módszereiben bekövetkezett változások csupán következményei — jelentkezik az államtudományban az államforma problémájaként, noha a kizsákmányoló társadalmi rendszerek „hivatalos” tudománya többnyire beéri a felszíni jelenségek vizsgálatával, azok gazdasági és társadalmi okainak, osztályösszefüggéseinek feltárása nélkül. Az egyes államok felépítésében, valamint az államhatalom gyakorlásában mutatkozó különbségek már több mint 2000 éve felkeltették a politikai gondolkodók figyelmét, s ha egyrészt osztályhelyzetük, másrészt világgépük szükségszerűen korlátozott volta meg is akadályozta őket abban, hogy a különbségek s a különbségeket előidéző változások valóságos okait felismerjék, az egyes államok felépítésének, belső szervezetének leírásával és összehasonlításával, valamint az államok ezen az alapon megkísérelt osztályozásával megtették az első lépéseket az államforma-elmélet kidolgozásának útján. Ez az út — a kizsákmányoló társadalmak uralkodó osztályainak az állam osztályjellege elleplezéséhez fűződő ér-

¹ MARX: Louis Bonaparte brumaire tizenharmadikája. MARX—ENGELS: Válogatott művek. I. köt. Bp. 1949. 309. p.

dekei következtében — korántsem volt egyenes, s a burzsoá államtudomány hatékony közreműködésével zsákutcába torkollott. Ebből csak az állam osztályjellegének s ennek alapján az állam típusa és formája közti összefüggés lényegének a marxizmus—leninizmus klasszikusai által történt feltárása mutatott kiutat, s tette lehetővé a szocialista állam- és jogtudomány számára az államforma évezredes problémájának megoldását. Ez a megoldás azonban egyelőre csak fő vonásaiban tekinthető véglegesnek, nem véletlen tehát, hogy éppen most — amikor a szocializmus, illetve a kommunizmus építése a szocialista tábor országaiban új, hatalmas lendületet nyert, s ez a körülmény a megoldandó elméleti problémák tömegét veti fel a szocialista állam- és jogtudomány művelői előtt — újra előtérbe került az államforma, s ezen belül különösen a szocialista állam formáinak problémája.²

2. Az államforma-probléma jelentőségét az osztályharcok története és a politikai tanítások ezt tükröző változásai egyaránt igazolják. Minthogy az államforma adja a leghívebb képet az osztályharc mindenkori állásáról az adott gazdasági-társadalmi formáción s az annak megfelelő államtípuson belül, az államforma alakulása mind a gyakorlati politikusok, mind a politikai tudományok művelői számára bő anyagot nyújt az államéletre vonatkozó általánosító következtetések levonásához. A különböző államformák nem egyforma lehetőséget biztosítanak az osztályharc folytatása számára, a konkrét helyzet követelményeivel számoló, az osztályerőviszonyokat helyesen mérlegelő politikának tehát az adott állam formáját is figyelembe kell vennie. Az elnyomott osztály számára egyáltalán nem közömbös az őt elnyomó állam formája, s a történelem számos példával szolgál az olyan megmozdulásokra is, amelyek eleve csak az államforma megváltoztatására irányultak, az állam osztálytartalmának fenntartása mellett. Ma főleg a tőkés országok elnyomott osztályai számára jelent közvetlen feladatot az államforma demokratizálódásáért vívott küzdelem, hiszen egy demokratikusabb állami berendezkedés és ennek keretében az osztályharcnak a munkáosztály számára szabadabb formái természetesen több lehetőséget biztosítanak a szocializmushoz való békés átmenetre is.

Az államforma jelentőségére vonatkozó megállapítás azonban nemcsak a tőkés országokban harcoló kommunista és munkáspártokra érvényes. Az államforma a szocializmus és a kommunizmus építésének körülményei között is az osztályerőviszonyok állásának tükrözője, az állam felépítésének, belső szervezetének és az államhatalom gyakorlása során alkalmazott alapvető módszereknek a kifejezője. A szocialista országokban, ahol a hatalom a dolgozó

² Az elmúlt évek során megjelent munkák közül ld. különösen: PETROV, V. SZ.: O ponjatii formü goszudarsztva. Voproszü szovetszkogo goszudarsztva i prava. Ucsenüe zapiszki Leningradszkogo Ordena Lenina Goszudarsztvennogo Universziteta imeni A. A. Zsdanova. Szerija juridiceszkih nauk, vüpuszk 6. Leningrád, 1955. 64—83. p.; PETROV: Osznovnüe priznaki formü goszudarsztva szocialiszticeszkogo tipa. Voproszü szovetszkogo goszudarsztva i prava. Ucsenüe zapiszki Leningradszkogo Ordena Lenina Goszudarsztvennogo Universziteta imeni A. A. Zsdanova. Szerija juridiceszkih nauk, vüpuszk 7. Leningrád, 1955. 17—45. p.; DENISZOV, A.: Szuscsnoszty i formü goszudarsztva. Izdatelsztvo Moszkovszkogo Universziteta, Moszkva, 1960.; LASIN, A. G.: Formü szocialiszticeszkogo goszudarsztva. Moszkva, 1960.; KUČERA, Eduard: Poznámky k pojmu forma státu. Právník, 1958. 205—220. p., magyarul: Megjegyzések az államforma fogalmához. Jogtudományi Közöny, 1958. 331—343. p.; KUČERA: Některé dalši poznámky k pojtu formy státu. Právník, 1959. 41—61. p.; DOKOV, D.: Za ponjatieto forma na drzsavata i negovite elementi. Izvestija na Insztituta za pravni nauki. T. XI., KN. 2. Szofija, 1960. 135—193. p.; HALÁSZ Pál: Az államformatan néhány elméleti kérdése. Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata. Bp. Tankönyvkiadó, 1960.

osztályok kezében van, s a fejlődés nem ösztönszerűen, hanem a felismert objektív törvényszerűségek tudatos alkalmazásával megy végbe, a proletariátusra és élesapatára, a kommunista pártra az államforma tudatos alakításának kötelezettsége hárul, hogy minél teljesebben kibontakozhassék az államformának mint a szocialista építés eszközének, a szocialista felépítmény részének alapját segítő, annak fejlődését meggyorsító szerepe.

Ismeretes, hogy Lenin, a világ első szocialista államának megteremtője, a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet időszakában az államformák nagy változatosságát tétélezte fel, mint a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének egyik szükségszerű következményét.³ Napjainkban, amikor a szocializmushoz vezető parlamentári út lehetőségei is számos országban kedvezőnek mutatkoznak, a lenini tanításnak fokozott jelentősége van.⁴ A szocialista államelmélet művelőjének most az a feladata, hogy egyfelől az államhatalom gyakorlásának a szocialista országokban fellelhető szervezeti formáit és módszereit vizsgálva, azokból levonja a szükséges elméleti következtetéseket, másfelől viszont éppen a szocializmus útját járó országok tapasztalatainak általánosítása alapján dolgozzon ki konkrét megoldási lehetőségeket azoknak a szervezeti formáknak és módszereknek a megvalósítására, amelyek a legjobban alkalmazkodnak a szocializmus építésének nagy célkitűzéseire; így elősegítik, meggyorsítják a szocialista, majd a kommunista társadalom elérését. Nyilvánvaló, hogy ezek a szervezeti formák és módszerek — alapvető hasonlóságuk ellenére — számos eltérő sajátosságot is mutatnak. A szocialista átalakulás az egyes országokban sok vonatkozásban különböző gazdasági és társadalmi feltételek között, a történeti múlt és a nemzeti hagyományok által jelentősen befolyásolt, sajátos úton megy végbe. Az államelmélet feladata, hogy ezen államok alapvető tartalmi azonosságát hangsúlyozva, feltárja az egységes szocialista államtípuson belül fellépő, sok tekintetben eltérő, formabeli sajátosságok törvényszerűségeit is. A feladat megoldása — mint az eddigi tapasztalatok is mutatják — nem könnyű. Az a felfogás, amely a szocializmus útját járó országok állami berendezkedésében csak a sajátos, az eltérő vonásokat veszi figyelembe, könnyen a revizionizmus ingoványába téved, a másik hibás felfogás, a különbségek figyelmen kívül hagyása pedig az államvezetési módszerek és szervezeti formák gépies másolását, a nemzeti és egyéb sajátosságok elhanyagolását eredményezheti. Érthető tehát, hogy a szocialista állam formáinak megvilágítása, az ezzel összefüggő kérdések sokoldalú feldolgozása a szocialista államelmélet egyik legfontosabb feladata.

Ezen a téren még sok a tennivaló. A szocialista állam- és jogelmélet nagy érdeme, hogy tudatosította, széles körben elterjesztette az állam, illetve a szocialista állam lényegére, keletkezésére és feladataira vonatkozó klasszikus útmutatásokat. Ezek az alapvető tételek ma már általánosan ismertek és elfogadottak, ha egyes részletkérdésekben, pl. a szocialista állam funkcióinak kérdésében a kommunizmus építésének gyakorlata egyes régebbi elméleti tételek felülvizsgálását teszi is szükségessé. Megkezdődött és évek óta folyik a szocialista típusú államok problémáinak vizsgálata, a szovjet és a népi demokratikus

³ Ld. pl. LENIN: Művei. 25. köt. Bp. 1952. 443. p.; LENIN: Művei. 23. köt. Bp. 1951. 66. p.; LENIN: Művei. 31. köt. Bp. 1951. 30. p.; stb.

⁴ Ld. A kommunista és munkáspártok képviselőinek 1960 novemberében megtartott Moszkvai Értekezletén egyhangúlag elfogadott Nyilatkozat. Népszabadság, 1960. december 6.

állam- és jogfejlődés összehasonlító elemzése, s ma már a valamennyi szocialista államot jellemző, az alapvető kérdésekben mutatkozó azonosság felismerésén és hangsúlyozásán túl az egyes részletmegoldásokban mutatkozó s a szocializmust építő népi demokráciák fejlődési sajátosságain, történelmi hagyományain alapuló eltérő vonások beható elemzése is előtérbe került. E munka során világított ki, illetve vált érezhetővé szocialista államelméletünknek az a hiányossága, hogy keveset tettünk az olyan alapfogalmak tisztázása érdekében — s ezek közé tartozik az államforma fogalma is —, amelyeknek egységes értelmezése minden összehasonlítás és rendszerezés előfeltételét, kiindulópontját alkotja. E látszólag csupán terminológiai természetű problémák megoldatlansága azonban nemcsak a tudomány számára jelent nehézséget, nemcsak az általánosító elméleti következtetések kidolgozását gátolja, hanem végső soron — az állami jelenségeknek az osztályharc mindenkori állásával való szoros kapcsolata folytán — a helyes politikai taktika meghatározását is akadályozza.⁵ Túlzás nélkül állíthatjuk tehát, hogy az államelmélet alapfogalmainak tisztázása állam- és jogelméletünknek tovább nem halasztható, fontos feladata. Tanulmányunkban — e feladatkörhöz kapcsolódva — az államforma-fogalom kidolgozására teszünk kísérletet.⁶

II.

3. Az államforma-fogalom meghatározására irányuló közvetlen vizsgálódások megkezdése előtt szükségesnek látszik néhány módszertani megjegyzés előrebocsátása. Hogy az államforma problémájának jelentősége a szocializmus, illetve a kommunizmus építésének viszonyai között sem csökken, s ebből következően a szocialista állam- és jogtudománynak is foglalkoznia kell az államhatalom szervezeti felépítésével és gyakorlásának módszereivel, az az elmondottak után aligha lehet kétséges. Az is nyilvánvaló viszont, hogy állam- és jogelméletünknek vizsgálódásait — éppen a szocialista állam és jog alapvetően megváltozott jellege következtében — más módon és más célkitűzésekkel kell végeznie, mint azt a kizsákmányoló társadalmi formációk tudománya tette és teszi. A probléma ily módon való megközelítésére annál inkább szükség van, mert éppen a burzsoá államtudomány tanulmányozása vezet arra a meglepő eredményre, hogy az államforma mint tudományos probléma vizsgálata a burzsoá tudományban lényegében hosszú ideje egyhelyben topog, s ha első, aristotelesi megoldásához képest új eredményről egyáltalán beszélni lehet, az két negatív elemben, éspedig egyrészt az aristotelesi államforma-tan mai elégtelenségének felismerésében, másrészt az egész probléma bizonyosfokú elszegényítésében, túlzott leegyszerűsítésében jelentkezik. Anélkül, hogy az államforma-probléma eszmetörténeti útjának áttekintésére e tanulmány keretében vállalkozhatnánk, annyit — mint a fejlődés jelenlegi állomását — megállapíthatunk, hogy a burzsoá államtudomány — bár elismeri az államformák Aristotelestől származó, „hagyományos” osztályozásának történetileg meg-

⁵ Erre Kučera is utal. Ld. KUČERA: Megjegyzések az államforma fogalmához. Jogtudományi Közlöny, 1958. 332 p.

⁶ Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a tanulmányban foglaltak részét képezik egy készülő nagyobb terjedelmű munkának, amely az államforma problematikájának részletes feldolgozását célozza.

haladott voltát⁷ — nem tud annak helyére olyan összefüggő tudományos gondolatrendszert állítani, amely megnyugtató választ adna az államformák különbözőségének és történeti változásainak okaira. Az államforma társadalmi alapjának, osztály-összefüggéseinek feltárása nélkül nem lehet a probléma mélyére hatolni, a burzsoá államtudományban tehát szükségszerűen szűkül le az államforma gazdag kérdésköre egyetlen oldalra, a formális-jogi vonatkozásokra. Az Allgemeine Staatsrechtslehre az államformát egyszerű felosztási kérdésként kezeli,⁸ a szociológiai kutatások fellendülésével párhuzamosan kialakuló modern politika-tudomány (political science, science politique, Politik, scienza politica) pedig egyenesen kirekeszti vizsgálódási köréből az államforma — jogász-
szinak bélyegzett — fogalmát.⁹ Ez utóbbi sajátosság annál fontosabb problémánk szempontjából, mert napjaink burzsoá államtudományában — az Allgemeine Staatsrechtslehre háttérbe szorulásával — túlnyomórészt a szociológiai szempontok uralkodnak, nem túlzás tehát azt állítani, hogy az államforma-fogalom fokozatosan kiszorul a burzsoá államtudományból. Ha figyelembe vesszük továbbá azt a vitathatatlan tény, hogy a marxista—leninista elmélet a formális-jogi megoldásokkal szemben mindig előnyben részesítette a társadalmi — tehát a szociológia kérdésfeltevéseihez közel álló — tényezőket, s pl. a burzsoá politika-tudomány egyes képviselői ennek alapján Marx tanításának egyik legjelentősebb vonását az állam, a hatalom és általában a politika-tudomány jogi jellegének megszüntetésében (déjuridisation) látják,¹⁰ akkor teljesen indokoltnak tűnik az a kérdés, hogy van-e egyáltalán szüksége a szocialista államelméletnek az államforma fogalmára, illetve az osztályuralom gyakorlásának szervezetét és módszereit helyes-e vagy legalábbis célszerű-e az államforma problémájaként vizsgálni. Általánosabb formában felvetve a kérdést: folytatnia kell-e a szocialista állam- és jogtudománynak azt a „hagyományos” módszert, amely vizsgálódásai során elsősorban fogalom-meghatározásokra törekedett; nem esik-e elkerülhetetlenül a Begriffsjurisprudenz hibájába minden olyan elmélet, amely ismét a fogalmakat állítja előtérbe? Rejlik-e az államforma fogalma — mint tudományos absztrakció terméke — mögött megfogható társadalmi valóság, vagy csupán a jogászai szörszálhasogatás egyik megjelenési formájával van dolgunk? Csak e probléma tisztázása után kerülhet sor a szocialista államelmélet államforma-fogalmának vizsgálatára, s ennek alapján megtartására vagy elvetésére.

Ezekkel a kérdésekkel annál is inkább szembe kell néznünk, mert az utóbbi évek során a szocialista jogirodalomban is felmerült olyan álláspont, amely szerint „az alapvető jogi fogalmak és alapelvek marxista—leninista meghatározásainak a kidolgozása elkerülhetetlenül »elvont«, »absztrakt-skolasztikus« jellegű, elszakad az állami szervek gyakorlati tevékenységétől, a kommunista építés lényeges feladataitól.”¹¹ Igaz, hogy ez az álláspont hamarosan

⁷ Az aristotelesi államforma-tant legélesebben a magyar Schvarcz Gyula bírálta. Ld. SCHVARCZ Gyula: A politika elemei. Bp. 1881—1883.

⁸ Ld. pl. JELLINEK, Georg: Allgemeine Staatslehre. Zweite Auflage. Berlin, 1905. 644. és köv. p.

⁹ A „jogászai” állam-fogalom használhatatlanságáról ld. pl. GUMFLOWICZ, Ludwig: Geschichte der Staatstheorien. Innsbruck, 1905. 571. és köv. p.

¹⁰ DUVERGER, Maurice: Méthodes de la science politique. Paris, 1948. 7. p.

¹¹ E helytelen álláspontot idézi: „Az általános állam- és jogelmélet kérdéseinek további alkotó kidolgozásáért”. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1955. 3. sz., magyarul: Cikkgyűjtemény, 1955. 287. p.

igazságos bírálathoz és visszautasításban részesült,¹² kissé részletesebb vizsgálata márcsak azért sem lesz haszontalan, mert az államelmélet módszertani kérdéseivel a szocialista tudomány eddig viszonylag keveset foglalkozott.¹³

4. A tudományos fogalomalkotás ellen az utóbbi évtizedekben heves támadás indult a burzsoá tudomány egyes irányzataiban. A szemantikus filozófiának az a törekvése, hogy a társadalmi problémákat a szóhasználat problémáivá egyszerűsítse le, az állam- és jogtudomány területén is teret hódított. A modern analitikus filozófia egyik megalapozója, Weldon pl. azt állítja, hogy számos probléma, amelyet elődeink megoldhatatlannak találtak, nem a bennünket körülvevő világ titkaiból vagy talányaiból származik, hanem annak a szóhasználatnak a sajátosságából, amellyel ezt a világot megkíséreljük leírni. Az államelmélet és a filozófia egyes tévedései az oxfordi filozófus szerint csupán a nyelvhasználat gondatlanságából fakadnak; ez a gondatlanság pedig — mint mondja — azon a téves előfeltevésen nyugszik, hogy a szavaknak, különösen pedig a politikai tanok körében használatos szavaknak van egy, a lényegükhöz tartozó, „természetes”, magától értetődő jelentésük, nincs tehát szükség arra, hogy a szóhasználatra különösen ügyeljünk. Ez az előfeltevés azonban szerinte teljesen elhibázott, mert a valóságban a szavakat többé-kevésbé önkényesen használjuk egy meghatározott értelemben.¹⁴

Bár a szemantikus filozófia egyes irányai — s ezen belül Weldon eszmefuttatásai — a valóságban fennálló összefüggések leegyszerűsítését s ezáltal meghamisítását célozzák, Weldon megállapításaiban van valamelyes igazság is. Bár nem fogadhatjuk el azt az állítását, hogy a legfontosabb államelméleti fogalmak értelmezésének ingadozása csupán abból a tényből fakad, hogy a fogalmaknak — tévesen — az általuk jelölt jelenség lényegéhez tapadó, abból eredő értelmet szoktak tulajdonítani, mégis el kell ismernünk, hogy a bíráló kiindulópontja, vagyis a fogalmak tisztázatlanságának megállapítása a tényeken alapul, mert számos államelméleti fogalomnak, köztük szinte alapvetőnek tartott, gyakran használt fogalmaknak meghatározás útján történő pontos elhatárolását sem a kizsákmányoló társadalmak tudományai, sem a szocialista államelmélet még nem végezte el megnyugtató módon.

A szocialista állam- és jogtudomány e kérdésben tanúsított tartózkodását gyakran a klasszikusoktól származó állásfoglalásokra való hivatkozással szokták indokolni. Nem tagadható, hogy a marxizmus—leninizmus klasszikusainak valóban voltak bizonyos fenntartásaik a fogalommeghatározások tudományos értékére vonatkozólag, ez azonban részükről sem vezetett a meghatározások teljes elutasításához. Engels maga utal a meghatározás „gyakran hasznos, sőt szükséges” voltára, „ha nem kívánunk tőle többet, mint amennyit éppen mondhat”.¹⁵ Kétségtelen, hogy a meghatározásnak megvan a maga tudományos és gyakorlati jelentősége, csak nem szabad olyan merev, lezárt keretnek tekinteni, amelyet gépiesen alkalmazunk a valóság sokrétű, gazdag megjelenési formáira. Meghatározásainknak — éppen ellenkezőleg — a történetileg változó.

¹² Uo.

¹³ Ld. KERIMOW, D. A.: Zur Anwendung der marxistischen Methodologie bei der Erforschung rechtlicher Erscheinungen. Staat und Recht, 1957. 1212. p.

¹⁴ WELDON: The Vocabulary of Politics. An Enquiry into the Use and Abuse of Language in the Making of Political Theories. Oxford, 1953. 9. és köv. p.

¹⁵ ENGELS: Hogyan „forradalmasítja” Eugen Dühring úr a tudományt? „Anti-Dühring”. Bp. 1950. 357. p.

mert a változó valóságot tükröző fogalmak mozgásához kell alkalmazkodniuk,¹⁶ s ebben az esetben úgyszólván nélkülözhetetlenek a fogalmak pontos körülhatárolása, a fogalomzavar elhárítása, tehát a tudományos kutatómunka kiindulópontjának megteremtése terén.

A probléma — véleményünk szerint — nem annyira ott jelentkezik, hogy az államforma-fogalom szükségességét vitatók sikerrel kétségbe vonhatnák a fogalom és a valóság közt fennálló összefüggés materialista értelmezésének helyességét, vagyis azt az alapvető tételt, hogy fogalmainkban „sajátosan és dialektikusan” tükröződik a természet.¹⁷ Fogalmaink és a bennünket körülvevő természet tárgyainak egybevágó voltát tagadni egyértelmű az agnoszticizmusmal, ezt a végkövetkeztetést pedig nyilván senki sem vállalhatja, aki a világ megismerhetőségének elvi alapján áll. A probléma ott vetődik fel — s ez vezet át az államforma-fogalom állítólagos jogászai jellegének kérdéséhez —, hogy az államforma fogalmának használata ellen éppen a valóság és a fogalmak egybevágóságának marxi tételével lehet érvelni, vagyis azzal az állítással, hogy az államforma fogalmának semmiféle valóság sem felel meg, e fogalom nem a bennünket körülvevő világ valamely jelenségének gondolati visszatükröződése, hanem csupán a jogászai szörszálhasogatás, az államélet síkján jelentkező Begriffsjurisprudenz egyik ma is élő megjelenési formája. E módszer természetlenségét már Hegel felismerte, s fellépett „a tapasztalaton elmélkedő megismerési eljárás ellen, amely először meghatározásokat észlel a jelenségben, azután ezeket a meghatározásokat veszi alapul, és ún. *megmagyarázásuk* végett megfelelő *alapanyagokat* vagy *erőket* fogad el, amelyek a jelenség e meghatározásait szerinte létrehozzák”.¹⁸ Engels pedig Dühringet bírálva mutat rá annak a „rég, kedvelt, ideológiai, apriorisztikusnak is nevezett módszer”-nek tarthatatlanságára, „amely valamely tárgy tulajdonságait nem magából a tárgyból ismeri meg, hanem a tárgy fogalmából vezet le. Először megcsinálják a tárgyból a tárgy fogalmát, azután megfordítják a nyársat és a tárgy mértékévé a képmást, a fogalmat teszik meg. Most már nem a fogalomnak kell a tárgyhoz, hanem a tárgynak kell a fogalomhoz igazodnia”.¹⁹

Tanulmányunk harmadik részében, az államforma-fogalom kidolgozása során szándékozunk részletesebben kifejteni azt az álláspontunkat, hogy a szocialista irodalomban uralkodónak mondható államforma-fogalom nem teljesen mentesülhet az itt összefoglalt ellenvetésektől és azok következményétől, az elvont jogászai konstrukcióvá bélyegzéstől. Ez azonban legfeljebb azt jelentené, hogy államforma-fogalmunk a valóságot nem elég mélyen, nem elég differenciáltan ragadja meg, de nem bizonyítja magának az államforma-fogalomnak szükségyszerűen elvetendő voltát. Ez csak akkor volna indokolt, ha az államforma fogalma és az államélet valósága között valóban nem állna fenn gondolati összefüggés, vagyis ha az államforma fogalma nem az ember megismerő tevékenységének a valóság általánosítása útján leszárt eredménye volna.

5. Közismert tény, hogy Lenin a „helyes, komoly, nem értelmetlen” absztrakciós tevékenységben látta az egész megismerési folyamat lényegét,

¹⁶ FOGARASI Béla: Logika. 4., átdolgozott és bővített kiadás. Bp. 1958. 135. p.

¹⁷ Ld. LENIN: Filozófiai füzetek. Bp. 1954. 273. p.

¹⁸ HEGEL, G. W. F.: Művei. III. köt. A logika tudománya. I. rész. Az objektív logika. Első könyv: A lét tana. 203. p. Idézi: LENIN i. m. 91. p.

¹⁹ ENGELS i. m. 99. p.

amely az emberi agy legmagasabbrendű termékéhez, a fogalomhoz vezet. „A fogalom (az ismeret) a létben (a közvetlen jelenségekben) feltárja a lényeg-
 got (az oksági törvényt, az azonosságot, a különbséget stb.) — valójában ez az
 egész emberi megismerés (az egész tudomány) *általános menete*.”²⁰ Az a kérdés,
 hogy az államforma fogalma ilyen „helyes, komoly, nem értelmetlen” absztrak-
 ció terméke-e, vagy pedig csupán az élettől elidegenedett burzsoá államtudo-
 mány részét alkotó, majd annak örökségeként átvett üres jogi kategória?
 E kérdés vizsgálata szükségszerűen vezet el az államforma-fogalom filozófiai
 vonatkozásaihoz, amelyeket eddig a szocialista államelmélet csak kevés figye-
 lemre méltatott.²¹ Kétségtelen azonban, hogy ha az államforma fogalmának
 elméletileg alátámasztott és — ami ezzel egyáltalán nem áll ellentétben —
 gyakorlatilag használható meghatározását keressük, úgy annak valamennyi
 oldalát, az állam lényegével való összefüggését és más állami jelenségekkel való
 kapcsolatát is fel kell tárunk, ami nem történhet meg bizonyos filozófiai
 kategóriák felhasználása nélkül. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy itt
 filozófiai vagy akárcsak elsősorban filozófiai fogalomról van szó. Közismert
 tény, hogy az állam- és jogelmélet nem egy olyan fogalmat ismer és használ,
 amelyeket — elsődleges vagy csak történeti időrendben első értelmükben —
 más tudományágak dolgoztak ki, s az állam- és jogtudomány csak utólag
 fűzött hozzájuk jogi értelmet, s alakította át őket ezzel jogi fogalmakká.²²
 Az államforma-fogalom filozófiai megalapozása tehát — nézetünk szerint —
 nem azt jelenti, hogy külön filozófiai és külön állam- és jogtudományi állam-
 forma-fogalomra van szükség, hanem hogy e több tudomány által is fel-
 használt fogalom kidolgozásánál a materialista dialektika kategóriáit kell fel-
 használni.

Az államforma fogalmához — s az állammal összefüggő valamennyi más
 fogalomhoz is — csak az állami élet valóságának, vagyis az egyes állami
 jelenségeknek tanulmányozása útján juthatunk el. „Minden emberi tudomány
 felesleges volna, ha a dolgok megjelenési formája és lényege közvetlenül egybe-
 esnék” — mondja Marx.²³ A tudománynak éppen az a feladata, hogy a jelen-
 ségekből — a lényeg megnyilatkozásaiból — kiemelje azt a közös, általános
 vonást, amely a lényegre jelenti.²⁴ Ennek során fel kell bontania a jelenség és
 a lényeg egybefonódását, amelyet Hegel így fejezett ki: „A lényeg tehát nem
 a jelenség mögött vagy a jelenségen túl van, hanem az existencia azáltal
 jelenség, hogy a lényeg az, ami existál.”²⁵ A lényeg és a jelenség közvetlenül
 adott kapcsolatának gondolati felbontása²⁶ az absztrakciós tevékenységben

²⁰ LENIN i. m. 218. p.

²¹ A szocialista államelmélet eddig általában beírta annak megállapításával, hogy az
 államforma-probléma megoldásához a marxista filozófia tartalom-forma ellentétpárját
 kell alkalmazni. Tudomásunk szerint Kučera vizsgálta először behatóbban e kérdés filo-
 zófiai vonatkozásait, bár ennek során — véleményünk szerint — nem vonta le mind-
 azokat a következtetéseket, amelyek a helyes kiindulópontból okszerűen adódnak.

²² Ilyen fogalmak pl.: az okozatosság, a prevenció stb.

²³ MARX: A tőke. III. köt. Bp. 1951. 885. p.

²⁴ Ld. UKRAJNCEV, B. Sz.: K voproszu ob opredelenii kategorij „szoderzsanie” i
 „forma”. Voproszu dialekticeszkogo materializma. Moszkva, 1957. 117. p.

²⁵ HEGEL: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. Bp. 1950. 211. p.

²⁶ Meg kell jegyezni ezzel kapcsolatban, hogy a valóságban lényeg és jelenség
 szétválaszthatatlanul egybekapcsolódik, s éppen az az emberi gondolkodás nagy fel-
 adata, hogy a lényegre gondolatilag kihámozza ebből az egységből, s ezáltal megismer-
 hetővé tegye. Ld. LUKÁCS György: A különösség mint esztétikai kategória. Bp. 1957.
 183. p.

megy végbe, amelynek eredménye a legmagasabbrendű gondolati termék, a fogalom.

Az állam lényegének az állami jelenségek oldaláról történő megközelítése, valamint az így kidolgozott állam-fogalom²⁷ teszi lehetővé az államforma mibenlétének feltárását. Az állam lényege, vagyis az állam alapvető belső felépítését meghatározó összefüggés *gondolatilag* az államnak mint az emberi megismerés tárgyának egyik oldalát képezi, amely elszakíthatatlanul kapcsolódik a belső összefüggést kinyilvánító jelenség-oldalhoz. Az emberi megismerés mindig ezt az utóbbi oldalt ragadja meg elsősorban, abból indul ki, s halad a mélyebb, belső összefüggések felé.²⁸ Ezen az úton, a lényeg megközelítésének útján, a jelenségek általánosító vizsgálata során más, a lényeggel összefüggő ismeretelméleti kategóriák szerepe is előtérbe kerül. A lényeg ugyanis nem meríti ki az egyes jelenségekben való létezését, megismerése ezért csak a *tartalom* feltárása, vagyis az adott jelenség lényegének *fejlődésében* való tanulmányozása útján lehetséges.²⁹ A tartalom mint a lényeghez viszonyítva kevésbé absztrakt kategória a tárgy lényegét tükrözi, fejlődésének adott történeti szakaszán. A tartalom — akárcsak a lényeg — a tárgy belső és döntő összefüggését tükrözi, azonban nem valamennyi tárgyra vonatkozólag, amelyet a lényeg fogalma átfog, hanem csak egyes tárgyra vagy azok egyes csoportjaira vonatkozólag. Ennek magyarázata az, hogy a tartalom a tárgyak döntő belső összefüggésén kívül még valami mást is kifejez, ami nem valamennyi azonos lényegű tárgyra vonatkozik, hanem azok közül csak egyesekre. A lényeg-kategória azt az általánosat ragadja meg, amely sok tárgyban, vagy egy tárgyban, de fejlődésének különböző szakaszain megvan, a tartalom-kategória viszont ennek az általánosnak a különösben vagy az egyesben való konkrét megjelenésével vagy a tárgy meghatározott fejlődési fokán való konkrét megjelenésével foglalkozik.³⁰ Az állam lényege tehát azt fejezi ki, ami minden államra közös, más szóval az állam belső összefüggései közül a döntőt, az alapvetőt. Az állam tartalma viszont ezenkívül az egyes államsoportokra vagy államokra külön-külön jellemző belső összefüggést is kifejezi. Ez a tartalom tükröződik a szocialista állam- és jogelmélet államtípus-fogalmában, amely — mint ismeretes — az azonos osztálytartalmú, vagyis ugyanazon társadalmi-gazdasági formáció keretei között létező államokat foglalja össze.³¹

Az állam lényege, tartalma és az egyes konkrét államok közti összefüggés tehát az általános, a különös és az egyes összefüggése. Mint Deniszov helyesen megállapítja, „minden konkrét államban van valami általános és valami különös is. Ha minden állam közös (általános) alapelve az, hogy osztályszervezet, úgy különös voltuk az lesz, hogy ilyen vagy olyan meghatározott osztály

²⁷ Mint Halász helyesen megállapítja, a lényeg és a fogalom nem mindig esik egybe, a lényeg feltárása azonban nélkülözhetetlen a teljes fogalom kidolgozásához. (Pl. a marxizmus előtti államtudomány az államfogalom számos jegyét ismerte fel, de a lényeg feltárásával adós maradt, így államfogalma nem lehetett teljes. Másrészt viszont az állam lényegének a marxista tudomány által való feltárása még nem jelenti az állam teljes fogalmának kidolgozását. Ld. HALÁSZ PÁL: Az államfogalom meghatározásának néhány kérdése. *Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata*, Bp. 1958. 6. p.

²⁸ Ld. Leninszkij Szbornik XII. 183. p.

²⁹ Ld. UKRAINCEV i. m. 119. p.

³⁰ Uo. 118. p. Ezt a problémát vizsgálja a jog vonatkozásában: SEJNDLIN, B. V.: Szucsosnyty szovetszkogo prava. Leningrád, 1959.

³¹ Ld. KAREVA, M. P. — KECSEKJAN, Sz. F. — FEDOSZEEV, A. Sz. — FEGYKIN, G. I.: Teorija goszudarsztva i prava. Moszkva, 1955. 55. p.

államai. Ez pedig azt jelenti, hogy az állam megőrzi osztályjellegét történeti fejlődésének különböző szakaszain, megmarad az osztályuralom szervezetének, s ugyanakkor meg is változik ebben a *lényegében* (innen ered az állam osztálytípusairól szóló tanítás), sőt megjelenési *formáiban* is (innen ered az államformákról szóló tanítás).³²

A marxista államelmélet kiindulópontja az állam kérdéseinek tanulmányozásánál — az elmondottakból következően — mindig az „egyes” kategóriája, vagyis a konkrétan létező állam. Az állam lényege mint tartalom az egyes államokban jelenik meg. Egy adott állam tartalmát — mint láttuk — *típusa* jelenti, míg megjelenési formája az *államforma* fogalmában fejeződik ki. Az államtípus és az államforma között tehát a tartalom és a forma összefüggése áll fenn.³³

6. E tanulmánynak természetesen nem feladata, hogy a tartalom és forma viszonyának évezredek problémáját részleteiben tárgyalja. Csupán azt foglaljuk össze, ami az államforma-fogalom további vizsgálatához nélkülözhetetlennek látszik.

A tartalom és forma viszonyának kérdésében is szemben áll egymással a materialista és a korábban hosszú évszázadokon át uralkodott, Aristotelestől napjainkig szinte változatlanul jelentkező idealista álláspont. Aristoteles a filozófia alapproblémáját, amely a valóság szerteágazó elemeit egységbe foglalja, a változás, a fejlődés gondolatában látta.³⁴ Az a válasz, amelyet a változások kérdésre adott, a skolasztika közvetítésével átkerült a hűbéri, majd részben a burzsoá ideológia fegyvertárába is. Ez a felfogás a világmindenségben tapasztalható változásokat a *négy ok* elméletével igyekezett megmagyarázni. A létesítő ok (causa efficiens) a változás létrehozója, valami eszmei, gondolati, ésszel megfogható elemet, a formai okot (causa formalis) létesít az anyagon (causa materialis), valamilyen cél (causa finalis) megvalósítása érdekében. Az anyagi és a formai okok egyesülése adja a valóságot, tehát minden

³² DENISZOV: Teorija goszudarsztva i prava. Moszkva, 1948. 103. p.

³³ Valamely állam osztálytartalmát mindig az adott társadalom gazdasági alapja határozza meg, mert valamely osztály gazdasági uralma szükségszerűen vezet az osztálytársadalom keretei között az illető osztály politikai uralmához, osztálydiktatúrájához. Ezt az összefüggést Halász a *közvetett tartalom* fogalmának segítségével magyarázza: „Az államformák közvetett tartalma a gazdaság adott rendje, amely végső soron a politikai formáknak ezt a csoportját is épp oly szükségszerűséggel dönti el, mint a felépítmény egyéb elemeinek változatos formáit. Azonban nem állhatunk meg e közvetett tartalom feltárásánál... Az állami formák tekintetében közvetlen meghatározó az objektív feltételektől meghatározott osztályakarát, amely létrehozza, kiválogatja a lehetséges formák közül az osztálydiktatúra jellegének megfelelő politikai formákon belül az államformát is.” (HALÁSZ i. m. 5. p.)

Nézetünk szerint nincs szükség a közvetett tartalom kategóriájára a társadalom gazdasági rendje, az állam osztálytartalma és a politikai formák közti összefüggés feltárásához. A tartalom és a forma viszonya ugyanis relatív összefüggést fejez ki. Ami egyik vonatkozásban tartalom, az a másik vonatkozásban forma lehet, és megfordítva. Helyes tehát Petrov ama megállapítása, hogy a tartalom-forma viszony az állam vonatkozásában nem csupán az államtípus-államforma viszonyra alkalmazható, hanem maga az állam is, amely a felépítmény alkotó része, az osztálytársadalom gazdasági fejlődésének politikai formája. Erről az oldalról nézve tehát, a gazdasági fejlődés képezi a társadalmi élet tartalmát, a politikai, jogi stb. nézetek és intézmények pedig e tartalom formáját. (Ld. PETROV: O ponjattii formü goszudarsztva. 64–65. p.)

³⁴ Ld. ARISTOTELES' Methaphysik. Übersetzt und mit einer Einleitung und erklärenden Anmerkungen versehen von Dr. theol. Eug. Rolfes. Leipzig, 1904. VII. 3. 1029a, VII. 8. 1033b, továbbá: WINDELBAND, Wilhelm: Lehrbuch der Geschichte der Philosophie. Herausgegeben von Heinz Heimsoeth, Tübingen, 1935. 116. p.

létező az anyag és a forma egysége. Az anyag minden valóság befogadója, de önmagában nem létező, nem *οὐσία*.³⁵ Az anyag annak lehetősége, ami a létezőben a forma közvetítésével valósággá vált. Az anyagban tehát a lényeg csak lehetőségként van adva, s csak a forma közvetítésével válik valósággá. A forma egyrészt a meghatározott létező oka: az, ami a meghatározatlan és formátlan anyagot egyes meghatározott és megformált létezőkké, dolgokká változtatja. Másrészt a forma a dolgok célja, mert az anyag útján megvalósulásra törekszik, s ezáltal az egész mindenség mozgását idézi elő. A világmindenség legfőbb jellemzője, a fejlődés tehát az a folyamat, amelynek során a lényeg a pusztá lehetőségéből a forma útján megvalósul.

Mindebből a forma feltétlen elsőbbsége következik az anyaggal szemben.³⁶ Míg az anyag szerepe teljesen passzív, s csak a forma befogadására és hordozására korlátozódik, addig a forma behatol az anyagba, s azt mozgásra készíti, az egységen belül tehát az aktív elemet képviseli. Minden dolog formája segítségével válik azzá, ami; sajátosságai, egész tevékenysége formájából következnek. A forma nem más, mint a dolgokban rejlő lényeg, ezért a „formai” Aristoteles számára „lényeges”-t, a valóságban létezőt jelent. A formák tanulmányozása vezet tehát a dolgok lényegének megismeréséhez. Ezzel magyarázható, hogy az aristotelesi Politika oly nagy teret szentel az állam formái tanulmányozásának és osztályozásának.

Lényegében ez az aristotelesi, tehát a forma meghatározó szerepét, az anyagi tartalommal szembeni elsőbbségét hangoztató felfogás uralkodott a marxizmus fellépéséig az idealista filozófiában, valamint az annak befolyása alatt álló szaktudományokban.³⁷ Nem véletlen tehát, hogy a burzsoá államtudományban is oly nagy szerepet játszott és játszik a formalista szemlélet, amely problémánk vonatkozásában az államoknak önkényesen megválasztott formái szempontok, nem pedig osztálytartalmuk alapján történő osztályozásában jelentkezett.

A világ anyagi egységének felismerésén alapuló marxista—leninista filozófia a tartalom és forma viszonyának kérdésében is szakít a korábbi idealista elképzelésekkel, illetve e viszony értelmezését is a fejetetejéről a talpára állítja. A materialista filozófia a jelenségek lényegét, a tartalmi elemet az anyagban fedezi fel. „A lényeg mint (önmagával való) formátlan azonosság az anyag” — jegyzi fel Lenin Hegel olvasása közben, és hozzáfűzi: „Ez (az anyag) . . . a forma tulajdonképpen bázisa vagy szubsztrátuma. . .”³⁸ A tartalom—forma viszonyában tehát az előbbi a meghatározó tényező. A forma attól függ, hogy mit önt formába. „A forma lényegi. A lényeg így vagy úgy a lényegtől is függően formált. . .”³⁹

A tartalom és forma viszonyának materialista felfogásából logikusan következik a dolog tartalmának és formájának olyan értelmű megkülönböztetése, hogy e viszonyban a tartalmi oldal az elsődleges, míg a formának csupán másodlagos, a tartalomtól függő szerepe van. A forma a tartalom létezési módja, belső strukturája; jelentőségét főleg az mutatja, hogy a forma megisme-

³⁵ ARISTOTELES i. m. VII. 1032b.

³⁶ Uo. IX. 8. 1049b.

³⁷ A tartalom és a forma viszonyának idealista értelmezésére jó példa Stammler felfogása a gazdaság és a jog összefüggéséről. Ld. STAMMLER, Rudolf: Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung. Leipzig, 1896.

³⁸ LENIN i. m. 121. p.

³⁹ Uo.

résével kezdődik magának a tárgynak a megismerése.⁴⁰ „A forma-kategória annak a szervezetnek a megjelölésére szolgál, amely biztosítja a belső folyamatok egymásközi és a külső feltételekkel való kölcsönhatásának meghatározott jellegét. A forma ezért az anyag mozgásának lényeges oldala. Az érzéki megismerés számára a dolog objektív formája úgy jelentkezik, mint térben és időben körülhatárolt belső folyamatok, mint az anyag térbeli mozgásának megkülönböztető kifejezője . . . A külső formák változásaira vonatkozó ismeretek felhalmozása és gyakorlati felhasználása vezet azoknak a mély folyamatoknak a feltárásához, amelyek a formák keletkezésének és változásának alapját képezik, s a tartalom fogalmában jutnak kifejezésre.”⁴¹

7. A tartalom-forma viszony marxista—leninista értelmezéséből fontos következtetések származnak az államtípus és az államforma összefüggésére vonatkozólag is. Tekintettel azonban arra, hogy az itt felmerülő problémák jórésze túlmutat e tanulmány célkitűzésein, a következőkben csak annyiban érintjük őket, amennyiben ez az államforma-fogalom kidolgozásához szükségesnek látszik.

A tartalom—forma viszony dialektikájának alaptétele, hogy a tartalom mindig absztrakt, csak akkor kel életre, ha formába öntve jelentkezik, konkrétta válik. „Ha valaminek minden meghatározásától, minden formájától absztrahálunk, nem marad más, mint a meghatározatlan anyag. Az anyag egyáltalán *absztrakt* valami. (Az anyag nem látható, nem tapintható stb.; amit látunk, tapintunk, az már *meghatározott* anyag, azaz az anyag és a forma egysege.)”⁴² A tartalom és a forma tehát egymástól elválaszthatatlanok, az objektív világ minden tárgya, jelensége vagy folyamata mindig a tartalom és a forma egységében jelentkezik. Az állam „tartalma” sem önálló létező, hanem az államnak mint társadalmi jelenségnek egyik oldala, mely csak a formával való egységében alkot önálló ismerettárgyat. Ugyanez természetesen a formára is vonatkozik. Nincs tehát „állam általában”, s megfordítva, az egyes államformákat sem szabad a tartalomtól elvontakoztatva, vagyis az illető államok lényegének, osztálytartalmának feltárása nélkül, elvontan szemlélni.⁴³ Ebből a tudomány számára az a követelmény adódik, hogy az államformát ne önálló problematikaként szemlélje, mert az állam formájának tudományos problémája csak az állam típusának, osztálytartalmának kérdésével együtt, attól elválaszthatatlanul tükrözi az objektív valóságot. Az e kérdésben jelentkező helytelen szemléletmód — a formának a tartalomtól való elszakítása — eredményezi azt, hogy a burzsoá államelméletben formájuk alapján a legkülönbözőbb típusú államok kerülnek egymás mellé, és nyernek értékelést azonos szempontok alapján. Ezt a visszasságot nem egy burzsoá politikai gondolkodó vagy jogász is felismerte,⁴⁴ az állam lényegének, osztálytartalmának mint legfontosabb, alap-

⁴⁰ UKRAINCEV i. m. 120. p.

⁴¹ GARKAVENKO, F. I.: Dialektika formü i szoderzsaniya. Voproszü dialekticeszkogo materializma. Elementü dialektiki. Moszkva, 1960. 262. p.

⁴² LENIN i. m. 121. p.

⁴³ Vö. MARX—ENGELS: Művei. 1. köt. Bp. 1957. 145. p.

⁴⁴ Ld. pl. SCHWARZ: A két utóbbi évtized államformatani irodalmának kritikai méltatásához. Bp. 1887. 8. p.; MARRIOTT, J. A. R.: English Political Institutions. Fourth Edition, Oxford, 1955. 11. p.; TAYLOR, John: Inquiry into the Principles and Policy of the Government of the United States. New Haven, 1950. 51. p.; stb. Érdeemes megemlíteni, hogy e bírálatok rendszerint együtt járnak egy nem kevésbé önkényes osztályozási rendszer felvázolásával.

vető osztályozási ismérvek figyelembevételével azonban nincs megkülönböztető ismérv a látszatra hasonló formák szétválasztására sem.

A tartalom — vagyis az államtípus — meghatározó szerepéből következik, hogy a forma — vagyis az államforma — mindig az állam osztálytartalmának függvénye. Az államtípus és az államforma — mint ugyanazon jelenség két oldala — egységén belül a tartalmi oldal, vagyis az államtípus a meghatározó, az államforma sajátosságai tehát mindig a típus sajátosságaiból származnak. Az államforma mint tudományos probléma tehát egyrészt nem választható el az államtípus kérdésétől, másrészt ahhoz képest másodlagos jellegű. Az államforma vizsgálatát ezért meg kell előznie az államtípus vizsgálatának, ami viszont természetesen az állam osztályjellegének feltárását előfeltételezi. Nem véletlen tehát, hogy a kizsákmányoló társadalmi formációk államtudománya — mely ezeket az összefüggéseket leplezni próbálja — nem tudja megmagyarázni az államforma törvényszerűségeit sem. Az eredmény szempontjából közömbös, hogy az államtípus és az államforma összefüggésének meghamisítása ezen összefüggés tagadásában, vagyis az államtípus fogalmának elutasításában és az államforma kérdésének önálló tudományos problémaként való kezelésében jelentkezik,⁴⁵ vagy pedig az államtípusok megkülönböztetése önkényesen megválasztott és az osztályjelleget elmosó tartalmi ismérvek alapján történik.⁴⁶

A tartalom és a forma viszonyának materialista értelmezése nem jelenti azt, hogy a forma alakításában a tartalom kizárólagos szerepet játszik. Bár a formát alapvetően a lényeg, illetve a tartalom határozza meg, a formára más tényezők — az állam formájára pl. az adott társadalom osztályerőviszonyai, illetve végső soron a termelési viszonyok mellett a nemzetközi tényezők, történelmi hagyományok stb. — is hatást gyakorolnak. Ez teszi lehetővé egy tartalomnak sok — egymástól többé-kevésbé eltérő — formában való megjelenését, s ad magyarázatot például az államformák sokféleségére az adott államtípuson belül.⁴⁷ Az államforma alakulását meghatározó tényezők összessége jelentkezik az államelméletben az államforma feltételezettségének problémájaként.⁴⁸ E kérdésre az államforma összetevőinek vizsgálata során — amennyiben az tanulmányunk célkitűzései szempontjából szükséges — még visszatérünk.

A tartalom — forma összefüggés materialista értelmezése ad tudományosan megalapozott választ az államformák változásainak kérdésére is, ez azonban — jelentőségénél fogva — önálló vizsgáldást igényel, és kívül esik e tanulmány keretein. Itt csak arra utalunk, hogy a tartalom gyorsabb és a forma lassúbb változására, a forma viszonylagos állandóságára, valamint az új tartalom és a régi forma közötti ellentmondás feloldásának lehetőségeire vonatkozó dialektikus törvényszerűségek nemcsak az államforma történelmi változásait magyarázzák meg, hanem a szocializmus, illetve a kommunizmus építésének körülményei között az államforma tudatos alakításánál is döntő szerepet játszanak.

⁴⁵ Pl. NAWIASKY, Hans: Allgemeine Staatslehre. Einsiedeln, Zürich, Köln, 1958.

⁴⁶ Az államtípus fogalma pl. Jellinek elméletében az állam és az egyén közti viszony történelmi fejlődésének egyes állomásait tükrözi. Ld. JELLINEK i. m. 280. és köv. p.

⁴⁷ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egy tartalom egyidőben többféle formában is jelentkezhetik. A kérdésre a továbbiakban még visszatérünk.

⁴⁸ Ld. KUČERA i. m. 333. és köv. p.

Az eddig elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy az állam lényege, az államtípus és az államforma közötti összefüggésnek a dialektikus és történelmi materializmus által történő feltárása az államforma problémáját valódi mivoltában, nagy jelentőségű, rendkívül bonyolult és szerteágazó tudományos és gyakorlati kérdésként mutatja be. Az állam mint jelenség tartalmi és formai oldalának az államtípus és az államforma kategóriái segítségével történő megvilágítása új értelmet ad az államforma fogalmának is. Az államforma ebben az új, megváltozott értelmében már nem az államjog osztályozási kategóriájaként jelentkezik, hanem mindazon ismérvek összességét jelöli, amelyekben az állam lényegének létezési módja, belső strukturája kifejezésre jut.⁴⁹ A felosztási kérdés a marxista—leninista államformaelméletben háttérbe szorul, másodlagossá válik, a hangsúly azokra a politikai kérdésekre tolódik át, amelyek az államformával mint politikai intézménnyel, mint az osztályharc eszközeivel fűgnek össze.

III.

8. A továbbiakban megkíséreljük, hogy az eddig kifejtettek alapján meghatározzuk az államforma fogalmát, illetve e fogalom összetevőit. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az állam lényege, tartalma és formája, vagyis az állam, államtípus és államforma közötti összefüggés feltárása még nem jelenti az államforma-fogalom meghatározását, csupán a kiindulópontot — bár mint az előbbiekből látható, *szükséges* kiindulópontot — teremt meg ahhoz.

Az állam és az állammal összefüggő más jelenségek fogalmának meghatározása mindenkor a legbonyolultabb tudományos feladatok egyike volt, mert az államelmélet művelőjének e jelenségek sokoldalú, összetett voltán kívül az osztályhelyzetéből fakadó politikai, illetve ideológiai követelményekkel is számolnia kellett, amelyek e jelenségek lényegének, osztálytartalmának leplezését kívánták. A kizsákmányoló osztályok ideológusai részéről szokásosan megnyilvánuló és a marxizmus—leninizmus klasszikusai által mindig hangsúlyozott rosszhiszeműség és szándékos ferdítési kísérletek a fogalom-meghatározások tekintetében is érvényesültek; ez utóbbi tényezők szerepe problémánk vonatkozásában annál jelentősebb, mert az államnak mint gazdasági, politikai, jogi, sőt pszichikai tényezőkkel átszőtt ismerettárgynak fogalom-meghatározása nagymértékben függ a vizsgálódás módszerétől, ennek megválasztása pedig mindenkor az osztályhelyzet függvénye.⁵⁰ Nem véletlen tehát, hanem a kizsákmányoló társadalmak s különösen a tőkés társadalom államtudományában alkalmazott módszerek osztálykötöttségének következménye, hogy e módszerek sem az állam, sem az államhoz szorosan kapcsolódó más jelenségek lényegének feltárására nem voltak alkalmasak, így a burzsoá államtudomány fogalom-meghatározásai legfeljebb a vizsgált jelenség egy-egy oldalát tükrözték, a mélyebb összefüggések feltárása nélkül. A szocialista államtudományban viszont az elmélet osztályjellegéből fakadó követelmények egybe esnek a valóban tudományos, az objektív valóságot helyesen tükröző vizsgálódás követelményeivel. Az állam és az állami jelenségek lényegének a valósággal megegyező feltárása az állami fogalmak sokoldalú, pontos meghatározását teszi lehetővé

⁴⁹ Vö. UKRAINCEV i. m. 120. p.

⁵⁰ Vö. HALÁSZ: Az államfogalom meghatározásának néhány kérdése. 5. p.

Az állam és a társadalom szétválasztása, az önálló állami fogalmak kidolgozása viszonylag újabb keletű. Az a kísérlet, amely ma használt államelméleti fogalmakat legtöbbször formális hasonlóság vagy egyenesen látszathasonlóság alapján évszázadokkal korábban fennállott társadalmi formációk tudományába próbál visszavetíteni, könnyen az illető fogalmaknak meghatározott gazdasági és társadalmi összefüggésekből való kiszakításához vezet. Így bármilyen csábító volna is az államforma problematikájához tartozó valamennyi fogalom megfelelőjét az ókori tudományban, s különösen a rabszolgatartó görög társadalom tudományában felfedezni — ami egy-két fogalom vonatkozásában nem is tűnnék lehetetlennek —, e téren a legnagyobb óvatosságra van szükség. A polis szó például — amelyben a modern város-fogalom őseit szokták felfedezni — eredeti értelmében nemcsak házak tömegét, ezeknek fallal való körülvételét jelentette, hanem egy saját alkotmánnyal rendelkező politikai, sőt ideológiai és erkölcsi közösséget is.⁵¹ Ami pedig az általában ókori eredetüként számon tartott államforma-fogalmat illeti, nem szabad elfelejtenünk, hogy maga Aristoteles — akit pedig joggal tekintenek a modern értelemben vett államtudomány s ezen belül az államforma-elmélet megalapozójának — az állam „formája” kifejezést nem a mai értelemben használta, és a mai államforma-fogalom megfelelője nála a „politeia eidos” vagy egyszerűen a „politeia” fogalma volt.⁵² Nem találkozunk az államforma fogalmával a feudális középkorban sem. A politikai irodalomban hol a „reipublicae indoles”, hol a „forma regiminis”, hol pedig a „species regiminis” kifejezés fordul elő mint az államformák osztályozásának alapjául szolgáló fogalom. A feltörekvő burzsoázia politikai követeléseit megfogalmazó szerzők közül Locke a „government” szót használta az államforma jelölésére, Montesquieu és Rousseau ennek francia megfelelőjét, a „gouvernement” fogalmat, míg a német nyelvterületen a „Regierungsform” kifejezés volt használatos.⁵³ A XIX. század elején alakult ki az államforma önálló fogalma s ezzel az államforma és a kormányforma elválasztása. A német klasszikus filozófia, amely az utolsó nagy kísérletet tette arra, hogy az egész világmindenséget egyetlen hatalmas gondolatrendszerbe foglalja, az államformát — az eddigi tudomány gyakorlatától eltérően — nem felosztási alapként értelmezte. Az idealista államfilozófiában mindig csak *egy* állam lehet — ti. az állam eszméje — s ezzel együtt csak *egy* államforma. A többi államforma csak a rendszert lezáró állam-idea *előtt* szerepelhet vagy — mint Hegelnél — az önmagát kifejtő szellem egy korábbi fejlődési fokaként.⁵⁴

Az államforma — kormányforma megkülönböztetés a filozófia uralma alól önállósuló államtudományokban is teret nyert, aminek elsősorban gyakorlati

⁵¹ Ld. pl. VERDROSS, Alfred: Grundlinien der antiken Rechts- und Staatsphilosophie. Zweite, erweiterte Auflage, Wien, 1948. 25. és köv. p.

⁵² Ld. ARISTOTELES: Politika. IV. 1294a; IV. 1295b; stb. ld. BARKER, Ernest: The Politics of Aristotle. Oxford, 1946.

⁵³ Érdekes megjegyezni, hogy az angol politikai irodalom általában nem használta az „állam” fogalmát. Ennek okát Dabin — Sir Maurice Amos nyomán — abban látja, hogy a középkori angol felfogás szerint „a nemzet kormányzásának tulajdona és hatalma a király tulajdonát és hatalmát képezi — a Korona jogai —, ami azt jelenti, hogy ezek Ofelsége személyét vagy az Őt képviselő személyeket illetik, hogy ezeket a törvény és az alkotmányos szokások által meghatározott feltételek és keretek között gyakorolják” a legfőbb közjó érdekében. Ld. DABIN, J.: L'État ou la politique. Essay de définition. Paris, 1957. 21. p.

⁵⁴ SCHRAMM, Gerhart: Das Problem der Staatsform in der deutschen Staatstheorie des 19. Jahrhunderts. Berlin, 1938. 62. p.

okai voltak. Míg a rabszolgotartó és a feudális államnál, tehát az állam viszonylag egyszerű felépítése mellett általában már a kormányforma ismerete is megmutatja, hogy milyen az államforma,⁵⁵ addig a burzsoá állam vonatkozásában a kormányforma nem elegendő az állam jellemzésére. Primitív viszonyok között az államhatalom hordozója, akár egyes személy (monarchia), akár személyek csoportja (köztársaság), egyúttal a hatalom tényleges gyakorlója is. A társadalom szerkezetének bonyolultabbá válásával viszont az államügyek tényleges irányítása, vagyis az államhatalom gyakorlása gyakran nem maradt meg az állam képviselőjeként jelentkező személy vagy személyek kezében, így például egy formálisan monarchiaként szereplő államban a tényleges vezetés a nép képviselőiben fellépő testületi szerv kezébe mehetett át vagy megfordítva: egy formálisan köztársaságként szervezett államban a hatalom gyakorlását egy személyre bízta. A formális felépítés és a valóság ilyen szétválása tette indokoltá az államforma és a kormányforma megkülönböztetését az Allgemeine Staatslehre keretében.⁵⁶

Az imperializmus térhódításával előtérbe kerülő szociológia, illetve a szociológia módszereit alkalmazó politika-tudomány — mint arra már utaltunk — az államforma fogalmát teljesen kirekesztette vizsgálódásai köréből. A politika-tudomány számára az állam (State) a közösséget, az egész népet jelenti, míg a kormányzat (government) fogalma a „gépezet”, „a közhatalom szervezete” értelmében használatos.⁵⁷ Nincs tehát értelme az „állam” formáiról beszélni, hiszen az itt tett megkülönböztetés nyilván csak az illető *nemzeteket* elválasztó jegyek (nyelv, faj stb.) alapján történhetne.

Az államforma-fogalom használhatóságának vagy használhatatlanságának problémája a burzsoá államtudományban végeredményben módszertani kérdésre vezethető vissza. A fő vitapont — mint ismeretes — az, hogy módszertani szempontból megengedhető-e az állami jelenségek monista felfogása, vagy pedig külön kell választani a szociológiai és a jogi szempontokat. Más szóval: tekinthető-e az állam egységes, tehát egy módszer segítségével megközelíthető ismerettárgynak, vagy pedig az állam bonyolult szerkezetéből, összetett jellegéből okszerűen következik a több, de legalábbis két megismerési módszer (jogi és szociológiai) alkalmazásának szükségessége?

Az újkantiánus filozófia hatása mutatkozik abban a felfogásban, amely az államot mint jogintézményt és az államot mint társadalmi alakulatot élesen elhatárolja egymástól, s az egyiket a normatív jellegű „Staatsrechtslehre”, a másikat a valóság-tudományok, „Seinswissenschaften” közé tartozó „Allgemeine Soziallehre des Staates” vizsgálódási körébe utalja.⁵⁸ Az e két tudományágot különválasztó, de egyenrangúnak elismerő, ma már „klasszikus”-nak számító Jellinek-féle dualista felfogás utóbb fokozatosan háttérbe szorult a harciasabb, az eltérő alapokon nyugvó államelméleteket eleve tudománytalannak bélyegző monista elméletek mögött. Míg egyfelől a jogi monizmus képviselői, főleg Kelsen, több-kevesebb következetességgel igyekeztek kiküszöbölni elméletükből a szociológiai szemlélet maradványait, s ez úton eljutni az állam tiszta

⁵⁵ Ld. KOVÁCS István: A burzsoá alkotmányosság válsága. Bp. 1953. 145. p.

⁵⁶ Ld. NAWIASKY i. m. 123—124. p.

⁵⁷ Ld. RODEE, C. C.—ANDERSON, T. J.—CHRISTOL, C. Q.: Introduction to Political Science. New York, Toronto, London, 1957. 5. p.

⁵⁸ Ld. JELLINEK i. m. 9. és köv. p.

jogi konstrukciójához,⁵⁹ addig mások — az államnak a társadalom életében elfoglalt helye és ott betöltött funkciói figyelembevételével — a szociológiai oldalra helyezték a fő súlyt,⁶⁰ noha esetleg alapvetően szociológiai jellegű állam-fogalmuk mellett — másodlagos, kiegészítő jelleggel — elfogadták az állam jogi konstrukcióját is.⁶¹ E felfogásoknak számos változata merül fel a burzsoá államtudomány terjedelmes irodalmában, ismertetésük vagy akárcsak vázlatos áttekintésük messze meghaladná e tanulmány kereteit. Elegendőnek tűnik itt annak leszögezése, hogy az állam és az állammal szorosan összefüggő más jelenségek jogi vagy szociológiai szemlélete, illetve e módszerek elválasztása, legfőbb sajátosságát képezi a burzsoá állam- s ezen belül az államforma-elméleteknek is. Ennek megfelelően az államforma-fogalom meghatározásánál vagy csupán a jogi tényezők érvényesültek, ami az államformának jogászai problémaként való értelmezéséhez vezetett, vagy pedig egyedül az államforma társadalmi vonatkozásai képezték a vizsgálat tárgyát, ami viszont nem egyszer magának az államforma-fogalomnak a szociológia kategóriáiban való feloldását eredményezte.

9. A szocialista állam- és jogelmélet számára — a világ anyagi egységéből következően — nem lehet vitás az egységes dialektikus módszer alkalmazása az állami jelenségek lényegének feltárására. Legfeljebb az képezheti — és a szocialista állam- és jogtudomány történetének tanúsága szerint képezte is — vita tárgyát, hogy a dialektikus módszer alkalmazása egységes államforma-fogalom elismeréséhez vezet-e szükségszerűen, vagy pedig az államforma politikai, szociológiai, jogi és egyéb vonatkozásai — éppen ellenkezőleg — több államforma-fogalom létezését feltételezik.

Úgy tűnik, hogy a szocialista irodalom sem jutott e kérdésben megnyugtató álláspontra. Ennek okait nézetünk szerint részben a materialista ismeretelmélet kategóriáinak nem mindig következetes alkalmazásában, részben pedig a burzsoá államelméletek még ma is érvényesülő hatásában kell keresnünk.

A korábbi átfogó jellegű állam- és jogelméleti művekben, így Sz. A. Golunskij és M. Sz. Sztrogovics, majd A. I. Deniszov tankönyveiben még világosan felismerhetők a burzsoá államelmélet, különösen pedig az Allgemeine Staatsrechtslehre hatásai; ennek megfelelően mind az államforma-fogalom meghatározásánál, mind az államformák osztályozásánál formális-jogi szempontokból indulnak ki. A. I. Deniszov megállapítása szerint „minden konkrét államnak két formája van, a kormányforma és az államszervezet formája”. Az előbbi „az államhatalom szervezetét jelenti, amelyet jogilag e hatalom alaki forrása jellemez”, az utóbbi „az állam politikai és adminisztratív területi beosztását vagy csupán az adminisztratív területi beosztást” jelenti.⁶² Deniszov tehát az államformát az állam szervezeti felépítésével azonosítja, amelyet a jogi szabályozás alapján jellemez. Hasonló megoldás található az Sz. A. Golunskij—M. Sz. Sztrogovics-féle állam- és jogelméleti tankönyvben is.⁶³

⁵⁹ Ld. KELSEN, Hans: Hauptprobleme der Staatsrechtslehre. Tübingen, 1923; KELSEN: Allgemeine Staatslehre. Berlin, 1925.

⁶⁰ Így a jogszociológia eredményeit az államtudományban gyümölcsöztetni kívánó modern politikatudományak úgyszólván valamennyi képviselője. Ld. BRECHT, Arnold: Political Theory. Princeton, New Jersey, 1959. 4. és köv. p.

⁶¹ Ld. NAWIASKY i. m. 6—7. p.

⁶² DENISZOV i. m. 240—241. p.

⁶³ GOLUNSKIJ, Sz. A.—SZTROGOVICS, M. Sz.: Teorija goszudarsztva i prava. Moszkva, 1940. 62—63. p.

R. D. Lukics állam- és jogelméleti tankönyve — amely ugyancsak első-sorban az államforma-probléma jogi vonatkozásait tartja szem előtt⁶⁴ — „háromfajta államformá”-ról beszél. „Az államokat mindenekelőtt a *kormányforma* szerint lehet osztályozni, vagyis a legfelsőbb állami szervek szervezete szerint, pontosabban az államfő szerint. A forma másik fajtáját a *politikai rendszer formái* alkotják, illetve az állami szuverenitás politikai hordozója — a szuverén szerv szervezete — szerint meghatározott formák. Végül a formák harmadik fajtáját az *államszerkezet* formái képezik, amelyek a központi államhatalom és a helyi hatalom közötti viszonyok megszervezésének módja szerint vannak meghatározva.”⁶⁵

Az M. A. Arzsanov szerkesztésében megjelent állam- és jogelméleti tankönyv — amelyet a magyar egyetemeken is évekig használtak — bár az államhatalom szervezetét tekinti az államforma-fogalom *genus proximum*ának, emellett szűkebb (kormányforma) és tágabb értelemben vett (kormányforma és az államszerkezet formája) államforma-fogalmat különböztet meg. Hangsúlyozza azonban, hogy „ennél a kérdésnél az illető állami rendszernek azokat a legfontosabb oldalait és vonásait kell figyelembe venni, amelyeknek elvi, politikai jelentőségük van, nem pedig a technikaiakat”.⁶⁶ E gondolat részletesebb kifejtését azonban a tankönyvben hiába keressük, így aligha értelmezhetjük másként, mint az első bátortalan kísérletet az államforma-fogalom formális-jogi jellegének megszüntetése irányában.

A legújabb szovjet állam- és jogelméleti tankönyv az államforma fogalmát ugyancsak „szűkebb értelemben, azaz a kormányforma értelmében”, másrészt „tágabb értelemben” használja, „ami nemcsak a kormányformát, hanem az államszerkezet formáját és a politikai rendszert is átfogja”.⁶⁷ A „szűkebb” és „tágabb” értelemben vett államforma-fogalmat nem használja, de lényegében azonos álláspontra helyezkedik Deniszov is, aki új művében már szakít az államforma formális-jogi értelmezésével, de korábbi, kettős államforma-fogalmához ragaszkodni látszik, amennyiben megállapítja, hogy „minden államnak kormányformája és államszerkezeti formája van”.⁶⁸

Az itt idézett szerzők annyiban helyes úton járnak, amennyiben az államforma bonyolult problémájának több oldalról való megközelítésére törek-szenek. Az államforma mibenlétének helyes, az objektív valóságnak megfelelő feltárása e jelenség minden oldalának vizsgálatát és megismerését igényli, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a szocialista állam- és jogelméletnek az állami és jogi jelenségek legáltalánosabb törvényszerűségeivel kell foglalkoznia, ami szükségszerűen együtt jár a jogi és nem jogi elemek együttes vizsgálatával. E követelmény napjaink szovjet valóságában, a kommunizmus általánosan kibontakozó építésének feltételei között különös jelentőséget nyert.⁶⁹ A „szűkebb” és „tágabb” államforma-fogalom — s általában az állam-

⁶⁴ Ez már abban is megmutatkozik, hogy Lukic az egész államforma-problematikát az „államtechnika” gyűjtőfogalma alá foglalja. Ld. LUKIC, Radomir: Teorija drzsave i prava. I. köt. Beograd, 1956. 226. p.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Teorija goszudarsztva i prava. Moszkva, 1949., magyarul: Állam- és jogelmélet. Egyetemi tankönyv. Bp. 1951. 120. p.

⁶⁷ KAREVA — KECSEKJAN — FEDOSZEEV — FEGYKIN i. m. 56. p.

⁶⁸ DENISZOV: Szucsosnoszty i formü goszudarsztva. 13. p.

⁶⁹ Ld. GOLUNSZKIJ: K voproszu o ponjatii pravovoj normü v teorii szocialiszticeszkogo prava. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1961. 4. sz. 33. p.

forma fogalmának bármiféle „megkettőzése” — azonban véleményünk szerint nem logikus és szükséges következménye a társadalmi valóság elmélyültebb vizsgálatára irányuló törekvésnek. A kormányforma és az államszerkezet formája mint szűkebb, illetve tágabb értelemben vett államforma-fogalmak ugyanis — bár kétségtelenül az államforma bonyolult valóságának részletesebb, pontosabb megragadását célozzák — amellett, hogy a kormányformát az államformával azonosító burzsoá felfogás félreismerhetetlen hatását tükrözik, metodológiai szempontból sem helytállóak. Az adott állam két, illetve három formáját megkülönböztető felfogások — nézetünk szerint — azt az alapvető ténytet vesztik szem elől, hogy *egy* adott jelenségnek *egy* időben csak *egy* formája lehet. Az a körülmény, hogy valamely államtípuson belül az államformák nagy változatossága jelentkezhethet, természetesen nem bizonyít a megállapítás ellen, hiszen ez esetben *különböző* — bár azonos típusú — *államokról* van szó. A kormányforma, az államszerkezet formája és a politikai rendszer nem önálló államformafogalmak, hanem e fogalom összetevőit, különböző oldalait, tartalmi jegyeit jelentik. A tartalmi jegyek feltárása természetesen elősegíti magának a fogalomnak mélyebb, sokoldalúbb megismerését, s ennek során esetleg új fogalmak alkotásához is vezet, ezek azonban a vizsgálat kiindulópontjául szolgáló fogalomhoz viszonyítva csupán másodlagos, leszármaztatott jellegűek, s nem a fogalom „szűkebb” vagy „tágabb” értelmét jelentik. Nincs tehát szükség több államforma-fogalom megkülönböztetésére,⁷⁰ ami természetesen nem érinti az egységes államforma-fogalom tartalmi jegyeinek, oldalainak feltárására irányuló munka hasznát, sőt szükségességét.

10. Az államforma-fogalom meghatározásánál a valóság megismerésének azt a dialektikus útját kell követnünk, amelyet az előzőek során vázoltunk. Az egyes állami jelenségek mint „formák” tanulmányozása vezet el az állam lényegének feltárásához; e lényeg ismeretében, az államtípus és az államforma összefüggéséből kiindulva viszont meghatározhatjuk az államforma fogalmát is.⁷¹

Engels helyesen állapította meg, hogy „az egyetlen reális meghatározás magának a dolognak a kifejtése, ez pedig nem meghatározás többé. Ahhoz, hogy megtudjuk és megmutassuk, mi az élet, ahhoz meg kell vizsgálnunk és összefüggésükben ábrázolnunk az élet valamennyi formáját”.⁷² Ahhoz tehát, hogy az állam „életét”, vagyis az állam teljes valóságát megismerhessük, az államélet valamennyi oldalát tanulmányoznunk kell. Nyilvánvaló, hogy az így nyert eredmények nem szoríthatók be egyetlen meghatározás keretébe, a meghatározás mégis használható, az élet valóságát többé-kevésbé megbízhatóan visszatükröző lesz, ha — Engels szavaival élve — a „legáltalánosabb és egyben legjellegzetesebb” jellemvonásokat rögzíti.⁷³ E legáltalánosabb vonásokat tartalmazó államforma-fogalom „mindennapos használatra” teljesen alkalmas, mert megteremt a kiindulópontot az általa leképezett valóság további vizsgálatához.

⁷⁰ Élesen bírálja a „szűkebb-tágabb” megkülönböztetést PETROV is: i. m. 70. p.

⁷¹ Hangsúlyozzuk tehát, hogy nem a filozófia kategóriáiból kiindulva határozzuk meg az államforma fogalmát. A folyamat éppen ellentétes irányban megy végbe: az egyes állami jelenségektől a lényeg felé haladva kell a valóságban fennálló összefüggések és törvényszerűségek feltárására törekednünk, s csak utólag, e törvényszerűségek felismerése után alkalmazzuk rájuk a marxista-leninista filozófia kategóriáit.

⁷² ENGELS i. m. 357. p.

⁷³ Uo.

A szocialista állam- és jogelmélet teljesen egységes az állam lényegének értelmezésében.⁷⁴ Eszerint az állam mindenkor a társadalom uralkodó osztályának erőszakszervezete, gépezet az uralkodó osztály kezében, hogy vele osztályellenségei ellenállását elnyomja.⁷⁵ Ez a lényeg, az állam osztálytartalma jelenik meg az állam formájában, azoknak az intézményeknek az összességében, amelyek az uralkodó osztály hatalomgyakorlásának „gépezetét” alkotják. Az állam lényegének mint tartalomnak rendkívül bonyolult, összetett voltából logikusan következik az állam formájának összetett volta is. Ha tehát az állam lényegét egyetlen szóba sűrítve „gépezet”-ként értelmezzük, abból egyrészt az következik, hogy az államformát *a konkrét állam szervezeteként, felépítéseként* kell felfognunk, másrészt hangsúlyoznunk kell, hogy a „szervezet”, „felépítés” szavak itt az intézmények széles körét jelentik. Erre utal Lenin is, amikor az államot úgy jellemzi, mint egyrészt a szervezetek összességét (a szó szűkebb értelmében), másrészt a társadalom szervezetének sajátos válfaját (a szó tágabb értelmében).⁷⁶ Teljes egészében egyetértünk tehát a meghatározással, amely szerint *„az államforma az államvezetés megvalósítására szolgáló politikai intézmények összessége, amelynek tartalmát valamely osztály diktatúrája adja meg”*.⁷⁷

A szocialista állam- és jogelmélet, amely eddig nem annyira az államforma-tan rendszeres kifejtésével, mint inkább annak egyes vonatkozásaival (a demokrácia és a diktatúra viszonya, a szocialista föderáció stb.) foglalkozott, az államformának ezt az általános fogalmát eddig csak nagyon csekély figyelemre méltatta. A kérdéssel foglalkozó szerzők azonban általában egyetértenek az államforma genus proximum-ának *szervezetként*, az adott állam szervezeteként való értelmezésével.⁷⁸ Csak a legutóbbi években merült fel az a gondolat a szocialista állam- és jogelméleti irodalomban, hogy az államformának ez az általános fogalma kibővítésre szorul.⁷⁹ Az érvelés már csak azért is fokozott figyelmet érdemel a szocialista irodalomban elsőknek hatol a probléma filozófiai vonatkozásainak mélyére.

A gondolatmenet abból indul ki, hogy a formánál két oldalt kell megkülönböztetni, az „aktív” és a „passzív” oldalt; a forma egyrészt a tartalom megnyilatkozása (struktúrája, belső szervezete), másrészt realizálásának előfeltétele is (közvetítésével valósul meg a tartalom). A „tartalom” és „forma” kategóriáknak az állam kérdéseire való alkalmazása ahhoz a következtetéshez vezet, hogy az állam osztálytartalmát az osztályok közötti uralmi és alávetettségi politikai viszonyok alkotják (szocialista államban a vezetés és a közreműködés viszonya). E viszonyok rendje (struktúrája), különösen a fölérendeltségi oldal, elsősorban az állam megszervezésében jut kifejezésre, míg e viszonyok realizálása, elsősorban az alárendeltségi oldal, az államhatalom megvalósításának módszereiben fejeződik ki, amelyeknek útján hajtja végre

⁷⁴ Meg kell azonban jegyezni, hogy a marxizmus—leninizmusnak az állam lényegére vonatkozó megállapításai csak az antagonisztikus osztálytársadalmak államát illetően tekinthetők lezártaknak. A szocialista államra vonatkozólag ezek a meghatározások nem egy tekintetben módosulnak a szocialista, majd a kommunista társadalom építésének előrehaladásával. Ld. Állam- és jogelmélet. Egyetemi jegyzet. Bp. 1958. 132. p.

⁷⁵ SZTÁLIN: A leninizmus kérdései. Bp. 1953. 42. p.

⁷⁶ LENIN: Művei. 7. köt. Bp. 1953. 267. p.

⁷⁷ HALÁSZ: Az államformatan néhány elméleti kérdése. 7. p.

⁷⁸ Így: Állam- és jogelmélet. Egyetemi tankönyv. 120. p.; PETROV i. m. 65. p.; Juridicseszkij Szlovarj. 2. kiad. II. köt. 588. p.

⁷⁹ Ld. KUČERA i. m. 332—333. p.

az uralkodó osztály a társadalom vezetését.⁸⁰ Az államhatalom szervezete a politikai viszonyok rendjéből nő ki, és ezek a viszonyok benne öltének formát; az államhatalom tevékenységével a viszonyoknak ezt a rendjét megvalósítja és biztosítja. Mindebből az következik, hogy az államforma fogalmának meghatározásánál nem elegendő annak az államhatalom szervezeteként való értelmezése, mert ez a jelenségnek csak egyik oldalára utal. A másik, nem kevésbé fontos oldalt az államhatalom megvalósításának módszerei jelentik, éppen ezért helyesebb volna az államforma fogalmát mint az államhatalom megszervezését és megvalósításának módjait meghatározni.⁸¹

A kérdés eldöntésénél abból kell kiindulnunk, hogy minden társadalom uralkodó osztálya meghatározott szervezeti formák között, meghatározott módszerekkel gyakorolja a maga hatalmát. Mint Halász helyesen kimutatja⁸², a burzsoá államforma-tan maradványa az a nálunk is hosszú ideig érvényesült szemléletmód, amely az államforma fogalmában főleg az objektív oldalt, a politikai intézmények rendszerét hangsúlyozta, s a szubjektív és az objektív oldal helytelen elszakításával a szubjektív oldal tanulmányozását kirekesztette az államelmélet vizsgálódási köréből.⁸³ Objektív és szubjektív oldal, intézmény és módszer nem választhatók el egymástól, hiszen bármely intézmény — s az egész szervezet — felépítményi szerepe csak *működésében*, tehát meghatározott módszerek alkalmazása során mutatkozik meg. Nincs tehát szükség arra, hogy az államforma általános fogalma a hatalomgyakorlás módszereire is külön utalást tartalmazzon; az intézmények összességének genus proximum-a a szervezet statikus és dinamikus oldalát, vagyis a felépítést és a működési módszereket egyaránt magában foglalja.⁸⁴ Az államforma szervezet-és módszer-oldalát szembeállító — és itt ismertetett — felfogás látszólag a politikai viszonyok elemzése útján, tehát a társadalmi valóság talaján épül fel. Ez a következtetés azonban nem helytálló.

Csak helyeselni lehet azt a törekvést, amely az államforma általános fogalmát a társadalmi valóság elemzése útján próbálja kidolgozni, semmiképpen sem tudunk azonban egyetérteni az államforma-fogalom szervezeti és módszer oldalának a társadalmi osztályok közt fennálló politikai viszonyok fölé- illetve alárendeltségi oldalához kapcsolásával. A politikai viszonyok — Lenin meghatározásával élve — azok a viszonyok, amelyek a párt, az állam, az állami szervek és a polgárok között az állam ügyeiben való részvétellel, az állam irányításával, formájának, feladatainak, működésének megvalósításával kapcsolatosan alakulnak ki.⁸⁵ A politikai viszonyok tartalmából következik az, hogy azoknak jelentős, mondhatjuk túlnyomó része jogviszonyok formájában jelenik meg.⁸⁶ E jogviszonyok többségében valóban nem egyenrangú félként állnak szemben egymással a jogviszony alanyai, de a fölé- és alárendeltség nem kapcsolhatók az államhatalom szervezetének és megvaló

⁸⁰ Uo. 333. p.

⁸¹ Uo. 82. p.

⁸² HALÁSZ i. m. 9. p.

⁸³ Meg kell jegyeznünk, hogy Halász a szubjektív oldalt az államformák tekintetében a meghatározott alap által létrehozott nézetek rendszerére korlátozza. (HALÁSZ i. m. 9. p.) Nézetünk szerint azonban az államforma gyakorlása során alkalmazott módszerek is a szubjektív oldalhoz tartoznak.

⁸⁴ Ezért tartjuk pontosabbnak az államforma általános fogalmát „intézmények összessége”-ként és nem csupán „szervezet”-ként meghatározni.

⁸⁵ Ld. Leninszkij Szbornik. XXI. 14. p.

⁸⁶ Ld. PESCHKA Vilmos: A jogviszonyelmélet alapvető kérdései. Bp. 1960. 93. p.

sítási módszereinek szétválasztásához. Véleményünk szerint a politikai viszonyok mindkét pólusán, tehát a „főrendeltségi” és „alárendeltségi” oldalon egyaránt egységesen, egymással szoros kapcsolatban jelentkeznek a szervezeti és módszer-elemek; a főlé-, illetve alárendeltség nem a szervezet és megvalósítási módszerek szétválásában, illetve a politikai viszony ellentétes pólusain való jelentkezésében mutatkozik, hanem a politikai viszony résztvevőinek a hatalom-gyakorlás szervezetében és módszereiben egységesen jelentkező osztálydiktatúrához való viszonyulásában. Így nézetünk szerint aligha vitatható, hogy mind az államszervezet kiépítése, mind a hatalom biztosítására szolgáló politikai (jogi és nem jogi) módszerek alkalmazása az uralkodó osztály akaratának függvénye, így a kialakuló politikai viszonyokban mindenkor az uralkodó osztály, illetve az annak hatalmát megtestesítő állami, esetleg társadalmi szervek állnak a „főrendeltségi” oldalon. Ebből viszont az következik, hogy legalábbis erőltetett kísérlet a hatalom gyakorlásának módszereit az alárendeltségi oldalhoz kapcsolni.

Az előbbiek során már utaltunk arra, hogy a szocialista állam- és jogelmélet államforma-fogalma összetett fogalom, amely e bonyolult jelenség valamennyi oldalát feltárja, és a szakjogtudományok további, részletekbe menő vizsgálódása számára hozzáférhetővé teszi. Az államforma általános fogalmának az államvezetés megvalósítására szolgáló politikai intézmények összességeként való értelmezése lehetőséget nyújt arra, hogy e fogalom valamennyi — jogi és nem jogi — összetevőjét figyelembe vegyük.

11. A probléma, az államforma összetevőinek problémája — éppen a valóság minden oldalának feltárására irányuló módszertani alap gondolatával — a szocialista állam- és jogtudomány legsajátabb terméke. Az államforma-fogalom történeti útjának vázlatos ismertetésénél már utaltunk arra, hogy a burzsoá tudomány nem igényli az államforma sokoldalú vizsgálatát, s ha egyáltalán megtartja az államforma fogalmát, lényegében megreked annak formális jogi vonatkozásainál. Ez nem jelenti azt, hogy a burzsoá tudomány nem ismerte fel vagy nem vizsgálta azokat a jelenségeket, amelyeket a szocialista állam- és jogelmélet az államforma összetevőinek tekint, hanem arról van szó, hogy e tényezőket a burzsoá államelmélet csupán az államok osztályozására szolgáló ismérvként vizsgálta, amiként az egész államforma-probléma végső soron felosztási kérdéssé zsugorodott össze. Az államforma összetevői a szocialista állam- és jogelmélet szerint nem csupán felosztási ismérvek, az államok osztályozásának alapjául szolgáló jegyek, hanem olyan *politikai intézmények*, amelyek — felépítmenyi jellegüknél fogva — tevékenyen hatnak egymásra és alapjukra, így a valóság tudatos alakítása során nagy politikai jelentőségük van. Emellett természetesen a szocialista állam- és jogtudomány is foglalkozik az államformáknak — összetevőik különbözősége alapján történő — osztályozásával, ez azonban mindig az államforma társadalmi vonatkozásaiból kiindulva és a típus szerinti osztályozáshoz képest másodlagos jelleggel történik.

Az államforma összetevőinek kutatása során azokat a politikai-jogi intézményeket kell vizsgálnunk, amelyekből az állam lényegét kifejezésre juttató forma-, vagyis szervezeti oldal összetevődik. Ez intézmények közül jelentőségüknél és szembeötlő voltuknál fogva is a legfőbb állami hatalom gyakorlását végző szervek rendszere emelkedik ki. Nem véletlen tehát, hogy e szervek megalakításának, felépítésének, egymással való kapcsolatának vizsgálata már a politikai irodalom kezdetein is fellelhető, sőt — a rabszolgotartó

és a hűbéri állam viszonylag egyszerű felépítésénél fogva — ezeknek az összefüggéseknek a tisztázása egyúttal az államforma-probléma megoldását is jelentette. Csak a tőkés társadalom viszonyai között, az államélet bonyolultabbá válásával s ezzel párhuzamosan az állami munkamegosztás megvalósítására szolgáló szervek rendszerének bővülésével, vált szükségessé az államforma-probléma felbontása is, az államforma és a kormányforma fogalmának megkülönböztetése útján. Ez a szétválasztás — amint arra utaltunk — formális jelleggel, az államhatalom „hordozói” és „gyakorlói” között meghúzott elválasztó vonal segítségével ment végbe, ami nem tükrözte az államforma tartalmát jelentő társadalmi, illetve osztály-erőviszonyokat, sőt a kormányzás s ezzel párhuzamosan a kormányforma fogalmát az államhatalmi ágak megosztásának elve alapján nem egyszer az állam igazgatására, illetve az államigazgatás vezető szerveire, esetleg az államfőre szűkítette le.⁸⁷

A szocialista állam- és jogtudomány az államhatalom egységének elvől következően természetesen elveti az államhatalom „hordozói”-nak és „gyakorlói”-nak merev különválasztását, s a kormányzás, illetve a kormányforma fogalmát is tág értelemben használja. A szocialista társadalom viszonyai között a kormányzás egybe esik az államhatalom legfelső szinten történő gyakorlásával,⁸⁸ tehát az állam vezető szerveinek a legfőbb — egységes — államhatalom gyakorlására irányuló, bár sokoldalú és szerteágazó tevékenységét foglalja össze. Ennek megfelelően a kormányformát is e vezető államhatalmi szervek rendszereként kell felfogni.⁸⁹ E rendszeren belül egyrészt a legfőbb népképviselői szerv (országgyűlés, nemzetgyűlés stb.), másrészt a legfőbb államhatalmat a belső állami jog területén és a nemzetközi életben reprezentáló államfő (kollektív vagy egyedi) szervezeti felépítése, jogköre és a két szerv egymáshoz való viszonya határozza meg a kormányforma jellegét, de a kormányforma kérdéskörébe tartozik e szerveknek a legfőbb államigazgatási szervekhez (minisztertanács stb.) való kapcsolata is.

Ezek az összefüggések, amelyek minden állam legszembevetőbb sajátosságait jelentik, rendszerint az illető állam alkotmányában vannak lefektetve. Ez a körülmény magyarázza a burzsoá államtudomány számos képviselőjénél a kormányforma és az alkotmányforma azonosítását, valamint azt, hogy a kormányformát az államforma jellegzetesen *jogi* összetevőjeként értékeli.

Mi sem helytelenebb természetesen, mint megfélemedezni arról, hogy minden állami intézmény az adott társadalom osztályerőviszonyainak függvénye, így a kormányformát alkotó intézmények vizsgálatánál sem szabad azok társadalmi vonatkozásait szem elől téveszteni. A kormányforma vizsgálata szükségszerűen vezet el a legfőbb állami szervek és a lakosság kapcsolatainak kérdéséhez, hiszen a legfőbb szervek megalakításánál, a népképviselői szervek megalakításánál, a népképviselői szervek jogkörének meghatározásánál az alapvető politikai kérdés, a néptömegeknek az államhatalom gyakorlásába való bevonása vagy abból való kirekesztése, tehát az illető állam demokratiz-

⁸⁷ Ld. JELLINEK i. m. 604. p. Ez utóbbi jogi-formalista álláspontot teszi magáévá Lukić is. (LUKİĆ i. m. 226—227. p.)

⁸⁸ BEÉR János—KOVÁCS István—SZAMEL Lajos: Magyar államjog. Egyetemi tankönyv. Bp. 1960. 220—221. p.

⁸⁹ Igy KAREVA—KECSEKJAN—FEDOSZEEV—FEGYKIN i. m. 56—57. p.; HALFINA, R. O.—LJEVIN, I. D.—SZTROGOVIC, M. Sz.: Az általános állam- és jogelmélet alapjai. Bp. 1949. 15. p.; Juridiceszkij Szlovarj, II. köt. 588. p.; KOVÁCS i. m. 145. p.

musának kérdése játssza a döntő szerepet.⁹⁰ E problémára az ún. politikai rendszernek mint az államforma összetevőjének vizsgálata során még visszatérünk.

12. Az államforma másik összetevőjét az államhatalom területi megszervezéséhez kapcsolódó intézmények képezik. Míg a kormányforma, vagyis a legfőbb államhatalmi szervek rendszerének a kérdése végigkísérte az államforma-probléma egész történetét, addig az állam formájának ezt az elemét csak a burzsoá társadalom, illetve a nemzeti és soknemzetiségű államok kialakulása és fejlődése állította előtérbe. Ekkor bővült ugyanis az államok területi beosztásának kérdése a nemzeti elemmel,⁹¹ ami a burzsoá tudomány számára az államok új szempont szerinti osztályozását tette lehetővé.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után a soknemzetiségű szovjet állam létrejött az államhatalom területi megszervezésének kérdését a szocialista építés első vonalába állította. A nemzeti kérdésnek a szocialista föderáció útján történő megoldása mint a szovjet rendszer világtörténelmi jelentőségű sikere a szocialista állam- és jogtudományt is az államhatalom területi megszervezésének vizsgálatára ösztönözte. E kutatások tárták fel a kérdésnek az államformával mint az államhatalom gyakorlásának megszervezésével való kapcsolatát, s vezette az államhatalom új összetevőjének, az *államszerkezet formája* fogalmának kidolgozásához.⁹² Eszerint „az államszerkezet formája az állam belső tagozódása (mind adminisztratív-területi egységekre, mind autonóm politikai alakulatokra, vagy egyenesen szuverén államokra) és az államnak mint egésznek (központi szervei képében) alkotórészeihez való viszonya.”⁹³ E fogalom értelmezésében a szocialista állam- és jogelméleti irodalom többé-kevésbé egységes,⁹⁴ legfeljebb jelentősége alakul

⁹⁰ Ld. Állam- és jogelmélet. Egyetemi tankönyv. 120. p.; DENISZOV i. m. 13. p.; Juridiceszkij Szlovarj, II. köt. 588. p. Teljesen elhibázottnak kell viszont tartanunk Petrov felfogását, akinél a kormányforma társadalmi vonatkozásainak túlzott hangsúlyozása a jogi elemek, tehát a szervezeti oldal teljes feloldásához vezet. Petrov szerint „az államforma fő és döntő oldalát az államhatalmi szervek szervezeti elvei alkotják. Ezt az oldalt szökták a szovjet jogirodalomban kormányformának nevezni”. (PETROV i. m. 66. p.) Petrov álláspontjával ellentétben meg kell állapítanunk, hogy — amint arra hivatkoztunk — a szovjet jogirodalomban a kormányforma fogalma nem szervezeti elveket jelent, hanem állami szervek rendszerét, továbbá nem valamennyi, hanem csak a legfőbb államhatalmi szervekét. Petrov álláspontját csak a szocialista államok kormányformájának vizsgálatánál fejt ki részletesebben, s ennek során — a kormányformát az államhatalmi szervek szervezeti elveivel azonosítva — arra a következtetésre jut, hogy a szocialista állam kormányformája a következő elvekből tevődik össze: 1. a hatalmi szervek a forradalmi harc során kialakult tömegszervezetek; 2. a demokratikus centralizmus e szervek rendszerének felépítési rendje; 3. ezeket a szerveket a kommunista párt vezeti, ami meghatározza tevékenységük tartalmát és irányát. (PETROV: Osznovnütje priznaki formü goszudarsztva szocialiszticeszkogo tipa. 32. p.) Kevésbé tartjuk valószínűnek, hogy a szocialista államfejlődés jelenlegi szakaszán helyes volna az államgépezet-, szervezet-jellegének ilyen merész felbontása, a kormányforma általánosan elfogadott értelmezésének semmivel sem indokolt és tudományosan aligha védhető „átértékelése” útján.

⁹¹ Ld. PETROV: O ponjatii formü goszudarsztva. 69. p.

⁹² Helyesebbnek tartjuk a „goszudarsztvennoe usztrajsztvo” fogalomnak — a magyar jogirodalomban általában használt „államszerkezet”-tel szemben — „államszerkezet”-tel való fordítását, mert ez lehetővé teszi az elhatárolást az államforma mint az államhatalom szervezete és az államhatalom területi megszervezését kifejező fogalom között.

⁹³ KAREVA — KECSEKJAN — FEDOSZEEV — FEGYKIN i. m. 57. p.

⁹⁴ A többségétől eltérő felfogást képvisel a Halfina—Ljevjin—Sztrogovics-féle állam- és jogelméleti tansegédlet, amely az államszerkezetet az államapparátussal azo-

különbözőképpen az eltérő állami berendezésektől függően. Nyilvánvaló, hogy egységes (unitárius) állam esetében az államhatalom területi megszerzésének kérdése a központi és a helyi szervek viszonyának szabályozására, valamint az államszerkezetet átható szervezeti és működési elvek meghatározására korlátozódik. Más a helyzet a soknemzetiségű államoknál, ahol a központi és helyi államhatalmi szervek közti viszony szabályozása gyakran föderációs forma keretében történik, amely már *államok kapcsolatát* jelenti egy államrendszer keretében.⁹⁵

A nemzeti kérdés megoldására a szocialista államok gyakorlata — a szovjet rendszer mellett — számos formát dolgozott ki,⁹⁶ amelyek az államszerkezet formájában is szükségszerű eltéréseket eredményeznek. E formák sokfélesége, a felmerülő tudományos és gyakorlati problémák gazdagsága indokolhatja azt a kísérletet, amely a föderatív állam szervezeti felépítésével kapcsolatos kérdéseket, mint az államszerkezet belső struktúráján kívül eső, *az államok rendszerében* kialakult struktúrális problémát elválasztja az egységes (unitárius) állam szerkezetének kérdésétől, s az államforma önálló elemeként tartja számon.⁹⁷ Kétségtelen, hogy a föderáció valóban „az államkapcsolatoknak minősített, különleges esete, egy államrendszer szervezete, amely minőségileg különbözik úgy az egyes állam (Einheitsstaat) formájától, mint az államok egymáshoz való s nemzetközi életben jelentkező általános kapcsolataitól”,⁹⁸ nézetünk szerint azonban csak egyik határesetét képezi azoknak a lehetséges szervezeti megoldásoknak, amelyek az egyes államokon belül a nemzeti kisebbségek, illetve az egymás mellett élő népcsoportok önállóságának, autonómiájának különböző foka szerint épülnek ki. A kérdés behatóbb tanulmányozása azonban már átvezet az államjog területére, és kívül esik e tanulmány keretein.

13. Az egységes vagy több államforma-fogalom vizsgálatánál már utaltunk arra a szocialista állam- és jogelméleti irodalomban jelentkező álláspontra, amely az államforma fogalmában szervezeti és módszer-oldalt kíván megkülönböztetni, s ezzel az államforma „működésére”, dinamikájára utalni. Az az alapjában véve helyes törekvésük, hogy az államformát minél több oldalról, a tartalmi jegyek minél gazdagabb köre segítségével határozzák meg, vezetett a szocialista állam- és jogelmélet egyes művelőit az ún. politikai rendszernek — a kormányforma és az államszerkezet formája mellett — az államforma harmadik összetevőjeként való értékelésére. Hogy e kísérlet helyességét vagy helytelenségét eldönthessük, meg kell vizsgálnunk a politikai rendszer fogalmának eredetét, illetve e fogalom különböző értelmezéseit.

A politikai rendszer fogalma a modern burzsoá politika-tudomány sajátos terméke. Mint ismeretes, a társadalomtudománynak ez a néhány évtizeddel ezelőtt önállósult ágazata a szociológia térhódításának köszönheti létét; módszerei, kérdésfeltevései ennek megfelelően a burzsoá szociológia hatását

nosítja (i. m. 21. p.), valamint Kovács István, aki szerint az államszerkezet felépítése (formája) két elemből áll: 1. résztvesznek-e és milyen mértékben és módon az állam polgárai a központi és helyi szervek létrehozásában; 2. résztvesznek-e és milyen mértékben és módon az állam polgárai a központi és helyi szervek munkájában? (I. m. 145. p.)

⁹⁵ Ld. HALÁSZ i. m. 27. p.

⁹⁶ Ld. pl. a nemzeti kérdésnek az európai népi demokratikus országok közül Csehszlovákiában és Romániában megvalósított rendezését.

⁹⁷ Ld. HALÁSZ i. m. 27. p.

⁹⁸ Uo.

tükrözik. Erre az egyik legjobb példát éppen a politikai rendszer fogalma szolgáltatja. „Tág értelemben politikai rendszernek (régime politique) azt a formát nevezik, amely egy adott társadalmi csoportban megadja a kormányzók és kormányzottak általános megkülönböztetését. Szűkebb értelemben a politikai rendszer fogalma csupán az emberi társadalom egy sajátos típusának, a nemzetnek kormányzati felépítésére vonatkozik.”⁹⁹ A politikai rendszer alap-egysége a *szerep* (role). A szerep „valamely cselekvő személy orientációjának az a szervezett szektora, amely meghatározza és rögzíti az illető részvételét egy közös folyamatban”.¹⁰⁰ Egy politikai rendszert tehát úgy lehet meghatározni, mint egymást kiegészítő szerepek hálózatát vagy szerepek szerkezetét, amely formális és informális intézményeket, családokat, elektori testületeket, tömegeket, eseti vagy tartós csoportokat foglalhat magában.¹⁰¹

A politikai rendszernek ez az értelmezése az államot is beolvasztja a „formális és informális intézmények” sorába. Az állam fogalma tehát *szűkebb*, mint a politikai rendszer fogalma. Erre az elméleti konstrukcióra állítólag azért van szükség, hogy segítségével a formális-jogi szabályozással szemben a hatalomgyakorlás valóságát lehessen megragadni. Míg tehát a burzsoá államtudomány „klasszikus” irányzata élesen elítélte azt a „reális történeti életre irányuló” szemléletet, amely az államok *jogi* formájával szemben azok *politikai* formáját igyekezett feltárni, mert ez „mint minden nem-jogi tényező az államban, bizonytalan és határozatlan”,¹⁰² addig a modern politika-tudomány éppen a politikai rendszerek jogi formájának elemzését tekinti másodrendű feladatnak. „Túlságosan gyakran jelentkezik az az irányzat, amely a politikai rendszereket inkább jogi formájuk, mint gyakorlati funkcionálásuk alapján igyekszik leírni”, — panaszkodik a modern politika-tudomány egyik ismert képviselője. „Ez a felfogás talán igazolható volna azokban a boldog korszakokban, amikor a kormányzók becsületesen törekedtek feladataikat az alkotmányokba foglalt követelmények szerint ellátni. Ma azonban állandóan nő a szakadék a jog és valóság között, a betű és a szellem között, a rendeletek és azok végrehajtása között.”¹⁰³

Aligha szorul bizonyításra, hogy a burzsoá társadalomtudomány „valóság-vizsgálata” — az állam s az államhoz kapcsolódó politikai-jogi intézmények osztályjellegének leplezésével egyidejűleg — nem vezethet valóban tudományos eredményekre. A gondolati mag — a jog és a valóság lehetséges különválásának problémája — azonban évszázadok óta foglalkoztatja az államtudomány művelőit is. Már Aristoteles utalt annak az esetnek gyakoriságára, hogy bár az alkotmánytörvény nem demokratikus, de a szokások alapján demokratikusan kormányoznak, míg másutt, bár az alkotmánytörvény demokratikusabb, de a szokások alapján inkább oligarchikus viszonyok uralkodnak;¹⁰⁴ Bodin például a kormányforma és az uralmi forma megkülönböztetésével vont éles határvonalat az alkotmányba foglalt jogi követelmé-

⁹⁹ DUVERGER i. m. 7. p.

¹⁰⁰ WEBER, Max: The Theory of Social and Economic Organization. Translated by A. M. Henderson and Talcott Parsons. New York, 1947. 23. p.

¹⁰¹ Ld. ALMOND, Gabriel: Comparative Political Systems in: Political Behavior. Edited by Heinz Eulau, Samuel Eldersveld, Morris Janowitz. Glencoe, Illinois, 1956. 35. p.

¹⁰² Ld. JELLINEK i. m. 649. p.

¹⁰³ DUVERGER i. m. 8. p.

¹⁰⁴ ARISTOTELES: Politika. IV. 5. 1292b.

nyek és a valóság között;¹⁰⁵ míg azután a burzsoá Allgemeine Staatslehre a „bizonytalan és határozatlan” nem-jogi tényezőket kirekesztette vizsgálódásai köréből.

A szocialista állam viszonyai között, ahol a törvények megtartásának és megtartatásának alapvető követelménye döntő szerepet játszik a valóság alakításában, a politikai rendszer vizsgálatát sem a jog és a valóság összhangjának megteremtésére irányuló törekvés vezérli, hanem az államforma teljesebb megismerésének, az államformára vonatkozó törvényszerűségek pontosabb megfogalmazásának igénye. Ebből következik, hogy a politikai rendszer fogalma nem úgy jelentkezik, mint — az egyoldalú jogi szabályozással szemben — a hatalomgyakorlás társadalmi valóságának egészét megragadó fogalom,¹⁰⁶ hanem a jogszabályokban, elsősorban az alkotmányban szabályozott intézmények működéséhez, az államhatalom gyakorlásának ténylegesen érvényesülő módszereihez kapcsolódik.

A Halfina—Ljevin—Sztrogovics-féle állam- és jogelméleti tansegédlet még minden indokolás nélkül említi a politikai rendszert mint az államforma harmadik elemét.¹⁰⁷ A legújabb szovjet állam- és jogelméleti tankönyv „tágabb értelemben vett” államforma-fogalmának — mint erre utaltunk — ugyancsak összetevője a politikai rendszer fogalma.¹⁰⁸ Ugyanígy az államforma elemeként, „vagy ami ugyanaz, az államhatalom szervezetének alapvető oldalaként” értelmezi a politikai rendszert Petrov is,¹⁰⁹ sajnos minden részletesebb indoklás nélkül. Lényegében ugyanczen az úton — tehát az államforma-fogalom hármasság tagozódásának elismerése útján — halad a népi demokratikus országok állam- és jogelméleti irodalma is.¹¹⁰ A politikai rendszer e meghatározásainak közös vonása, hogy azt az uralkodó osztály diktatúrájának megvalósítására szolgáló eszközök és módszerek összességéként fogják fel.

A szocialista államelmélet természetesen sem érheti be az államforma fogalmának olyan formális-jogi meghatározásával, amely nem veszi figyelembe annak a társadalmi valósággal, a társadalom osztálytagozódásával való összefüggését. Az állam osztálytartalmának formáját — mint Petrov helyesen megállapítja — az uralkodó osztály diktatúrájának szervezete, valamint a társadalomnak — egy történelmileg meghatározott osztály részéről történő — állami vezetését célzó alapelvek és módszerek alkotják. Az adott állam felépítésének, az osztálydiktatúra szervezeti elveinek és eszközeinek meghatározottsága jut kifejezésre a marxista—leninista államelmélet államforma-fogalmában.¹¹¹ Az államformát az államhatalom jogi szervezetére vagy annak egy részére leszűkítő burzsoá felfogás éppen az államforma osztálykötöttségét mossa el, tehát feltétlenül kiegészítésre szorul. Kérdéses azonban, hogy — nem vitatva az uralkodó osztály hatalmának gyakorlása során alkalmazott módszerek jelentőségét — a jogi formalizmus veszélyét a hatalomgyakorlás módszereinek az államforma önálló összetevőiként való értékelésével kell-e elkerülni?

¹⁰⁵ Ld. BODIN, Jean: Les six livres de la République. Paris, 1577. V. fej.

¹⁰⁶ Bár a szocialista jogirodalomban erre is van példa. Ld. HALÁSZ i. m. 16. p.

¹⁰⁷ Ld. HALFINA—LJEVIN—SZTROGOVICS i. m. 18—19. p.

¹⁰⁸ Ld. KAREVA—KECSEKJAN—FEDOSZEJEV—FEGYKIN i. m. 58. p.

¹⁰⁹ Ld. PETROV i. m. 67—68. p.

¹¹⁰ Ld. KUČERA i. m.; DOKOV i. m.; KOVÁCS i. m.

¹¹¹ Ld. PETROV i. m. 65. p.

A politikai rendszernek az államforma összetevőjeként való értékelése a szocialista államelmélet egy részében nyilván ezt a célt szolgálja. A politikai rendszer fogalma alá — amint arra utaltunk — azoknak az eszközöknek és módszereknek az összességét szokták vonni, amelyeknek segítségével az adott társadalom uralkodó osztálya megvalósítja a maga diktatúráját. Ennek az értelmezésnek a helyességét látszik igazolni Leninnek a burzsoázia osztályuralom két alapvető módszerére vonatkozó megállapítása, amely szerint a burzsoázia egyrészt csekély részleges engedelményekkel, a dolgozó osztályok részére bizonyos jogok megadásával, másrészt a népi tömegek — elsősorban a munkásosztály — nyílt, terrorisztikus elnyomásával, a jogok és szabadságok felszámolásával, sőt a burzsoázia törvényesség megszüntetésével gyakorolja a maga hatalmát.¹¹² Ez a lenini megállapítás azonban nézetünk szerint nem indokolja a hatalomgyakorlás módszereinek az államforma önálló elemeként való értékelését, sőt éppen ellenkezőleg, e módszereknek az államforma másik két összetevőjéhez való kapcsolását feltételezi. Az államforma szervezeti és módszer-oldalát különválasztó felfogás bírálatánál már utaltunk arra, hogy valamely társadalom uralkodó osztályának hatalomgyakorlási módszerei semmiképpen sem képzelhetők el a hozzájuk tartozó szervezeti formák nélkül. Ha viszont a politikai rendszert nem lehet csupán módszerek összességéként értelmezni, hanem annak fogalma logikai szükségszerűséggel szervezeti elemeket is tartalmaz, úgy legalábbis kétségesse válik a politikai rendszer mint az államforma önálló eleme külön tartásának indokoltsága. Erre nézetünk szerint csak akkor volna szükség, ha a politikai rendszernek olyan értelmezést adnánk, hogy az —, a jogi Sollen-t jelentő formális jogi szervezeti oldallal (kormányforma, államszerkezet formája) szemben — az államhatalom gyakorlásának *tényleges érvényesülését*, vagyis a Sein-oldalt jelenti. Az államhatalom szervezeti felépítésének mint követelménynek és a valóságban érvényesülő módszereknek mint a *tényleges helyzetet tükröző összetevőnek* szembeállításában azonban olyan világos újkantianus elméleti konstrukció, hogy azt a szocialista állam-és jogelmélet aligha fogadhatja el.¹¹³

Lenin — a burzsoázia hatalomgyakorlásának módszereire utalva — annak különösen két jellemző vonását, a törvényességhez való viszonyt, valamint az állampolgári jogok érvényesülésének kérdését hangsúlyozza. Könnyű belátnunk, hogy e két tényező, amely a törvények — s ezen belül az alkotmány — érvényesülésének vagy áttörésének gyakorlatában jelentkezik, egyaránt jellemzi az adott állam kormányformáját és államszerkezetét. Azok a jogszabályok, amelyek a legfőbb államhatalmi szervek vagy az állam területi beosztásához kapcsolódó szervek rendszerét szabályozzák, s ezen belül például azok létrehozásában az állampolgárok közreműködését — az állampolgári jogok terjedelmének megfelelően — meghatározzák, egyaránt a törvényesség érvényesülésének fokától mint a politikai hatalom gyakorlásának „módszerétől” függően valósulnak meg. Teljesen igaza van tehát az Arszanov-féle tankönyvnek, amikor a módszerek összességéként értelmezett politikai rendszert a kormányforma és az államszerkezet formájának részeként, összetevőjeként fogja fel.¹¹⁴

¹¹² Ld. LENIN: Művei. 16. köt. Bp. 1955. 362—363. p.

¹¹³ E konstrukció található Lukic-nál, aki az államfőt kifejező kormányformával a politikai rendszert mint „az államhatalom szuverenitásának politikai hordozóját” állítja szembe. Ld. LUKIC i. m. 237. p.

¹¹⁴ Állam- és jogelmélet. Egyetemi tankönyv. Bp. 1951. 121. p.

Mindezek alapján indokoltnak tűnik az a következtetés, hogy az az elméleti konstrukció, amely az államhatalom gyakorlásának módszereit „politikai rendszer” néven az államforma önálló elemének tekinti, semmiképpen sem helytálló.

Az a felismerés, hogy a szervezet felépítése nem választható külön annak működésétől, így a kormányformát és az államszerkezet formáját alkotó intézményektől mint az államhatalom szervezeti felépítésétől, nem lehet e hatalom gyakorlásának módszereit elszakítani, a szocialista állam- és jogelméleti irodalom legújabb termékeinek tanúsága szerint két irányba vezethet. Az egyik irányzat — amely a szovjet irodalomban mindinkább teret hódítani látszik — az államforma összetevőit a kormányformára és az államszerkezet formájára korlátozza, s a politikai rendszert vagy meg sem említi,¹¹⁵ vagy mint az államhatalom gyakorlásának módszerét, annak megnyilvánulási formáját, s nem mint az államforma összetevőjét értelmezi.¹¹⁶ Mindkét megoldás az Arszanov-féle tankönyv nyomában jár, amely — mint említettük — a politikai rendszert, bár részletesebb indokolás nélkül, a kormányforma fogalmán belül helyezi el.¹¹⁷ Ez a felfogás — az eddig kifejtettek tanúsága szerint is — kétségkívül a leghelyesebbnek, mert a leglogikusabbnak látszik. Tagadhatatlan gyengéje viszont, hogy nem öleli fel mindazokat az intézményeket, amelyek az államforma általános fogalmának értelmezéséből okszerűen következnek. Az államforma ismertetett összetevői, illetve az ezek körébe tartozó intézménycsoportok tehát nem fogják át az államforma teljességét, hanem csak annak *legjelentősebb oldalait*.

E hiányosság kiküszöbölésére törekszik a szocialista állam- és jogelméletben jelentkező másik megoldási kísérlet, amely a politikai rendszer új, átfogóbb értelmezésével kapcsolatos. Eszerint „a politikai rendszer valamely uralkodó osztály állami szervezetének módszereit és e módszerek megvalósítására szolgáló politikai szervezetek összességét jelenti.”¹¹⁸ Kétségtelen, hogy ez a megfogalmazás lehetőséget nyújt az állami hatalomgyakorlás egész valóságának fogalmi megragadására; hibája viszont, hogy magába olvasztja a kormányformát és az államszerkezetet alkotó intézményeket is, így nem marad elválasztó ismérv az államforma és az így értelmezett politikai rendszer fogalma között.¹¹⁹

Elképzelhető — bár a szocialista irodalomban eddig nem merült fel — a politikai rendszer önállóságának olyan indokolása is, amely e fogalom értelmezése tekintetében középuton áll egyrészt a politikai rendszer jelentésének a hatalomgyakorlás módszereire való korlátozása, másrészt e fogalom tartalmának túlzott kiterjesztése között. E kísérlet abból az alapvető tényből indulhatna ki, hogy valamely társadalom uralkodó osztálya az államhatalom gyakorlása során a társadalom tagjainak kisebb- vagy nagyobbfokú részvételt biztosít az államügyek intézésében. Ez a kérdés, a tömegek bevonásának vagy a hatalomból való kirekesztésének kérdése az államforma-elmélet központi problémája volt és marad az állam fennállásának egész története során. Azok

¹¹⁵ Ld. DENISZOV i. m. 13. p.

¹¹⁶ ALEKSZANDROV, N. G.—KALINÜCSEV, F. I.—KAREV, D. SZ.—NEDAVNIJ, A. L.—TUMANOV, V. A.—SEBANOV, A. F.: *Osznovü teorii goszudarsztva i prava*. Moszkva, 1960. 32. p.

¹¹⁷ *Állam- és jogelmélet*. Egyetemi tankönyv. 121. p.

¹¹⁸ HALÁSZ i. m. 16. p.

¹¹⁹ Vö. Halász államforma- és politikai rendszer-fogalmát. (I. m. 7., ill. 16. p.)

a szervezeti formák (intézmények) és a hozzájuk kapcsolódó módszerek, amelyek a lakosság tömegeinek a hatalom gyakorlásába való bevonását, illetve a hatalomból való kirekesztését határozzák meg, együttesen alkotják az államformát, vagyis az állam lényegének kifelé történő megnyilvánulását. Elképzelhető mármost a politikai rendszer fogalmának olyan értelmezése, hogy az a hatalom tömegbázisát különösen jellemző intézményeket foglalja össze. Ezek között nemcsak a törvények megtartásának s ezen belül a jogszabályba — alkotmányba — foglalt állampolgári jogok érvényesülésének kérdései mint a hatalomgyakorlás „módszerét” jellemző ismérvek szerepelnének, hanem a népakarat kialakításának olyan eszközei is, mint a választójog, a politikai pártok, a népképviselői szerv legfőbb ellenőrzési joga stb.

Mindezekből az elemekből valóban meg lehetne konstruálni a politikai rendszer új, használhatónak látszó fogalmát. E politikai rendszer-fogalom azonban az államformának nem a kormányformával és az államszerkezettel egyenértékű összetevője, mert elemei — amennyiben az államformának általunk elfogadott általános fogalma alá vonhatók — kivétel nélkül elhelyezhetők a kormányforma vagy az államszerkezet fogalmán belül is. Nincs tehát szükség ezeknek az elemeknek a kormányforma, illetve az államszerkezet fogalomköréből való kiszakítására és önálló „politikai-rendszer”-fogalom keretében való összefoglalására. Ennek csak akkor volna értelme, ha az államforma összetevőit pusztán osztályozási ismérvek tekintenénk; ebben az esetben ugyanis a „politikai rendszer” különbözősége szerinti osztályozás jelentős helyet foglalhatna el a többé-kevésbé megalapozott egyéb felosztások rendszerében.¹²⁰ Az államforma összetevői azonban — mint hangsúlyoztuk — intézmények összességét jelentik, s ennek keretében nincs szükség ugyanazon intézményeknek több összetevő fogalomkörében való szerepeltetésére.

Összegezőként megállapíthatjuk tehát, hogy, bár az államforma összetevőinek általunk — a szocialista állam- és jogelméleti irodalom újabb állásfoglalásaival összhangban — elfogadott értelmezése nem tekinthető hézagmentesnek, mégis a legkedvezőbb kiindulópontot biztosítja az államforma-elmélet valamennyi részletproblémájának kidolgozása számára.

14. Tanulmányunkban az államforma-fogalom bonyolult problematikáját csak az állam- és jogelmélet oldaláról, tehát a legáltalánosabb törvényszerűségek feltárása és elméleti összefüggések tisztázása céljából vizsgáltuk. Az egyes problémák részletesebb vizsgálata a szakjogtudományok feladatát képezi. Ha ezt a munkát sikerült megkönnyítenünk, az állam- és jogelmélet nagy feladatának megoldásához, a szakjogtudományokkal való együttműködés minél jobb megvalósításához is hozzájárultunk.

¹²⁰ Csak érdekességként említjük, hogy egy újabb burzsoá államelméleti munka az államoknak nem kevesebb, mint 3 fő- és 9 kiegészítő ismérv alapján történő osztályozását adja. Ld. KÜCHENHOFF, Günther—KÜCHENHOFF, Erich: Allgemeine Staatslehre. Dritte Auflage, Stuttgart, 1957. 120—153. p.

О ПОНЯТИИ ФОРМЫ ГОСУДАРСТВА

3. Петеру

Автор статьи поставил в центр своего исследования разработку вопроса о понятии формы государства, составляющего один из частных вопросов проблемы о форме государства, сыгравшей большую роль как в истории классовой борьбы, так и в истории политических учений. Рассмотрев предварительные вопросы методологического характера, автор приходит к выводу о том, что понятие формы государства может быть использовано для социалистической теории государства и права, только будучи разработано путем теоретического обобщения общественной действительности, при помощи использования категорий марксистской философии.

Подход к существу государства со стороны государственных явлений ведет к вопросу о понятии формы государства. Сущность государства в качестве содержания проявляется в конкретных государствах. Содержание определенного государства получает выражение в понятии социалистической теории государства и права о типе государства, между тем понятие формы государства является мыслительным отображением формы проявления государства. Связь между типом и формой государства представляет собой связь между содержанием и формой, причем характер этой связи создает возможность для решения научных проблем, относящихся к условному характеру форм государств, различию между ними и их изменениям.

Изложив краткий очерк истории развития понятия формы государства, автор останавливается на вопросе о понятии формы государства в соответствии с социалистической теорией государства и права. Автор выступает против «узкого» и «широкого» толкования понятия формы государства и тем самым против лишнего и неправильного освещения этого понятия в двух смыслах, совершая попытку, направленную на определение общего понятия формы государства. В результате анализа противопоставленных друг другу концепций автор приходит к выводу о том, что определение формы государства в качестве совокупности политических учреждений, служащих целям осуществления государственного руководства, содержит в себе как указание на построение организации государственной власти, так и ссылку на методы деятельности государства.

В заключение статьи автор разбирает вопросы, относящиеся к составным частям формы государства, представляющие собой специфическую проблематику, характерную для социалистической теории государства и права. В отличие от буржуазных теорий государства, трактующих форму государства исключительно в качестве признака деления государств, автор объявляет составными частями формы государства те политические учреждения, которые, имея характер надстройки, оказывают воздействие друг на друга, а также на свой базис, осуществляя большое значение также в области сознательного формирования действительности.

Исследуя составные части формы государства, автор проанализирует те политические и юридические учреждения, из которых складывается выражающая существо государства форма, т. е. организационная сторона. Среди указанных составных частей выдвигается система органов, осуществляющих верховную государственную власть, и их взаимосвязи (форма правительства) с одной стороны, а с другой — совокупности учреждений, примыкающих к территориальной организации государственной власти (устройство государства). Политический строй не считается автором самостоятельным элементом формы государства, будучи трактован в качестве совокупности методов и принципов, охватывающих форму правительства и устройство государства.

A PROPOS DE LA NOTION DE LA FORME D'ETAT

par

Zoltán Péter

L'auteur considère le problème de la définition de la forme d'Etat, comme une des questions de détail du problème général de la forme d'Etat. En effet, le problème de la forme d'Etat joue un rôle très important à la fois dans l'histoire des luttes des classes et dans celle des doctrines politiques. Sur la base d'une analyse des questions préalables méthodologiques du problème, l'auteur arrive à la conclusion, qu'en ce qui concerne la théorie socialiste de l'Etat et du droit, la notion de la forme d'Etat n'est

ntilisable qu'au cas seulement, où elle est définie moyennant d'une généralisation théorique de la réalité sociale et à l'aide de l'application des catégories de la philosophie marxiste.

C'est en s'approchant de l'essence de l'Etat du côté des phénomènes étatiques qu'on arrive à la notion de la forme d'Etat. L'essence de l'Etat, en tant que contenu, apparaît dans les Etats particuliers. La notion du type d'Etat de la théorie socialiste de l'Etat et du droit exprime le contenu d'un Etat donné, tandis que celle de la forme d'Etat est une image de la forme extérieure de l'Etat, réfléchi dans la pensée. La connexité entre type d'Etat et forme d'Etat et la connexité qui existe entre le contenu et la forme, permet de résoudre les problèmes scientifiques relatifs à la conditionnalité, aux différences et les changements des formes d'Etat.

Après un bref aperçu de l'histoire de la notion de la forme d'Etat, l'auteur s'occupe de cette notion telle qu'elle se présente dans la doctrine socialiste de l'Etat et du droit. L'auteur s'oppose à des interprétations «plus étroite» et «plus large» de la notion de la forme d'Etat et, par ceci, à un dédoublement inutile de cette notion, puis il essaye de donner une définition générale à la forme d'Etat. De l'analyse des thèses opposées, il arrive à la conclusion que la définition de la forme d'Etat comme l'ensemble des institutions politiques destinées à la réalisation de la direction de l'Etat, comprend un renvoi à la fois à la structure organique des pouvoirs de l'Etat et aux méthodes de son fonctionnement.

Pour finir, l'étude s'occupe des composants de la forme d'Etat, comme problème spécifiquement caractéristique de la théorie socialiste de l'Etat et du droit. Contrairement aux théories bourgeoises de l'Etat qui considèrent la forme d'Etat comme un critère de division seulement, l'auteur adopte la thèse selon laquelle les composants de la forme d'Etat sont des institutions politiques qui en conséquence de leur nature de superstructure agissent activement les unes sur les autres et sur leur base aussi et ont un rôle important dans la formation consciente de la réalité.

Au cours de ses recherches relatives aux composants de la forme d'Etat, l'auteur examine les institutions de nature à la fois juridique et politique, dont la «forme» se compose qui constitue l'essence de l'Etat, c'est-à-dire le côté organique de l'Etat. Parmi ces institutions une importance particulière revient, d'une part, au système des organes exerçant le pouvoir suprême de l'Etat et à leurs relations réciproques (forme du gouvernement) et, d'autre part, à l'ensemble des institutions attachées à l'organisation territoriale de l'Etat (organisation étatique). Le régime politique est considéré par l'auteur non comme un élément constitutif séparé de la forme d'Etat, mais seulement comme l'ensemble des méthodes et des principes qui pénètrent la forme d'Etat et l'organisation étatique également.

A társadalmi szervezetek szerepe az állam jogalkotó tevékenységében*

I. A tudományos kutatás és vizsgálódás feladatait és kérdéseit — ha csak nem spekulatív, a valóságtól elszakadt, olyan öncélú kísérletről van szó, amelynek tudományossága csak vélt vagy legalábbis kétséges — mindig a történelmileg adott, objektív viszonyok határozzák meg és teszik fel; a megoldandó tudományos problémák mindig a konkrét történelmi helyzetben és relációkban gyökereznek. Ennek pregnáns példája és bizonyítéka a szocialista állam- és jogtudomány területén jól megfigyelhető az a jelenség, hogy az állam- és jogtudományi, de különösen az állam- és jogelméleti kutatás érdeklődésének homlokterébe az utóbbi években egyre fokozottabban és erőteljesebben a szocialista állam demokratizmusának, valamint ezzel összefüggésben, illetve ennek részletkérdéseként a társadalmi szervezetek a szocialista demokratizmus további kifejlésében és a szocialista állam előtt álló feladatok ellátásában játszott szerepének problémája került.¹ Az állam- és jogtudomány figyelmének a szocialista demokratizmus problematikájára és különösen a társadalmi szervezetek e demokratizmusban és a szocialista állam feladatainak ellátásában betöltött szerepére irányulását ugyanis a szocialista, elsősorban a szovjet állam történelmi gyakorlata, a szocialista államiság a kommunizmus általánosan kibontakozó időszakában való továbbfejlődése, ennek a társadalmi, politikai folyamatnak a következményei és új vonásai idézték elő. A szocialista állam továbbfejlesztésének fő irányvonala — amint azt az SZKP XXI. kongresszusának határozata megállapítja² — a demokrácia minden irányú kibontakoztatása, a lakosság legszélesebb rétegeinek az összes államügyek intézésébe való bevonása, valamennyi állampolgárnak a

* „A társadalmi szervek szerepe az állami feladatok megoldásában” címmel az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1961. május 15-én és 16-án tartott tudományos ülészen elhangzott előadás.

¹ Ld. KALINÜCSEV, F. I.: A szovjet állam- és jogelmélet néhány kérdése a szocialista demokrácia továbbfejlesztésével kapcsolatban. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1960. 2. sz.; DENISZOV, A. I.: Az állam és a társadalom viszonya a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet időszakában. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1960. 4. sz.; ROMASKIN, P. Sz.: Új szakasz a szovjet állam fejlődésében. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1960. 10. sz.; KOTOK, V. F.: A népképviselő és a közvetlen demokrácia kölcsönös kapcsolatának fejlődése a Szovjetunióban. Jogtudományi Közlöny, 1961. 3. sz.; MICKEVICS, A. V.: A társadalmi szervezetek szerepének fokozódása a kommunizmus általánosan kibontakozó építésének időszakában. Állam és Igazgatás, 1960. 5. sz.; ANTALFFY György: A társadalmi szervezetek szerepéről az állami feladatok végrehajtásában. Állam és Igazgatás, 1959. 7. sz.; VAS Tibor: Az állami és társadalmi szervek viszonyának néhány kérdése. Jogtudományi Közlöny, 1961. 4. sz. stb.

² Az SZKP XXI. kongresszusa. 1959. január 27-től február 5-ig. Bp. Kossuth Kiadó, 1959. 629. p.

gazdasági és kulturális építés vezetésében való részvétele. A szocialista államiság továbbfejlődésének ez az SZKP XXI. kongresszus által megjelölt útja és tendenciája az állam- és jogelméleti kutatás középpontjába szükségszerűen a szocialista demokratizmus problémáját helyezte.

A szocialista államiság kommunista öngazgatássá fejlődése a szocialista demokrácia általános kifejtésének és az állami szervek — a félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk, hogy nem a szocialista állam, hanem az állami szervek^{2a} — egyes funkciói a társadalmi szervezetek kezébe való átadásának dialektikus mozgásán keresztül valósul meg. Ebben a társadalmi fejlődési folyamatban a szocialista államiság kommunista társadalmi öngazgatássá fejlődésében a különféle társadalmi szervezetekre nagy és egyre növekvő feladatok hárulnak. A szocialista demokratizmus további kifejtése, a a szocialista állam szervei egyes funkcióinak a társadalmi szervek részére való átadása a társadalmi szervezetek szerepének és fontosságának fokozódását jelenti. „A mi felfogásunk szerint — mondotta N. Sz. Hruscsov — a demokrácia igazi néphatalom, a dolgozó tömegek öntevékenységének és aktivitásának óriási arányú fejlődése, a tömegek önkormányzata.”³ A szocialista demokratizmus továbbfejlesztése, a lakosság legszélesebb tömegeinek az állami ügyek intézésébe való fokozott bevonása jelentős részben a társadalmi szervezeteken, ezek működésén keresztül valósul meg. Az állami szervek egyes funkcióit pedig fokozatosan szintén a társadalmi szervezeteknek kell ellátniuk. A társadalmi szervezeteknek a társadalmi, politikai és állami életben egyre inkább növekvő szerepe joggal vonja és vonja magára az állam- és jogelméleti kutatás figyelmét. A szocialista állam- és jogelmélet feltárta és meghatározta a különféle társadalmi szervezetek helyét és szerepét a proletárdiktatura mechanizmusában; megállapította, hogy a társadalmi szervezetek olyan transzmissziós szíjak és emelők, amelyek a pártot a dolgozó tömegekkel kapcsolják össze, és aktívan résztvesznek a proletárdiktatura feladatainak és funkcióinak ellátásában.⁴ A szovjet állam fejlődésének jelenlegi periódusában a társadalmi szervezeteknek a társadalmi-politikai életben, a proletárdiktatura mechanizmusában betöltött szerepe új összefüggésbe és megvilágításba kerül. A szocialista demokratizmus továbbfejlesztése, a lakosság legszélesebb tömegeinek az állami ügyek intézésébe való bevonása, az állami szervek egyes funkcióinak a társadalmi szervezetek részéről történő átvállalása a társadalmi szervezetek a proletárdiktatura mechanizmusában elfoglalt helyével, működésével és szerepével összefüggésben egész sor új, konkrét kérdést és problémát vet fel: Vajon az állami szervek mely funkciói azok, amelyek már most a társadalmi szervezetek hatáskörébe utalhatók? Milyen sorrendben és ütemben kerüljenek az állami szervek egyes funkciói a társadalmi szervezetek feladatkörébe? Melyek azok a konkrét formák, utak és módszerek, amelyeken keresztül a lakosság legszélesebb tömegei az állami ügyek és feladatok ellátására mozgósíthatók? Melyek azok az állami feladatok,

^{2a} Erre vonatkozólag ld. „A népi demokratikus állam funkciói” (MTA II. Oszt. Közleményei, IX. köt. 1. sz. 1959. 82–86. p.) és „Az SZKP XXI. kongresszusa és az államelmélet néhány kérdése” (Magyar Filozófiai Szemle, 1959. 3–4. sz. 261–262. p.) c. tanulmányunkat.

³ Uo. 124. p.

⁴ LENIN: Művei. 31. köt. Bp. Szikra, 1951. 34. p.; SZTÁLIN: A leninizmus kérdései. Bp. Szikra, 1953. 147–168. p.; KAREVA, M. P.—FEGYKIN, G. I.: Állam- és jogelmélet. Moszkva, Goszjurizdat, 1955. 248–254. p.

amelyek megoldásában a társadalmi szervezetek elsősorban és leginkább segítséget nyújthatnak? stb.

Jelenlegi vizsgálódásaink annak a kérdésnek egyik oldalára és vonatkozására irányulnak, hogy milyen szerepet töltenek be a társadalmi szervezetek az állami feladatok ellátásában, hogyan tudják a társadalmi szervezetek a lakosság széles tömegeit az állami feladatok megoldásába bevonni. Hogy e problémakörnek mely oldalát, vonatkozását és mozzanatát kíséreljük meg megvilágítani, annak kifejtéséhez még az előbbi kérdés további konkretizálására van szükség. Mielőtt ehhez hozzáfognánk, még egy megjegyzést kell tennünk. A kérdésfelállítás módjából és az eddig elmondottakból ugyanis úgy tűnhet, hogy a vizsgálódás tárgyaként megjelölt probléma jelenleg csak a kommunizmus általánosan kibontakozó építésének időszakában levő szovjet állam szempontjából tarthat érdeklődésre számot. E csalóka látszat szétfoszlik azonban, s világossá válik a kérdésnek a népi demokratikus államok, így népi demokráciánk vonatkozásában fennálló jelentősége és fontossága, ha figyelembe vesszük az SZKP XXI. kongresszusának azt a megállapítását, hogy „A szocializmus országai a szocialista rendszer lehetőségeinek sikeres felhasználásával többé-kevésbé egyidőben mennek át a kommunista társadalom felsőbb szakaszába”,⁵ s így a népi demokráciák — jóllehet nincsenek a szocialista állam fejlődésének abban a szakaszában, amelyben a szovjet állam — adott társadalmi, gazdasági helyzetükkel és feltételeikkel összhangban, már most jelentős lépéseket kell tegyenek és tesznek is a szocialista demokratizmus erőteljes kifejlesztése, a lakosság legszélesebb tömegeinek az államügyek intézésébe való bevonása irányában.

Általánosan és elvontan megfogalmazott alap kérdésünk további konkretizálásának menetében az állam előtt álló feladatokból és az ezek megoldására irányuló állami tevékenységből kell kiindulnunk. A szocialista állam a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális élet szerteágazó területein felmerülő legkülönbözőbb feladatokat oldja meg eltérő eszközökkel és módszerekkel. Ezeket a feladatokat a fennálló gazdasági-társadalmi viszonyok határozzák meg és állítják az állam elé, mint olyanokat, amelyeknek megvalósítása az állam, az állami szervek tevékenységét igényli. A számtalan, szerteágazó állami feladat megoldást az állami szervek különböző, sokszínű, elemekben gazdag és változatos tevékenységében nyer. A szocialista demokratizmus továbbfejlesztésének egyik fontos és jelentős módja a társadalmi szervezeteknek az állami feladatok ellátásába történő bevonása, az állam előtt álló feladatok az állami szervek által való megvalósításának a társadalmi szervezetek részéről megnyilvánuló megkönnyítése, segítése és támogatása. A társadalmi szervezeteknek ebben a társadalmi-politikai folyamatban való részvételét illetően konkrétan meg kell határozni, hogy melyek azok a formák, módok és módszerek, amelyeken keresztül a társadalmi szervezetek ebbe a munkába bekapcsolódhatnak. Az SZKP XXI. kongresszusa ennek két fő irányát jelölte meg: az egyik az állami szervek egyes funkcióinak a társadalmi szervezetek kezébe való átadása, a másik a társadalmi szervezetek segítsége az állami szerveknek az egyes konkrét feladatok ellátásában. Itt következő fejtegetéseink során — tekintettel arra, hogy gazdasági-társadalmi viszonyaink jelenlegi fejlődési szintjéből, állapotából következően számunkra ennek van elsődleges jelentősége — a figyelmet a társadalmi szervezetek az állami fel-

⁵ Az SZKP XXI. kongresszusa. 131. p.

datok ellátásába való bevonásának másodikként megjelölt módozatára irányítjuk, nevezetesen arra, hogy a társadalmi szervezetek konkrétan miként segíthetik az illetékes állami szerveket az állami feladatok ellátásában, hogyan, milyen formákban valósulhat meg az állami és a társadalmi szervek együttes munkája az állami feladatok megoldásában.

A társadalmi szervezetek az állami szerveket feladataik ellátásában a konkrét állami feladatok és az állami szervek ezek megoldására irányuló tevékenysége konkrét tartalmának megfelelően rendkívül sokféle módon és formában segíthetik és támogathatják. Az állami feladatok és az ezeket megvalósító állami szervek tevékenysége, tevékenységi formái sokfélék és különbözők, ebből nyilvánvalóan következik, hogy a társadalmi szervezetek az állami szervek ezen számtalan konkrét tevékenységi formájába való aktív bekapcsolódásának módjai és eszközei is a legszerteágazóbbak és legeltérőbbek lehetnek. A társadalmi szervezetek e sokszínű és gazdag szerepét az állami feladatokat ellátó állami szervek tevékenységében a maga konkrétságában vizsgálni nem az állam- és jogelmélet, hanem az államjog és főként az államigazgatási jog feladata. Az állam- és jogelmélet természetesen nem légedhet meg a társadalmi szervezetek az állami feladatok megoldásában játszott szerepe legáltalánosabb vonásainak és sajátosságainak megállapításával. De az állam- és jogelméleti kutatásnak mindig az általánosság és az általánosítás bizonyos meghatározott szintjén és területén kell mozognia; így az állami szervek az állami feladatok ellátására irányuló tevékenységének olyan jellemző sajátosságait és vonásait, összefüggéseit és kapcsolatait kell feltárnia, amelyek az állami szervek tevékenységére általában jellemzőek, s nemcsak bizonyos állami szervek meghatározott tevékenységi körére vagy formáira. Ennek megfelelően az állam- és jogelmélet a társadalmi szervezeteknek azt a szerepét és tevékenységét, amellyel ezek az állami szervek tevékenységét az állami feladatok ellátásában elősegítik, ugyancsak az általánosság meghatározott szintjén vizsgálhatja. Az állam- és jogelméletnek mindenekelőtt azokat a konkrét formákat, módszereket és utakat kell feltárnia, amelyekkel a társadalmi szervezetek az állami szervek említett tevékenységét illetően megállapított általános szinten tudnak az állami feladatok megoldásába bekapcsolódni. Az állami szervek állami feladatok megvalósító tevékenységének több ilyen általános jellemző sajátossága és vonatkozása lehet, s ennél fogva a társadalmi szervezeteknek az állami szervek e tevékenységébe való bevonása is különböző módokon mehet végbe. Mi most az állami szervek tevékenységében megnyilvánuló egyik ilyen általános jellemző mozzanatból, ennek is csupán egyik oldalából, vonatkozásából indulunk ki, és azt vizsgáljuk, hogy a társadalmi szervezetek az állami szervek tevékenységének e mozzanatával összefüggésben milyen szerepet játszanak. Az állami szerveknek az állami feladatok megoldására irányuló tevékenységét általában az jellemzi, hogy ezek a szervek az állami feladatokat a jogi szabályozás módszerével, eszközeivel és segítségével, a jogi szabályozás keretében, illetve meghatározott jogi formákban valósítják meg. A jogi szabályozásnak, a különböző jogi formáknak az állami feladatok ellátása során az állami szervek részéről történő felhasználása az állami szervek tevékenységének általános, közös jellemző vonása.⁶ Az állam feladatait általában a jogi szabályozás módszerével és

⁶ Ld. SZAMOSZCSENKO, I. Sz.: A szovjet állam funkciói megvalósításának jogi formái. Cikkgyűjtemény a külföldi jogi irodalom köréből, 1956. 7. sz. 308–309. p.

segítségével oldja meg. Ennek megfelelően az egyes állami szerveknek az állami feladatok megvalósítására irányuló tevékenysége is ennek a sajátos jogi szabályozásnak a keretében megy végbe. Így az állami szervek tevékenységének vizsgálata során mindig tekintettel kell lenni arra a sajátos társadalmi-jogi folyamatra és mozgásra, ami a jogi szabályozás menetét, realizálódását jelenti, aminek keretei és formái között az állami feladatok megoldása és az állami szervek erre irányuló konkrét tevékenysége megvalósul. A különféle állami feladatok megoldására irányuló jogi szabályozás menete, ez az önálló sajátos társadalmi folyamat maga is több fő szakaszra és mozzanatra tagolódik. A társadalmi viszonyoktól, a társadalom objektív szükségleteitől és az ezekből előálló feladatoktól az ezek megoldását célzó vagy elősegítő jogszabályok létrehozásáig, s innen ismét a társadalmi viszonyokhoz, a normák előírásait realizáló konkrét tevékenységhez vezető mozgás az állami szervek tevékenysége vonalán is különböző szakaszokra osztható: a jogszabályoknak a gazdasági-társadalmi viszonyok által meghatározott létrejövetelére, a jogalkotás folyamatára és szakaszára, valamint e jogszabályoknak a jogviszonyokban, elsősorban az állami szervek jogalkalmazó tevékenységén keresztül való realizálódására. Röviden: az állami szervek általában a jogalkotás és a jogalkalmazás folyamatán belül, ennek keretei között valósítják meg az állam előtt álló feladatokat, minek folytán az állami szerveknek ezekre irányuló tevékenysége jogi jellegű, jogi formát ölt. Az állami feladatok megoldására irányuló állami tevékenységnek ez az egyik általános mozzanata és vonatkozása az, amellyel összefüggésben a társadalmi szervezetek szerepét az állami feladatok ellátásában konkrétan megvizsgálni kívánjuk. A társadalmi szervezeteknek tehát azt a szerepét és tevékenységét helyezük az elemzés középpontjába, amellyel ebben a közvetítő mozzanatban, az állami feladatok megoldását célzó jogi szabályozás menetében közreműködhetnek és ebbe bekapcsolódhatnak. Nem a társadalmi szervezeteknek azt a tevékenységét, amellyel konkrétan a különböző állami feladatokat megvalósító állami szervek tevékenységét közvetlenül is segítik, ebben direkte résztvesznek, hanem a társadalmi szervezeteknek azt a szerepét, amelyet a jogi szabályozás menetében közreműködve az állami feladatok ellátásában közvetve betöltenek. Itt tehát a társadalmi szervezetek szerepét az állami feladatok ellátásában egy általános közvetítő mozzanatba való bekapcsolódáson keresztül vizsgáljuk. De a jogi szabályozás folyamatának vázolt, átfogó jellegére és sokoldalúságára tekintettel, témánkat a tanulmány határainak megfelelően tovább korlátozzuk azért, hogy a társadalmi szervezetek szerepét nem a jogi szabályozás egész menetében és folyamatában, nem a jogalkotás és a jogalkalmazás szakaszait átfogva tárgyaljuk, hanem ennek a folyamatnak csak egyik fő szakaszában, a jogalkotás menetében. Az állami feladatok megoldásában az állam jogalkotó tevékenységének igen nagy a jelentősége, ennek megfelelően a következőkben arra irányítjuk a figyelmet, hogy a társadalmi szervezetek hogyan kapcsolódhatnak be az állam jogalkotó tevékenységébe, hogyan működhetnek ebben közre, segítve ezáltal az állami szerveket feladataik ellátásában.

2. A dolgozóknak, a lakosság legszélesebb tömegeinek az állam jogalkotó tevékenységébe való egyre fokozottabb bevonása nagy fontosságú a szocialista állam és jog demokratizmusának további kifejlesztése szempontjából. A szocialista jog egyik alapvető principiuma a szocialista demokratizmus elve. A széles tömegeknek a társadalmi szervezetek által az állam jog-

alkotó tevékenységébe való bekapcsolódása tovább erősíti és fokozza a szocialista jog demokratikus jellegét, s ugyanakkor jelentős mértékben kiszélesíti az állami jogalkotó tevékenység demokratizmusát. Minthogy a szocialista állam előtt álló feladatokat csak a szocialista demokratizmus továbbfejlesztése, a dolgozók legszélesebb tömegeinek az állami feladatok megoldásába való bevonása útján lehet megvalósítani, ezért az állami feladatok ellátására irányuló jogalkotás munkájába a dolgozó tömegeknek a társadalmi szervezetek által való bekapcsolása egyik feltétele és biztosítéka az állami feladatok sikeres megvalósításának. „A dolgozóknak a szocialista állam részéről a törvények és más normatív aktusok kidolgozásába történő mind szélesebb körű bevonása által maximális mértékben biztosítva van, hogy a szocialista jog az adott szakaszban megérett gazdasági, politikai és ideológiai fejlődés feltételeinek megfelelően, és ennek következtében alkalmas legyen az objektív társadalmi fejlődéstörvényeket a mindenkori adottságok mellett megvalósítani. Ezzel egyszersmind a szocialista öntudatra nevelés is fejlődik, és létrejön az erős politikai-erkölcsi alap arra, hogy a polgárok a szocialista állam normáit megértsék, tudatosan megtartsák, és ezen felül tevélegesen részt vegyenek azok gyakorlati végrehajtásában.”⁷

A társadalmi szervezetek az állam jogalkotó tevékenységébe való bevonásának útjait és módozatait a jogalkotás folyamatának fontosabb mozzanataival, elemeivel és szakaszaival összefüggésben vizsgáljuk. Az állam jogalkotó munkája rendkívül bonyolult és összetett tevékenység; az állam jogalkotó szerveinek a jogszabályok létrehozása során a legkülönbözőbb társadalmi, politikai és jogi összefüggésekre, viszonyokra és szempontokra kell figyelemmel lenniük. A jogalkotás alapvetően és lényegében társadalmi folyamat, amely a jogalkotó tevékenységnek több vonatkozásában nyilvánul meg. A társadalmi szervek szerepét az állam jogalkotó munkájában a jogalkotás társadalmiságával, a jogalkotás társadalmiságának két fő és alapvető mozzanatával összefüggésben kíséreljük meg kifejtetni. A jogalkotó folyamat társadalmiságának ez a két legjelentősebb és legszembeeszkőbb megnyilvánulása a következő: az egyik a jogalkotásnak a fennálló gazdasági-társadalmi viszonyokkal való összefüggése és kapcsolata, a másik — amely az elsőtől nehezen választható el — a jogalkotó munka eredményében, a jogszabályokban kifejeződő akarat, az osztályakarat állami akaratként való megformálásának folyamata. Konkréten megfogalmazva tehát megválaszolandó kérdésünk a következőképpen hangzik: milyen szerepet játszanak a társadalmi szervezetek az osztályakarat kialakításában, illetve ennek államakaratként való kifejeződésében, valamint abban, hogy az állam jogalkotó tevékenységének eredményeként olyan jogszabályok jöjjenek létre, amelyek az adott gazdasági-társadalmi viszonyokkal összhangban vannak?

Az államnak jogalkotó tevékenysége során a fennálló gazdasági-társadalmi viszonyokból, e viszonyok objektív fejlődési törvényszerűségeiből, sajátos, jellemző, tipikus vonásaiból, elemeiből és mozzanataiból kell kiindulnia, az objektív társadalmi helyzetet és körülményeket figyelembe véve, ezek által meghatározottan kell azokat a jogi normákat megalkotnia, amelyekkel az adott társadalmi relációkból, ezek fejlődéséből és mozgásából szükség-szerűen előálló feladatokat megoldani kívánja. Az állami jogalkotó tevékeny-

⁷ Az állam és a jog kérdései az SZKP XXI. kongresszusán. (Tézisek) Állam és Igazgatás, 1959. 9. sz. 705. p.

ség, ha azt akarja, hogy jogi normái hatásosak és eredményesek legyenek, nem lehet önkényes, nem szakadhat el az alapul szolgáló társadalmi viszonyoktól, ezek objektív fejlődési törvényszerűségeitől. Marx és Engels műveikben több helyütt is kiméretlen iróniával lepezik le azokat az illúziókat, amelyek az állam jogalkotó tevékenységét az önkényes, semmitől nem befolyásolt, „szabad” akaratra vezetik vissza, és azt képzelik, hogy pusztán a törvényhozó szubjektív, önkényes akaratától függ, hogy milyen rendelkezéseket foglal a jogszabály tartalmába. Marx IV. Frigyes Vilmosnak azzal az illúziójával kapcsolatban, hogy a törvényeket az uralkodói akarat pusztá ötleteinek tartja, és ezért mindig úgy találja, hogy a világ „otromba valamijén” hiúsulnak meg, ironikusan megjegyzi, hogy „Rendeljen csak el egyszer egy 25 milliós kölcsönt, az angol államadósság száztized részét, és akkor látni fogja, hogy uralkodói akarata kinek az akarata”.⁸

A szocialista állam jogalkotó tevékenysége valóban tudományos alapokon nyugszik, és tudatosan arra törekszik, hogy feltárja és megismerje a társadalmi élet legkülönfélébb területein jelentkező azokat az objektív viszonyokat és törvényszerűségeket, amelyek jogi szabályozást igényelnek, s ezek megismerése és feltárása alapján tudatosan az objektív társadalmi-gazdasági relációkkal és fejlődési törvényszerűségeikkel összhangban levő jogi normákat hoz létre. A szocialista állam jogalkotó munkája során tehát tisztában kell legyen az objektív gazdasági-társadalmi viszonyok mozgásával, törvényszerűségeivel és azokkal a megoldandó feladatokkal és követelményekkel, amelyek ezekből következnek. Nyilvánvaló, hogy a társadalmi folyamatoknak, fejlődési törvényszerűségeiknek, konkrét jellemző sajátos vonásaiknak feltárása és megismerése olyan nagy munkát és feladatot jelent, amellyel az állam jogalkotó szervei önmagukban aligha birkózhatnának meg. Az állam jogalkotó tevékenysége azokon a tudományos elméleti és gyakorlati megállapításokon és tapasztalatokon nyugszik, amelyeket a legkülönfélébb állami, politikai és társadalmi tényezők útján szerez meg. Ezen a területen természetesen elsődleges és meghatározó jelentőségű a különböző állami szervek tevékenysége, amelyeknek konkrét feladata éppen a konkrét társadalmi-gazdasági folyamatok jellegének és mozgásának, valamint az ezek által meghatározott állami feladatoknak a feltárása és megállapítása.

Ez a társadalmi élet csaknem minden ágát és szegmentumát átfogó munka azonban csak az állami szervek útján nehezen valósítható meg. A jogalkotás alapját képező társadalmi viszonyok helyzetének, állapotának és fejlődésének feltárása a szocialista társadalmi-politikai berendezkedés keretei között a társadalom legszélesebb tömegeinek ismeretét és tapasztalatát aktív, alkotó hozzájárulását feltételezi. „Csak a kollektív tapasztalat, csak a milliók tapasztalata adhat ebben a tekintetben döntő útmutatást, éppen azért, mert a mi ügyünkhöz, a szocializmus építéséhez nem elegendő azon felső rétegek százainak és százezreinek a tapasztalata, akik a történelmet eddig csinálták, mind a feudális, mind a kapitalista társadalomban. Mi éppen azért nem cselekedhetünk így, mert mi közös tapasztalatra, a dolgozók millióinak tapasztalatára számítunk.”⁹ A szocialista állam demokratizmusából és ennek a demokratizmusnak egyre tovább növekedéséből és szélesedéséből következik, hogy a szocialista állam a jogalkotás folyamatának ebbe a rendkívül

⁸ MARX—ENGELS: Művei. 3. köt. Bp. Kossuth Kiadó, 1960. 318. p.

⁹ LENIN: Művei. 27. köt. Bp. Szikra, 1952. 417. p.

bonyolult és nagy munkát igénylő szakaszába a lakosság legszélesebb tömegeit igyekszik bevonni.

Az objektív társadalmi viszonyok és folyamatok feltárásában, valamint a jogalkotás eszközével megoldandó állami feladatok megoldásában az állami szervek mellett, sőt ezeket megelőzően a legnagyobb és legjelentősebb szerepe a proletárdiktatura mechanizmusát vezető, irányító kommunista pártnak van. A szocialista állam, különösen a szovjet állam története ezt a megállapítást kézzelfoghatóan bizonyítja. A szocialista, illetőleg kommunista társadalom felépítése során a kibontakozás és továbbfejlődés szempontjából legnagyobb jelentőségű és fontosságú, hogy az objektív társadalmi viszonyok és fejlődési törvényszerűségeik felismerésén alapuló kezdeményezések, javaslatok és döntések, amelyek azután az állam jogalkotásában is kifejezést nyertek, mindig a kommunista párttól származtak. A kommunista párt természetesen a konkrét viszonyok és feladatok feltárása során mind az állami szervek, mind a különféle társadalmi szervezetek hasonló jellegű tevékenységét és munkáját is figyelembe veszik.

Az objektív társadalmi viszonyok és fejlődési törvényszerűségeik megismerésében, s közvetve ezáltal az állami szervek jogalkotó tevékenységében jelentős szerepet töltenek be a különféle társadalmi szervezetek. Alkotmányunk 56. § (2) bekezdésében leszögezi, hogy „A Magyar Népköztársaság feladatainak ellátásában az öntudatos dolgozók szervezeteire támaszkodik. A népi demokrácia rendjének védelme, a szocialista építésben való fokozott részvétel, a kulturális nevelőmunka kiszélesítése, a nép jogainak megvalósítása és a nemzetközi szolidaritás ápolása céljából a dolgozók szakszervezeteket, demokratikus női és ifjúsági, valamint egyéb tömegszervezeteket létesítenek, és ezek erőit a demokratikus népfrontba fogják össze.”¹⁰ Ezek a társadalmi szervezetek főleg a társadalmi élet bizonyos meghatározott területein vannak nyilván helyzetben, és rendelkeznek olyan lehetőségekkel, hogy segítséget nyújthassanak az állam jogalkotó szerveinek a konkrét viszonyok és problémák felmérésében és megállapításában. A különféle társadalmi szervezetek ugyanis a lakosság meghatározott részét, rétegeit életkoruktól, nemüktől, foglalkozásuktól, érdeklődési körüktől és egyéb szempontoktól függően tömörítik és vonják be munkájukba. Ebből következik, hogy az egyes társadalmi szervezetek többnyire az élet meghatározott, speciális területén rendelkeznek bő és alapos tapasztalatokkal és ismeretekkel, s így elsősorban a társadalmi életnek ebből a köréből képesek a megoldandó, jogi szabályozást igénylő feladatokat kiemelni és meghatározni. A társadalmi szervezetek közül kétségtelenül a szakszervezetek azok, amelyek az objektív társadalmi viszonyok és helyzet felmérése és elemzése szempontjából a megfelelő szakterületeken a legközvetlenebb, alapos tapasztalatokkal rendelkeznek, amelyek az állami jogalkotó tevékenység munkáját jelentősen befolyásolják. Gondoljunk csak azokra az ismeretekre és tapasztalatokra, amelyeket a különböző szakszervezetek a termelés, a termelőmunka területén szereznek; aligha tévedünk, amikor számos munkajogi rendelkezés gyökerét, meghatározó alapját éppen a szakszervezetek által feltárt objektív körülményekben és helyzetben véljük megtalálni. Egészen sajátos és nagy jelentőségű a szakszervezetek szerepe a dolgozók egészségügyi ellátását és társadalombiztosítását illetően. Tekintet-

¹⁰ A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1959. 61. p.

tel arra, hogy ennek a feladatnak jelentős és túlnyomó részét a Szakszervezetek Országos Tanácsa látja el, ebből nyilvánvaló, hogy a társadalmi életnek ezen a területén felmerülő problémákat is a legközvetlenebbül ismeri. Hasonló a helyzet az ifjúság, illetve a nők demokratikus szervezeteivel is. Ezek a társadalmi szervezetek a társadalom tagjainak jelentős részét ölelik fel, s jellegükből, működési területükből szükségszerűen következik, hogy a gyermekek, az ifjúság, valamint a dolgozó nők konkrét társadalmi viszonyait, körülményeit és helyzetét illetően elsődleges és közvetlen tapasztalatokkal és ismeretekkel rendelkeznek, s így nagymértékben módjuk van arra, hogy a társadalom életének ebben a részletében a jogi rendezést igénylő problémákat feltárják és jelezzék. Mutatis mutandis így van ez a proletárdiktatura mechanizmusában működő egyéb társadalmi szervezetek: a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, a különféle kulturális és tudományos egyesületek stb. vonatkozásában is. Ezek a társadalmi szervezetek tehát részben azáltal segítik az állami szerveket jogalkotási feladataik ellátásában, hogy a jogalkotási folyamat egyik alapvető szakaszában és mozzanatában, az objektív társadalmi viszonyok és törvényszerűségek megismerésében s a konkrét viszonyokból eredő jogi szabályozást igénylő feladatok feltárásában konkrét, közvetlen ismereteiket és tapasztalataikat az állami jogalkotó szervek rendelkezésére bocsátják, ezekkel a jogalkotó szervek szerteágazó és bonyolult tevékenységét megkönnyítik, elősegítik azt, hogy az állam jogalkotó munkája megfeleljen az adott gazdasági-társadalmi viszonyoknak, összhangban legyen a társadalom szükségleteivel és fejlődési irányával.

A társadalmi szervezetek az állami szervek jogalkotó tevékenységét a jogalkotás folyamatának ebben a szakaszában különböző módszerekkel és formákban segíthetik és támogathatják. A társadalmi szervezetek ez irányú tevékenységének egyik módja a szervezet korábbi keretei között vagy azokon túlmenően a jogi szabályozás szempontjából jelentős társadalmi viszonyok körében felmerülő fő kérdések és problémák megtárgyalása és megvilágítása. A társadalmi szervezetek, látva a működési területükön jelentkező ellentmondásokat, különféle tendenciákat és feladatokat, tagjaik körében vagy még szélesebb tömegek előtt megvitatva, feltárják azok objektív okait, körülményeit, és ezáltal ráirányítják a jogalkotó szervek figyelmét ezekre a kérdésekre. A viták felszínre hozzák a kérdéses területen jelentkező törvényszerűségeket, ezek érvényesülését elősegítő vagy akadályozó tényezőket és körülményeket, s ezáltal lehetővé teszik a jogalkotó szervek számára, hogy jogi normák alkotásával a társadalmi fejlődés általános irányának megfelelően a kérdéses folyamatra befolyást gyakoroljanak.

Másik, egészen közvetlen formája a társadalmi szervezetek tevékenységének, amellyel az állam jogalkotó szerveit az objektív társadalmi körülmények feltárásában és megismerésében segíthetik a társadalmi szervezeteknek kimondottan arra irányuló tevékenysége, hogy a jogalkotó szervek figyelmét a társadalmi szervezetek működése körében felmerülő kérdésre, mint jogi rendezést igénylő problémára irányítják. A társadalmi szervezeteknek ez a tevékenysége két irányú: egyrészt kezdeményező, másrészt szignalizáló jellegű. A társadalmi szervezeteknek lehetőségük van arra, hogy ha működési körükben olyan társadalmi jelenségre bukkannak, amely megítélésük szerint jogi rendezést igényelne, közvetlenül az illetékes állami szervekhez mint jogalkotó fórumokhoz forduljanak, erre a figyelmet felhívják, a jogi szabályozást kezdeményezték. A társadalmi szervezetek azonban nemcsak akkor léphet-

nek így fel, ha jogilag még nem szabályozott társadalmi viszonyokról van szó, hanem akkor is, ha valamely társadalmi relációt a jog szabályozott ugyan, de a jogi rendezés nem volt megfelelő, vagy a fejlődés során a szóban forgó társadalmi viszony kinőtte jogi szabályozásának kereteit, ellentmondás keletkezett a továbbfejlődött, módosult társadalmi viszony és a reá vonatkozó jogi normák között, s ennek áthidalására új jogi megoldás szükséges. Szocialista viszonyok között, amikor a társadalom fejlődése a történelem során eddig még soha nem tapasztalt tempóban megy végbe, a jogalkotással szemben felmerülő egyik legnehezebben kielégíthető követelmény az, hogy a jogalkotás együtt haladjon a rohamosan változó és alakuló társadalmi viszonyokkal. Minthogy a szocialista törvényesség megköveteli, hogy jogi normákat csak a jogalkotással megbízott szervek alkossanak, s a bírói és szokásjogi úton való jogkeletkezést megengedhetetlennek tartja, ezért a társadalmi szervezeteknek az állami szervek jogalkotó tevékenységét megkönnyítő és meggyorsítását lehetővé tevő ez a kezdeményező és szignalizáló tevékenysége nagy jelentőségű a szocialista jogalkotási folyamat szempontjából. A társadalmi szervezetek kezdeményező és szignalizáló szerepének ez a fokozott jelentősége indokolja a szocialista jogirodalomban az utóbbi években jelentkező azt az igényt, hogy a társadalmi szervezetek jogalkotó kezdeményezésének további kibontakozása érdekében célszerű lenne az ilyen kezdeményezéseket és szignalizálást törvény által pontosabban és teljesebben szabályozni.¹¹ „Figyelembe véve a tömegek jogalkotó kezdeményezésének jelentőségét a szocialista demokratizmus fejlődése szempontjából, célszerű lenne az alkotmányban és más törvényekben rögzíteni a társadalmi szervezetek olyan jogát, amelynek értelmében minden államilag szankcionált döntést igénylő javaslatukkal a képviselői és nekik alárendelt szervekhez fordulhatnak. Ez a követelmény a társadalmi öngazgatás alapelveinek további kiszélesítéséből következik.”¹²

Természetesen a társadalmi szervezeteknek az objektív társadalmi viszonyok fejlődésével és alakulásával kapcsolatos észrevételei, jelzései és kezdeményezései az állami szervek jogalkotó tevékenységében további kidolgozásra, elemzésre és általánosításra kerülnek. Az állam jogalkotó szervei speciális helyzetükből, feladatkörükből és funkcióikból fakadóan olyan eszközökkel, apparátussal és módszerekkel rendelkeznek, amelyek lehetővé teszik számukra ezeknek a társadalmi szervezetek részéről kapott jelzéseknek az értékelését az egész állam, az egész társadalom és fejlődése szempontjából. A társadalmi szervezeteknek saját működési területükön észlelt új jelenségekkel, összefüggésekkel kapcsolatosan tett megállapításai, kezdeményezései és jelzései a jogalkotó szervek tevékenységének nagymértékben való segítése mellett sem jelentik szükségszerűen azt, hogy ezek a társadalmi szervezetek részéről történő kezdeményezések és szignalizálások helyesen fejezik ki az objektív valóságot, s a jogi szabályozás igénye vagy annak igényelt módja minden esetben indokolt és megalapozott. A társadalmi szervezetek ugyanis többnyire — mint erről szó volt — a társadalmi életnek meghatározott szegmentumából, részleteiből, saját működési területükből indulnak ki megállapításaik és jelzései megtételénél, a társadalmi viszonyoknak szűkebb körét tartva szem előtt igénylik a jogi szabályozást vagy annak megváltoztatását. Az állami jogalkotó

¹¹ Ld. KRAVCSENKO, V. V.: Az önkéntes társulások által alkotott normák jellegeről. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1960. 8. sz. 24. p.; KOROZ i. m. 145. p.

¹² KOROZ i. m. 145. p.

szervek viszont speciális helyzetükből és feladatukból folyóan általánosabb, átfogóbb szintről ítélik meg a társadalmi szervezetek kezdeményezéseit, az egész állam, a társadalmi viszonyok totalitása vagy nagyobb összefüggései szemszögéből tekintik át a jelzett konkrétabb problémát vagy területet, ennek megfelelően a részt az egészben elhelyezve, figyelembe véve a különféle összefüggéseket és kapcsolatokat hozzák meg döntésüket, jogi normákat alkotnak. Az általánosság mozzanatának érintett jelentősége még határozottabban és világosabban megnyilvánul a jogalkotási folyamat másik oldalánál, az állami akarat képzésénél, amiről a továbbiak során még lesz szó.

3. Az állami szervek jogalkotó tevékenységének, a jogalkotás folyamatának másik alapvető szakasza, mozzanata és oldala az uralkodó osztály akaratának kialakulása, az osztályakarathoz általános állami akaratként a jogszabályokban való kifejeződése. A jogalkotás folyamata ugyanis nem merül ki a valóság és objektív fejlődési törvényszerűségei megismerésében, hanem ezt a megismerést még meghatározott módon, a törvényhozó akarat cselekvései segítségével ki kell fejezni és fel kell használni az alkotandó jogi normákban.¹³ Az uralkodó osztály akaratának a jogalkotási folyamat során államakaratként jogszabályokban való kifejeződése s a társadalmi szervezetek szerepe ebben a kifejeződési folyamatban — ez a másik alapvető probléma, amit a társadalmi szervezeteknek az állam jogalkotó tevékenységében betöltött szerepe kapcsán megvizsgálni szándékozunk.

A szocialista jogban a munkásosztály és a dolgozó nép általános állami akarata fejeződik ki. A jogszabályokban megjelenő általános állami akaratnak, az uralkodó osztály akaratának kialakulása és megformálódása meglehetősen összetett és sokoldalú folyamat. A jogszabályokban testet öltő állami akarat nem individuális akarat, sem az uralkodó osztály tagjai egyes akaratának matematikai összege, hanem az egyes akaratokban, az uralkodó osztály egyes tagjai akaratában fellelhető általános osztályakarathoz, melyet ennek az osztálynak közös érdekei határoznak meg: „Éppen az egymástól független egyéneknek és saját akaratuknak érvényre juttatása, amely ezen a bázison egymással szembeni viszonyulásukban szükségképpen egoisztikus, teszi szükségessé az önmegtagadást a törvényben és jogban, önmegtagadást a kivételes esetben, érdekei önnön biztosítását az átlagos esetben (amely ennél fogva nem számukra, hanem csak »a magával egyező egoista« számára számít önmegtagadásnak).”¹⁴ A jogalkotás folyamatában tehát az általános osztályakarathoz megformálása az osztály tagjai egyes akaratának számbavétele alapján történik; ez azonban nem jelenti azt, hogy a jogszabályokban kifejeződő osztályakarathoz ilyenképpen az osztály tagjai egyes akaratának összege lesz. Az osztályakarathoz nem az egyes akaratok mechanikus összessége; az osztályakarathoz általánosságát mindenekelőtt az osztály társadalmi feltételei, az adott társadalom gazdasági alapja határozza meg, ezen túl és ezzel együtt azonban a jogalkotási folyamatban, az általános állami akarat megformálása során az osztály tagjai egyes akaratából kell levezetni az általánost, pontosabban az osztály egyes tagjai az adott gazdasági viszonyok által meghatározott akarataiban fellelhető általános akaratot mint osztályakarathoz kell a jogszabályokban kifejezni.

¹³ Ld. KERIMOV, D. A.: Szabadság, jog és törvényesség a szocialista társadalomban. Moszkva, Goszjurizdat, 1960. 20. p.

¹⁴ MARX — ENGELS i. m. 317. p.

Ennek az általános osztályakarathoz, államakaratként jogszabályokban való kifejeződéséhez — mint Lenin megállapította — az uralkodó osztálynak megfelelő politikai szervezetre van szüksége. „Hogyan határozható meg egy néhány százezres vagy néhány milliós réteg akarata? *Teljesen lehetetlen meghatározni egy széles réteg akaratát, ha ez a réteg nincs egy szervezetbe szervezve...*”¹⁵ Az uralkodó osztály jogszabályokban kifejezendő általános akaratának kialakítása, megszervezése jelentős részben az állami szervek erre irányuló tevékenységében megy végbe. Az uralkodó általános osztályakarathoz megállapítása és megformálása azonban nem egyedül és kizárólagosan az állami szervek feladata. A proletárdiktatura mechanizmusában működő különféle társadalmi szervezeteknek igen nagy szerepük és jelentőségük van az osztályakarathoz, a jogszabályokban kifejező állami akarat kialakításában.

Az uralkodó osztály akaratának, valamint állami akaratként jogszabályokban kifejeződő általános akaratként való megjelenésének folyamatából két vonatkozást, mozzanatot és összefüggést emelünk ki, és a társadalmi szervezetek szerepét és tevékenységét az állami akarat képzésében, ezekkel összefüggésben vizsgáljuk. Az egyik az osztály általános akaratának megállapításának menete, a másik ezen osztályakarathoz állami akaratként, jogi formában való kifejeződésének folyamata. A társadalmi szervezetek a jogalkotási folyamatnak mindkét elemében és részében jelentős tevékenységet látnak el.

A társadalmi szervezeteknek az osztályakarathoz megállapításában betöltött szerepét illetően mindenekelőtt és elsősorban — csakúgy, mint a jogalkotás tudományos alapjául szolgáló objektív társadalmi viszonyok és törvényszerűségek megismerésében — a munkásosztály pártjának van kiemelkedő jelentősége. A proletariátus élcsapata, a proletárdiktatura mechanizmusának vezető és irányító szerve, a marxizmus—leninizmus elméletével felvértezve a leginkább képes a munkásosztály érdekeivel összhangban levő általános akaratának megállapítására. A párt a munkásosztály akaratának a proletárdiktatura mechanizmusában résztvevő és a párt által irányított társadalmi szervezetek — amelyek a pártot a dolgozó tömegekkel kapcsolják össze — tevékenységében és működésében jelentkező megnyilvánulásait átfogva, ezeket figyelembe véve állapítja meg a munkásosztály érdekeivel összhangban levő általános osztályakarathoz, amely az állami szervek jogalkotó tevékenységének alapját jelenti. A pártnak a munkásosztály általános akaratát tartalmazó határozatai, megállapításai és javaslatai tehát rendkívül nagy jelentőségűek és fontosságúak a jogalkotás számára.

A munkásosztály és a széles dolgozó tömegek akaratának felderítésében nagy szerepük van speciális működési területük vonatkozásában a szakszervezeteknek, mezőgazdasági termelészövetkezeteknek, az ifjúság és a nők demokratikus szervezeteinek stb. A társadalmi szervezeteknek az általános osztályakarathoz kialakításában végzett tevékenysége hasonló, sőt jelentős részben egybe is esik azzal a munkával, illetve nem választható el attól, amit ezek a társadalmi szervezetek a jogalkotás tudományos alapjául szolgáló objektív társadalmi viszonyok és törvényszerűségek feltárásában végeznek. Minthogy ezzel az előzőekben már foglalkoztunk, ezért itt csupán csak annak a megállapítására szorítkozunk, hogy a társadalmi szervezetek az általános osztályakarathoz megállapításának folyamatában is felhasználják a valamely konkrét társadalmi, állami problémával kapcsolatos széleskörű viták rende-

¹⁵ LENIN: Művei. 19. köt. Bp. Szikra, 1955. 407. p.

zésének módszerét, mely viták során egy-egy kérdés vonatkozásában kifejezést kaphat az osztály vagy bizonyos részeinek, rétegeinek akarata. A társadalmi rétegek akarátát tükrözik azok a javaslatok, kezdeményezések és jelzések, amelyekkel ezek a szervezetek az állami jogalkotó szervekhez valamely probléma jogi szabályozását illetően fordulnak. A társadalmi szervezetek által megállapított vagy jelzett osztályakarát vonatkozásában is hangsúlyozni kell, hogy — épp úgy, mint az objektív társadalmi helyzet és törvényszerűségek megállapításában — a társadalmi szervezetek sajátos helyzetüknél, annál fogva, hogy a társadalom vagy osztály csak bizonyos részét vagy rétegét tömörítik magukba, vonják be működésükbe, elsősorban csak ezek akarátát fejezik ki, ezek akarátának adnak hangot, s ennek általánosságát az egész osztály érdekét és akarátát szem előtt tartó, erre rendelt speciális állami szerveknek kell megállapítaniuk. Sem az osztály egyes tagjainak akarata, sem az osztály bizonyos rétegének akarátát tükröző társadalmi szervezetek akarata, illetve ezek mechanikus összessége nem jelenti az osztály általános akarátát; ezek az akaratok csak az anyag, amelyből az általános osztályakarátot nyerjük. De éppen ebből nyilvánvalóan kitűnik, hogy milyen fontos és jelentős a társadalmi szervezeteknek az a tevékenysége, amellyel a széles dolgozó tömegek egyes részeinek és rétegeinek bizonyos kérdéssel kapcsolatos akarátát a jogalkotó szervek felé közvetítik, és ezzel a jogalkotás munkáját elősegítik.

A társadalmi szervezetek az állam jogalkotásra hivatott szerveinek jogalkotó tevékenységében nemcsak azáltal vesznek részt, hogy segítik az állami szerveket az általános osztályakarát feltárásában és megállapításában, hanem azáltal is, hogy aktívan közrehatnak ennek az általános osztályakarát-nak állami akaratként való megformálásában. A különféle társadalmi szervezetek szerepe az állam jogalkotó tevékenységében legközvetlenebbül a társadalmi szervezeteknek az osztályakarát állami akarattá formálásának folyamatában nyilvánul meg. A különféle társadalmi szervezetek eltérő eszközökkel és módszerekkel kapcsolódnak az állami szervek közvetlenül állami akarátot formáló munkájához.

A társadalmi szervezetek az osztályakarát általános állami akarattá emelésében kifejtett tevékenységének legkifejlettebb s leginkább ismert formája az állami jogalkotó szervek konkrét jogszabály-, elsősorban törvénytervezeteinek széleskörű megvitatása.¹⁶ A lakosság legszélesebb tömegeit érintő fontosabb törvénytervezeteket a szocialista állam jogalkotó szervei széleskörű megvitatásra bocsátják. A viták jelentős részét a különféle társadalmi szervezetek rendezik és szervezik meg. A társadalmi szervezetek által rendezett vitákon a dolgozók megismerkednek a készülő jogszabályok tartalmával, kifejtethetik ezzel kapcsolatos véleményüket, észrevételeiket és javaslatokat tesznek, amelyeket az illetékes jogalkotó szervek a jogszabály végleges megfogalmazásánál hasznosíthatnak. Lenin kifejtette, hogy a szocialista államban minden állampolgárnak tényleges joga és lehetősége van arra, hogy „résztvehessen mind az állam törvényeinek megvitatásában, mind képviselőinek megválasztásában, mind az állami törvények végrehajtásában”.¹⁷

¹⁶ Ld. KERIMOV i. m. 97—103., 114—116. p.; KOTOK i. m. 145. p.; KALINÜCSEV i. m. 44—45. p.; KRAVCSENKO i. m. 24. p.; SZUHODREV, V.: A Szovjetunió és a szövetséges köztársaságok polgári törvényhozása alapelveinek tervezetéről. Jogtudományi Közlöny, 1961. 3. sz. 118—119. p. stb.

¹⁷ LENIN: Művei. 27. köt. Bp. Szikra, 1952. 206—207. p.

A szocialista állam demokratizmusának, ennek keretében különösen a szocialista állam jogalkotó munkája demokratizmusának továbbfejlesztése szempontjából felbecsülhetetlen jelentőségű a különféle jogszabálytervezeteknek a széles tömegek részéről történő megvitatása. A szocialista államok jogalkotó tevékenységének mindinkább egyik lényeges elemévé válik a törvénytervezeteknek széleskörű megvitatása. Mind a Szovjetunió, mind népi demokráciánk utóbbi években végbement jogalkotói gyakorlata azt mutatja, hogy a legszélesebb dolgozó tömegeknek a fontosabb törvénytervezetek megvitatásába való bevonása egyre növekszik. Erre utal az össznépi megvitatásra kerülő szovjet törvénytervezeteknek évről-évre emelkedő száma; míg 1956-ban csak egy, a nyugdíjtörvény tervezete, addig 1959-ben már négy törvénytervezet került össznépi megvitatásra (a Szovjetunió és a szövetséges köztársaságok munkatörvénykönyvének tervezete, a társadalmi szervezetek a szocialista együttélés szabályai és a szocialista törvényesség megsértői elleni harcban való részvételének kiszélesítéséről szóló törvénytervezet, a társadalmi bíróságok mintaalapszabály-tervezete, valamint a kiskorúak ügyeivel foglalkozó bizottságokról szóló tervezet). Megvitatás tárgyává lett a Szovjetunió és a szövetséges köztársaságok polgári és büntető törvényhozása alapelveinek, valamint a Szovjetunió, a szövetséges és autonóm köztársaságok igazságszolgáltatási szervezetéről szóló törvényhozás alapelveinek tervezete, az államellenes és háborús bűncselekményekért való büntetőjogi felelősségről szóló tervezet stb. Hazánkban a dolgozók legszélesebb tömegei vitatták meg az 1949. évi XX. alkotmánytörvényt, az 1954. évi tanácstörvényt, s az elmúlt években a polgári és a büntetőtörvénykönyv tervezetét.

E viták tapasztalatai azt mutatták, hogy szervezésük rendkívül hasznos és eredményes az egyre fejlődő és tökéletesedő szocialista jogalkotás számára. A törvénytervezetek országos vitáján sok hasznos és megszívlelendő, bölcs észrevétel, javaslat és kezdeményezés született, amelyeket a megvitatott törvénytervezetek végleges megformálásánál a jogalkotó szervek figyelembe vettek. A törvénytervezetek eddig lefolyt vitái azt bizonyítják, hogy a jogalkotási folyamatnak ebben a periódusában is rendkívül tanulságos és eredményes „a hozzáértő, dolgozó nép okos gyűlekezetében hányni-vetni meg száz bajunk”. Ezért csak helyeselni tudjuk és hazánk viszonyait is tekintetbe véve megfontolandónak tartjuk azt a szovjet irodalomban kifejtett javaslatot, amely a jelentősebb jogszabálytervezetek össznépi megvitatásának jogi szabályozását igényli: „Véleményünk szerint — írja V. Kotok — a népakarat kinyilvánításának e demokratikus formáját közvetlenül az alkotmányban kellene rögzíteni, rámutatva arra, hogy össznépi megvitatásra azok a törvénytervezetek kerülnek, melyeknek az állami és a társadalmi élet további fejlődése szempontjából komoly jelentőségük van. A dolgozók küldöttei helyi tanácsairól szóló szabályzatban szintén célszerű lenne rögzíteni a legfontosabb határozat-tervezetek dolgozók általi megvitatását.”¹⁸

A társadalmi szervezetek az osztályakarattá formálásában kifejtett tevékenységének és közreműködésének másik jelentős formája egyes társadalmi szervezetek és az állami jogalkotó szervek együttes, közös jogalkotása.¹⁹ Ez az együttes jogalkotó tevékenység a jogalkotásnak egészen sajátos,

¹⁸ KOTOK i. m. 145. p.

¹⁹ Ld. MICKEVICHS i. m. 354. p.; KERIMOV i. m. 114—116. p.; KRAVCSENKO i. m. 22—23. p. stb.

különös vonásokkal rendelkező formája. Egyes társadalmi szervezetek és az állam jogalkotó szervei együttes jogalkotása esetében ugyanis nemcsak arról van szó, hogy a társadalmi szervezetek az állami jogalkotó tevékenységet működésükkel egyes mozzanataiban segítik és támogatják, hanem arról, hogy a szóban forgó normát minden részletében közösen, együttesen hozzák létre. A lényeges különbség a társadalmi szervezeteknek az állami jogalkotó tevékenységben való eddig vázolt részvétele és az együttes, közös jogalkotás között abban van, hogy az utóbbi esetben a társadalmi szervezetek a jogi norma megalkotásának abban a végső, lezáró, általánosító és érvényesítő szakaszában, műveletében is egyenlő félként részt vesznek, amelyet eddig kizárólag az állami jogalkotó szervek sajátjának tekintettünk, s amely tulajdonképpen a megfogalmazott szabály államakaratként való kijelentését, államilag szankcionált jogi normává válását jelenti. A társadalmi szervezetek az állami jogalkotó tevékenységben való közreműködését a társadalmi és állami szervek együttes jogszabályalkotásától elválasztó, megkülönböztető vonás nem az, hogy a társadalmi szervezetek ebben az esetben nagyobb mértékben és fokban vesznek részt a szóban forgó jogi norma megteremtésében, a jogalkotási folyamat egyes szakaszaiban, hanem az, hogy a jogalkotási folyamatnak abban a mozzanatában is részt vesznek, amely egyébként kizárólag csak az állami jogalkotó szervek hatáskörébe tartozik. Az állami szervek és a társadalmi szervezetek közös, együttes jogszabályalkotását olyan átmeneti jellegű jogalkotási módnak tartjuk, amely feltehetően egyik útja a jogi normák általános, nem jogi jellegű normákká, politikai tartalommal nem rendelkező társadalmi, együttélési szabályokká alakulásának. A társadalmi szervezetek és az állami jogalkotó szervek együttes jogalkotása egyrészt azt jelenti, hogy a létrehozott norma tartalma a társadalmi szervezet normaalkotó tevékenységének következményeként általában jelentkező szélesebb körű, aktívabb és tudatosabb társadalmi tevékenységet igényel, de ugyanakkor másrészt jellegénél fogva az állami kényszerrel való fenyegetettség elemét sem nélkülözheti.

A szocialista államok jogalkotási gyakorlatában eddig a párt és a szak-szervezet alkotott az állami szervekkel karöltve közös jogszabályokat. Ezeknek az együttesen kibocsátott jogi normáknak a jelentősége abban mutatkozott meg, hogy propagatív-mozgósító erejük sokkal nagyobb volt, mint a kizárólag állami szervek által alkotott jogszabályoknak.²⁰ Éppen e propagatív-mozgósító erejük folytán az állami és a társadalmi szervezetek együttes jogalkotásának a jelentősége a szocialista demokratizmus továbbfejlesztése, a kommunista társadalmi öngazgatás kialakulása során — véleményünk szerint — még tovább növekszik. Erről tanúskodnak a szovjet kormányoknak a párttal, illetve a szakszervezettel együttesen az utóbbi években kibocsátott, a gazdasági és a kulturális építés fontos kérdéseit rendező határozatai.

A társadalmi szervezetek az államakarat kialakításában végzett tevékenységének még az előzőekben vázolt közreműködési módoktól, nevezetesen a törvénytervezetek megvitatásától, valamint a társadalmi és az állami szervek együttes jogalkotásától eltérő két olyan formáját kell megemlítenünk, amelyek mintegy a törvénytervezet megvitatása és az együttes jogalkotás között helyezkednek el. Az egyik a szovjet jogalkotásban, különösen az utóbbi

²⁰ Ld. SZAMEL Lajos: A jogforrások. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1958. 62. p.

években kialakult, a szovjet jogirodalomban jelzett forma,²¹ amely abban áll, hogy a társadalmi szervezetek magatartási szabályt alkotnak, ami az állam által való szankcionálás folytán jogi jelleget nyer. Kerimov példaként azt az esetet említi, amikor a Szovjetunió Legfelső Szovjetjének Prezidiuma megerősítette a gyári, üzemi, helyi szakszervezeti bizottság jogairól szóló, a szakszervezetek vezető szerve által kidolgozott szabályzatot. A társadalmi szervezet az állami jogalkotó tevékenységben való közreműködésének ez a formája azt jelenti, hogy a társadalmi szervezet nem az állami szerv által készített törvénytervezetet vitatja meg, hanem maga a társadalmi szervezet önállóan dolgozza ki a teljes jogszabálytervezetet, ebben az állami jogalkotó szervek közvetlenül nem vesznek részt, hanem csak arra szorítkoznak, hogy államilag szankcionálják ezt, s ezáltal annak jogi jelleget kölcsönöznek.

A törvénytervezet megvitatása és a társadalmi és az állami szervek együttes jogalkotása között elhelyezkedő, a társadalmi szervezetek az államakarat kialakításában végzett tevékenységének másik formáját hazai jogalkotási gyakorlatunkból merítjük. A társadalmi szervezetek állami akaratot képző tevékenységének ezt a sajátos formáját a Szakszervezetek Országos Tanácsának mint társadalmi szervezetnek abban a sajátos jogalkotó tevékenységében véljük felfedezni, amelyet a Szakszervezetek Országos Tanácsa a Minisztertanács felhatalmazása alapján a társadalombiztosítás körében a Népköztársaság Elnöki Tanácsa törvényerejű rendeletének, illetve a Minisztertanács rendeletének végrehajtásaként végez.²² Ebben az esetben lényegében az előző tevékenységi formához hasonló államakaratképzési módról van szó azzal az eltéréssel, hogy a jogi norma kialakulásának menete most fordított sorrendben megy végbe. A Szakszervezetek Országos Tanácsának említett jogalkotó tevékenységét illetően ugyanis arról van szó, hogy meghatározott jogi norma és előzetes állami szankcionálás alapján a társadalmi szervezet jogi normát alkot. Mindkét említett esetben tehát a társadalmi szervezet alkotja, formálja a tulajdonképpeni normát, s az állami szerv csupán ezt szankcionálja; csak míg a szovjet jogalkotási gyakorlatban kialakult forma esetében utólagosan, a magatartási szabály megformálását követően, addig a Szakszervezetek Országos Tanácsának határozathozatalakor már előzetesen, a konkrét normát megelőzően.

A társadalmi szervezetek az állam jogalkotó tevékenységében való közreműködésének csak az állam és a jogalkotás szocialista demokratizmusának továbbfejlesztése szempontjából való értékelése egyoldalú lenne, és nem adna teljes képet, ha nem fordítanánk figyelmet arra, hogy a társadalmi szervezeteknek az állami szervek jogalkotó tevékenységében játszott szerepe a jogélet, a jogi mozgás más részeit és vonatkozásait illetően is nagy jelentőségű, és az állam- és jogelméleti kutatás beható vizsgálatát igényli. A társadalmi szervezetek az állami jogalkotó tevékenységben való közreműködése és ehbe való bekapcsolódása a jogszabályok realizálódása, a jogalkalmazás és a jog

²¹ Ld. KERIMOV i. m. 116–117. p.; KRAVCOSENKO i. m. 24. p.

²² „A dolgozók betegségi biztosításáról szóló 1955. évi 39. sz. törvényerejű rendeletben... és az említett törvényerejű rendelet végrehajtása tárgyában kiadott 71/1955. (XII. 31.) M. T. sz. rendeletben... foglalt felhatalmazások alapján a SZOT a betegségi biztosítással kapcsolatos kérdéseket — egyes rendelkezések vonatkozásában a kijelölt miniszterekkel egyetértésben — a következőképpen szabályozza:” (6/1955./XII. 31.) SZOT sz. szabályzat a dolgozók betegségi biztosításával kapcsolatos kérdések szabályozásáról.

megtartása folyamatára is jelentős hatással van. A társadalmi szervezeteknek az állam jogalkotó tevékenységében betöltött, egyre növekvő szerepe a jogi szabályozás és mozgás másik szakasza, a realizálódási oldal vonatkozásában a jogszabályok széleskörű és mélyreható megismerésének, a dolgozó tömegek a legszélesebb alanyi jogokban részesítésének, valamint a jogszabályok maradéktalan gyakorlati megvalósításának, a törvények szilárd megtartásának feltételét és fokozott segítését jelenti. Ennek részletes és beható elemzése azonban már meghaladja vizsgálódásaink kereteit, s bár a problémával rendkívüli érdekessége és jelentősége folytán örömmel foglalkoznánk, ezt mégis — annak reményében, hogy erre még más alkalommal lehetőségünk nyílik — későbbre kell halasztanunk.

К ВОПРОСУ О РОЛИ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОСУДАРСТВА

В. Пешка

Автор поставил себе целью рассмотреть пути такого привлечения общественных организаций к исполнению государственных задач, при котором общественные организации принимают на себя не выполнение отдельных функций государственных органов, а оказывают помощь государственным органам, содействуя совместно с ними осуществлению определенных задач государства. В этой плоскости автор анализирует деятельность общественных организаций, способствующую осуществлению задач связанных с одной из характерных черт деятельности государственных органов, то есть с тем, что органы государства осуществляют свои задачи, как правило, путем правовой регламентации. И в этой плоскости автор рассматривает только вопросы участия общественных организаций в законодательной деятельности государственных органов. Общественные органы сыграют большую роль в двух основных фазах законодательной деятельности государственных органов, а именно в фазе осознания объективных условий и закономерностей экономической и общественной жизни и в фазе сложения и оформления классово-государственной воли. В качестве путей и форм этой деятельности автором рассматриваются и освещаются: организация общественными органами широкого обсуждения важнейших вопросов общественно-политического характера и законодательных предложений, инициатива общественных организаций по вопросу о законодательстве, их деятельность по сигнализации и представлению соответствующих законодательных предложений, формы совместного принятия законодательных актов государственными и общественными органами.

LE ROLE DES ORGANISATIONS CREEES PAR LES CITOYENS DANS L'ACTIVITE LEGISLATIVE DE L'ETAT

par

Vilmos Peschka

L'étude examine la participation des organisations des citoyens à la solution des tâches de l'Etat dans une de ses formes de manifestation, notamment le cas où ces organisations, au lieu de se charger de l'accomplissement de certaines fonctions des organes d'Etat, donnent leur assistance à ces derniers et s'acquittent de ces fonctions conjointement à ceux-ci. Quant à ce processus, l'auteur examine une des activités des

organismes dont il s'agit et précisément celle, moyennant laquelle ils participent à l'activité caractéristique, propre aux organes d'Etat, qui, en règle générale, réalisent leurs tâches par la voie d'une réglementation juridique. Même dans ce domaine restreint, l'auteur traite seulement de la participation des organisations des citoyens à l'activité législative des organes d'Etat. Ces organisations jouent un rôle important dans deux principales étapes de l'activité législative des organes d'Etat, notamment dans la reconnaissance de la situation économique et sociale et des lois objectives qui la régissent ainsi que dans la formation et l'expression de la volonté de classe, ou bien de la volonté étatique. Comme des moyens et des formes de cette activité l'auteur examine l'organisation par les organismes des citoyens de discussions relatives à des problèmes économiques et politiques ainsi qu'à des projets de loi importants, les initiatives prises par les organismes en matière de législation, leur activité de signaler les problèmes d'actualité, de faire des propositions, comme aussi les formes dans lesquelles les organes d'Etat et les organisations des citoyens légifèrent ensemble.

A gyarmati klauzula alkalmazása a nemzetközi szerződésben

I. Bevezetés. II. A gyarmati klauzula alkalmazásának kialakulása. 1. A gyarmati klauzula fogalma és jogi természete. — 2. A gyarmati klauzula alkalmazása a nemzetközi szerződésben. — 3. A gyarmati klauzula alkalmazása a nemzetközi munkaügyi egyezményekben. III. A gyarmati klauzula alkalmazása az ENSZ megalakulása után. 1. A gyarmati klauzula alkalmazása és az ENSZ Alapokmánya. — 2. A gyarmati klauzula alkalmazása elleni harc az ENSZ-en belül. — 3. A gyarmati klauzula elleni harc a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetben. IV. Konklúziók.

I. Bevezetés

Ha a nemzetközi szerződéses jog fejlődését vizsgáljuk, e téren napjainkban két feltűnő jelenségnek lehetünk tanúi. Az egyik: *a nemzetközi szerződés — és ezen belül a többoldalú szerződés — szerepe a nemzetközi szokás rovására fokozatosan kiszélesedik.* A másik feltűnő jelenség: a szerződések számának megnövekedése nemcsak egyszerű számszerű szaporodást, a korábbi tárgyköröket szabályozó szerződésekhez hasonló szerződések számának megnövekedését jelenti. *Az újabban kötött szerződések között egyre több az emberi jogok védelmét célzó szerződés.*

A nemzetközi szerződés szerepének kiszélesedése tehát egyúttal azt is jelenti, hogy olyan tárgykörök nemzetközi szerződéses szabályozása kerül előtérbe, amelyeket a nemzetközi jog korábban nem vont — vagy csak igen csekély mértékben vont — szabályozási körébe.

A szerződéses jogban tapasztalt mindkét jelenség magyarázatát korunk társadalmi-történelmi összefüggéseinek vizsgálata útján találhatjuk meg.

A nemzetközi szerződésnek a nemzetközi szokás rovására való térhódítása szorosan összefügg azzal, hogy a nemzetközi kapcsolatok sokoldalúbbakká, gyakoribbakká váltak, és így szabályozásuk nagyobb határozottságot, részletességet és pontosságot igényel. A tételes szabályozás pedig különös jelentőséget nyer a különböző társadalmi és gazdasági rendszerhez tartozó államok együttélésének periódusában, amikor a békés együttélés érdekében vált szükségessé, hogy az államok megegyezzenek a kapcsolataikat szabályozó kérdésekben.

Korovin ezzel kapcsolatban kifejti, hogy ebben az időszakban a nemzetközi jog forrásai közül a szerződéseké a vezető szerep, mivel a két világrendszer együttélésének periódusában „... a nemzetközi együttműködés csupán a nemzetközi jellegű rendszabályok szerződésszerűségének és megegyezésszerűségének alapján lehetséges”.¹

¹ KOROVIN, E. A.: Nemzetközi Jog. (Magyar fordítás kézírata 11. p.)

Az a jelenség pedig, amely szerint jelentős mértékben megnövekedett az emberi jogok védelmét szolgáló nemzetközi szerződések száma, a következőkben leli magyarázatát.

A nemzetközi jogban az első világháború utáni években — nem utolsósorban éppen a Szovjetunió békepolitikájának eredményeképpen — megindult egy demokratizálódási folyamat, melyet a népek közötti együttműködés megvalósítására, a népek egyenjogúságának elismerésére való törekvés jelleméz. Ez a folyamat a második világháború óta és éppen annak visszahatásaként szükségképpen megerősödött. *Világossá vált, hogy a nemzetközi béke és biztonság megőrzése, valamint a népek és nemzetek önrendelkezési jogának, az emberi jogoknak biztosítása között szoros összefüggés áll fenn. A nemzetközi jog új felfogásának és demokratikus értelmezésének jelentősége az Egyesült Nemzetek Szervezetének létrejöttével gyakorlati eredményekben is megnyilvánult. Abban a második világháború után, az ENSZ megteremtésével létrejött rendszerben, amelynek a nemzetközi biztonság megteremtése és megtartása alkotja a fő törekvését, az emberi jogok érvényesülésének kérdése így rendkívüli jelentőséget nyert.*

Szabó Imre erről a következőket mondja: „... a fejlődő, haladó nemzetközi jog mindazoknak a kérdéseknek rendezésére tör, amelyek a népek békéjét s a nemzetközi együttműködést veszélyeztethetik; ... a rendelkezésre álló eszközökkel egyben arra is törekednie kell, hogy az államok belső berendezése is olyan legyen, amely a népek jogait, azok emberhez méltó életét biztosítja, s így kikapcsolhatóvá válják a belső elégedetlenségnek és feszültségnek az a momentuma, amelyet a háborúra uszítók felhasználhatnak. A békének legszélesebb egyetemes értelmezése s a béke megvédésének legmesszebbmenő biztosítására törekvés új kereteket, új feladatokat szab meg a nemzetközi jog számára is.”² Az emberi jogok biztosításának kérdése tehát a nemzetközi érdeklődés előterébe került.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a nemzetközi szerződéses jogban tapasztalt két új jelenség — a nemzetközi szerződés szerepének megnövekedése és az emberi jogokat biztosító szerződések számának megszorodása — hogyan viszonylik korunk nemzetközi jogának egyik legjelentősebb forrásához, az ENSZ Alapokmányához, a következőket állapíthatjuk meg.

Az ENSZ Alapokmánya a Szervezet alapvető céljaként a nemzetközi béke és biztonság fenntartását jelöli meg, és az 1. cikk 2. pontjában az államok közötti „baráti kapcsolatok fejlesztését” olyan eszköznek tekinti, amely ennek a célnak a megvalósulását segíti elő. Kétségtelen viszont, hogy a békés államközi kapcsolatokat szabályozó nemzetközi szerződések — bármely tárgykörben jönnek is létre — a nemzetközi együttműködés fejlesztését, tehát az egyes államok érdekén túl, magasabbrendű érdeket is, a békés kapcsolatok fejlesztését szolgálják.

Az a jelenség tehát, amely szerint a nemzetközi szerződés szerepe megnövekedett, feltétlenül megfelel az ENSZ Alapokmányába foglalt célkitűzéseknek, az ENSZ Alapokmánya szellemének.

Ha azzal a jelenséggel kapcsolatban tanulmányozzuk az ENSZ Alapokmányát, hogy megszorodott az emberi jogok védelmét szolgáló nemzetközi szerződések száma, a következő megállapításra juthatunk.

² Szabó Imre: Az emberi jogok mai értelme. Bp. 1948. 156—157. p.

Az ENSZ Alapokmányának szerkesztői kétségtelenül arra törekedtek, hogy ezen a téren is szakítsanak a Nemzetek Szövetségének rossz emlékére hagyományával. Ez a Szövetség ugyanis tehetetlenül szemlélte, hogy a fasiszta országok az emberi jogokat a legkíméletlenebbül és legdurvább eszközökkel sárbatiporják.

Az a javaslat, amelyet az Emberi Jogok Ligája az ENSZ Alapokmányának kidolgozására összehívott san-franciscói értekezlethez intézett, ha nem is tárja fel kielégítően a második világháború kirobbantásának okait — igen jellemzően —, többek között a következőket mondja:

„A béke és a nemzetek biztonsága nem garantálható, ha a béke és az emberek biztonsága nem nyernek biztosítást a nemzeteken belül... Vajon a második világháború nem abból a tényből született-e, hogy amidőn bizonyos országokban az emberi jogokat megsértették, a Nemzetek Szövetségének nem állott hatalmában és szándékában a beavatkozás?”³

Az ENSZ Alapokmányának szerkesztői hitet tettek „az alapvető emberi jogok, az emberi személyiség méltósága és értéke, a férfiak és nők, valamint a nagy és kis nemzetek egyenjogúsága mellett”. (Az Alapokmány bevezetője.) Az Alapokmány továbbá a Szervezet céljait és elveit megállapító 1. cikke 3. pontjában a Szervezet céljaként jelöli meg, hogy „gazdasági, szociális, kulturális vagy emberbaráti jellegű nemzetközi feladatok megoldása útján, valamint az emberi jogok és az alapvető szabadságok... tiszteletbentartásának előmozdítása és támogatása révén nemzetközi együttműködést létesítsen”.

Az Alapokmány 13. cikkének b) pontja értelmében a Közgyűlés e célok előmozdítása érdekében tanulmányozást kezdeményezhet és ajánlásokat tehet. Az Alapokmánynak „A nemzetközi gazdasági és szociális együttműködés”-ről szóló IX. fejezetében foglaltak ugyancsak azt mondják ki, hogy az Egyesült Nemzetek elő fogja mozdítani „... az emberi jogoknak és alapvető szabadságnak... általános tiszteletbentartását”. (55. cikk c) pont.) A Gazdasági és Szociális Tanács feladatai között szerepel a javaslat-tétel „az emberi jogok és az alapvető szabadságok mindenki részére történő tiszteletbentartásának biztosítása iránt” (62. cikk 2. pont), és e Tanács hatáskörébe tartozik az emberi jogok előmozdítását célzó bizottság létesítése is. (68. cikk)

Mindez meggyőzően bizonyítja, hogy az emberi jogok érvényesülésének előmozdítása — az egyes államok szuverenitásának tiszteletbentartásával — az Egyesült Nemzetek egyik feladatává vált.

Az a jelenség tehát, hogy a nemzetközi szerződések egyre nagyobb számban az emberi jogok biztosítását kívánják szolgálni, teljes mértékben megfelel az ENSZ célkitűzéseinek. Sőt, az ENSZ Alapokmányába foglalt célkitűzések kétségtelenül azzal a hatással jártak, hogy megnövekedett azoknak, a Szervezet égisze alatt létrejövő egyezményeknek a száma, amelyek az emberi személyiség, az emberi jogok védelmével kapcsolatosak.

Ez a jelenség teljes mértékben érthető azért is, mert az ENSZ Alapokmánya maga nem határozza meg egyrészt az emberi jogok katalógusát, másrészt — mint ahogy a fent idézett rendelkezésekből is kitűnik — nem tartalmaz az államokra nézve e jogok biztosítására konkrét kötelezettséget sem. Az emberi jogok konkrét biztosításának kérdése az államok belső jog-

³ MIRKINE-GUETZEVITCH, L. B.: La défense internationale des droits de l'homme (La République Française, 1946. évi júliusi szám.) Id. SZABÓ i. m. 157. p.

hatósági körébe tartozik: azok biztosítására azonban az államok nemzetközi szerződésekből nemzetközi jogi kötelezettséget vállalhatnak.

Az egyes államok, különösképpen az ENSZ tagállamai, a nemzetközi szerződéses jog fejlődésének e két új jelenségével szemben — a nemzetközi szerződés szerepének megnövekedésével, valamint az emberi jogok védelmét célzó nemzetközi szerződések számának megszorodásával szemben — nem lehetnek közömbösek. Minthogy a nemzetközi szerződéses jog fejlődésének ez a két új jelensége teljes mértékben megfelel az ENSZ Alapokmányába foglalt rendelkezéseknek, az államoknak törekedniük kell arra, hogy előmozdítsák a „baráti kapcsolatok fejlesztését” szolgáló nemzetközi szerződések — különösképpen az emberi jogok védelmével kapcsolatos szerződések — megkötését; a szerződések megkötése után pedig mindent el kell követniük annak érdekében, hogy e szerződések alkalmazási köre a lehető legszélesebb legyen: azaz azokban az államok mennél nagyobb száma résztegyen és az azokban foglalt rendelkezéseket tiszteletben tartsa.

Amikor a nemzetközi szerződéses jog fejlődése e két új jelenségének létét igyekszem bizonyítani, rá kell mutatnom arra, hogy ez a két új jelenség csak a nemzetközi szerződéses jog fejlődésének *tendenciáját* jelzi. E tendencia érvényesülése azonban természetesen nem jelenti azt, hogy ideig-óráig ne lenne ellentétes törekvések hatása is tapasztalható. Így a nemzetközi szerződéses jog fejlődésének e két új jelenségével szemben állnak a nemzetközi együttműködést elősegítő nemzetközi szerződések létrejöttének megakadályozására, egyes nemzetközi szerződésekbe retrográd jellegű rendelkezések beiktatására irányuló, valamint egyéb hasonló jellegű törekvések. De szemben áll ezzel a tendenciával a nemzetközi szerződésektől — különösképpen az emberi jogok biztosítását célzó egyezményektől — való távolmaradás ténye is. Ezekkel, a nemzetközi szerződéses jog fejlődési tendenciájával ellentétes törekvésekkel, e helyen nem kívánok részletesen foglalkozni: ezúttal ezek közül csak egy olyan kirívó jelenséget emelek ki, amely a legélesebb ellentétben áll a nemzetközi szerződéses jog fejlődésének tendenciájával: ez pedig a *gyarmati klauzula* alkalmazása a nemzetközi szerződésekben.

A nemzetközi szerződéseknek ez a klauzulája teszi lehetővé a szerződésben résztvevő államok közül azoknak, amelyek anyaországukon kívül más területek (gyámsági, gyarmati területek) külkapcsolataiért felelősek, hogy ezeket a területeket a nemzetközi szerződések alkalmazásából kizárják, illetve ezekre a szerződésekből folyó szabályozást ne terjesszék ki.

Ennek a tanulmánynak tehát az a célja, hogy a nemzetközi szerződéses gyakorlat — különösképpen és elsősorban az emberi jogok védelmét biztosító szerződésekkel kapcsolatos gyakorlat — vizsgálata útján kísérelje meg a következő kérdések megválaszolását:

A) *A gyarmati klauzula alkalmazása a nemzetközi szerződésekben általában összeegyeztethető-e a nemzetközi jog hatályos szabályaival?*

B) *Különösképpen összeegyeztethető-e a nemzetközi jog hatályos szabályaival ennek a klauzulának az emberi jogok védelmét szolgáló egyezményekben való alkalmazása?*

II. A gyarmati klauzula alkalmazásának kialakulása

1. A gyarmati klauzula fogalma és jogi természeté

Mielőtt a gyarmati klauzulának a nemzetközi szerződéses jogban való alkalmazását vizsgálnánk, tisztáznunk kell ennek a klauzulának a *fogalmát és jogi természetét*.

A „gyarmati klauzula” kifejezést a nemzetközi jogi irodalom *szűkebb és tágabb értelemben is használja*.

Ha ezt a fogalmat *szűkebb értelemben* használjuk, *gyarmati klauzulán valamely nemzetközi szerződésnek olyan rendelkezését értjük, amely azoknak a szerződő államoknak, amelyek bizonyos területek (gyarmatok, gyámsági területek) külkapcsolatainak viteléért felelősek, hatáskörébe utalja azt a döntést, hogy az adott szerződés hatálya kiterjedjen-e ezekre a területekre.*

A szerződések a gyarmati klauzulában ezt a hatáskört az érdekelt államoknak vagy oly módon adják meg, hogy *lehetőséget adnak nekik a szerződésnek az általuk igazgatott területekre való kiterjesztésére, vagy pedig oly módon, hogy lehetőséget adnak nekik arra, hogy a szerződés alkalmazásából az általuk igazgatott területeket kizárják.*

A gyarmati klauzulának az előbbi változatára példát szolgáltat az ipari tulajdon védelmére Hágában, az 1925. évi november 6-án kelt egyezmény⁴ 16. b) cikke, amely így hangzik:

„A szerződő országok a jelen egyezményhez gyarmataik, birtokaik és a fennhatóságuk vagy védnökségük alatt álló országok, vagy a Nemzetek Szövetségének megbízása alapján általuk igazgatott területek vagy ezeknek egynemelyike tekintetében bármikor csatlakozhatnak.”

A vámügyi természetű alakiságok egyszerűsítése céljából Genfben, 1932. évi november hó 3-án kelt egyezmény⁵ ezzel szemben arra ad lehetőséget a szerződő államoknak, hogy egyes területeiket az egyezmény alkalmazásából kizárják. Az egyezmény 29. cikke ugyanis a következőképpen hangzik:

„Minden állam, amely a jelen Egyezményt aláírta vagy ahhoz csatlakozott, akár az aláírás, akár pedig a megerősítés vagy csatlakozása alkalmával kinyilváníthatja, hogy a jelen Egyezménynek általa történt elfogadása nem kötelezi a védelme alatt álló területeknek, gyarmatainak, tengerentúli birtokainak vagy szuverenitása, illetőleg felségjoga alatt álló területeknek egészét vagy bizonyos részeit...”

Akár arra biztosít a gyarmati klauzula a szerződő államoknak lehetőséget, hogy a szerződés alkalmazását az általuk igazgatott területekre *kiterjesszék*, akár pedig arra, hogy ezeket a területeket a szerződések alkalmazásából *kizárják*, a kérdés lényegét tekintve e klauzulának kétféle megfogalmazása között nincs különbség: egyik is, másik is lehetőséget ad a szerződő államoknak arra, hogy a szerződés alkalmazásából az általuk igazgatott területeket kizárják. Legfeljebb a gyarmati klauzulának olyan megfogalmazása, amely szerint a szerződő államok arra kapnak lehetőséget, hogy a szerződés hatályát az általuk igazgatott területekre *kiterjesszék*, meggyőzőbben tükrözi azt a felfogást, amely szerint a nemzetközi szerződések hatálya ipso facto nem terjedne ki a gyarmati és egyéb hasonló státuszú területekre.

⁴ 1929: XVIII. tc.

⁵ 1926: X. tc.

A gyarmati klauzula szűkebb értelemben használt fogalmának lényege tehát abban rejlik, hogy lehetőséget ad olyan államoknak, amelyek anyaországukon kívül egyéb területeket igazgatnak, hogy a nemzetközi szerződések hatályát tekintve a *gyarmati területek hátrányára az anyaország és az egyéb területek között eltérő jogi helyzetet teremtsenek.*

Ebben rejlik ennek a fogalomnak a lényege, és a továbbiakban a gyarmati klauzulának ezzel a szűkebb értelemben vett fogalmával fogok részletesen foglalkozni.

A nemzetközi jogi irodalom ugyanis ezt a kifejezést *tágabb értelemben* minden olyan szerződéses rendelkezésre használja, amely a szerződéseknek a gyarmati területeken való alkalmazásának kérdésével kapcsolatos. Ennek a fogalomnak a tágabb értelemben való használatára példaként említtem a helyesbítés jogáról szóló, New Yorkban, 1953. évi március 31-én kelt egyezmény IX. cikkét, mely a következőképpen hangzik:

„A jelen Egyezmény rendelkezései kiterjednek, illetve alkalmazásra kerülnek mind a szerződő állam anyacországának területére, mind minden általa igazgatott vagy kormányzott területre, amely akár autonóm vagy nem autonóm, gyámsági vagy gyarmati terület.”

A gyarmati klauzulának a nemzetközi jogi irodalomban tágabb értelemben használt fogalma tehát felöleli — a szűkebb értelemben használt fogalom alá tartozó rendelkezéseken kívül — az olyan, a szerződéseknek a gyarmatokon való alkalmazásával kapcsolatos rendelkezéseket is, amelyek nem rendelkeznek a szűkebb értelemben használt fogalom lényeges tulajdonságával. Van közöttük olyan is, amely éppen azt hivatott biztosítani, hogy a szerződés hatálya a gyarmati területekre is kiterjedjen. Az ilyen szerződéses rendelkezéseknek nincs meg az a diszkriminációs jellege, hogy egy adott nemzetközi szerződés alkalmazásával kapcsolatosan az anyaország és a gyarmati területek között eltérő jogi helyzetet teremtsen.

Tekintettel arra, hogy a gyarmati klauzulának a szűkebb értelemben használatos fogalma áll éles ellentétben a nemzetközi szerződéses jognak a bevezetőben általam vázolt fejlődési tendenciájával, a „gyarmati klauzula” kifejezést a továbbiakban ilyen szűkebb értelemben fogom használni.

Ha azt a kérdést vizsgáljuk, hogy miben rejlik a gyarmati klauzula *jogi természeté*, a következőket állapíthatjuk meg.

Mint ahogy az előzőkből kitűnik, a gyarmati klauzula a nemzetközi szerződéseknek olyan speciális rendelkezése, amely a szerződő államoknak lehetőséget biztosít arra, hogy az adott nemzetközi szerződés alkalmazásának terjedelmével kapcsolatban a szerződés aláírása, megerősítése vagy az ahhoz való csatlakozás alkalmával nyilatkozatot tehessenek.

A gyarmati klauzula tehát jogi természetére nézve területi korlátozást megállapító szerződéses rendelkezés, amely osztja a szerződés többi rendelkezésének, illetve a szerződés egészének sorsát: ugyanolyan szabályok szerint lép hatályba, illetve szűnik meg, mint a szerződés többi rendelkezése, illetve a szerződés egésze.

A nemzetközi jogi irodalomban ismeretes olyan felfogás is, amely a gyarmati klauzulát a fenntartásos klauzulával,⁶ illetve a gyarmati klauzula alapján tett nyilatkozatokat a nemzetközi szerződésekhez fűzött fenntartások

⁶ A nemzetközi szerződésnek olyan rendelkezése, amely megszabja az adott nemzetközi szerződéshez fűzhető fenntartások megtételének módozatait.

fogalmával azonosítja. Ezzel a felfogással azonban nem lehet egyetérteni. A fenntartás intézményének lényege ugyanis éppen abban rejlik, hogy a fenntartást tevő állam számára az általános szerződéses szabályozástól eltérést biztosítson. A fenntartást tevő államot a szerződéses kötelezettségek fenntartása következtében a többi szerződő féltől eltérően terhelik.

A gyarmati klauzula alapján nyilatkozatot tevő állam azonban nem élvez az általános szerződéses szabályozástól eltérő jogokat. Azzal, hogy a szerződés alkalmazásából kizár olyan meghatározott területeket, amelyek külkapcsolatainak viteléért felelős, többi területeit tekintve ugyanolyan szerződéses kötelezettségeket vállal, mint a többi szerződő fél.

Kappeler⁷ erről így ír: „Ha az ember habozik a gyarmati klauzulákat a fenntartások közé sorolni, ennek az az oka, hogy a fenntartás célja egy kiváltságos rendszer (un régime de faveur) megteremtése; ezek a klauzulák azonban egyszerűen csak kizárják azoknak az államoknak az elfogadási nyilatkozatából az olyan gyarmatokat (és területeket), amelyeknek ők a törvényes képviselői.”

Khadjenouri⁸ pedig a következőket mondja: „Az ilyen természetű nyilatkozatok (ti. a gyarmati klauzula alapján tett nyilatkozatok — B. Sz. H.) nem tekinthetők valóságos fenntartásoknak. Az aláíró állam, amely a szerződés hatályából kizárja gyarmatait, mandatárius stb. területeit, valójában területeinek megmaradt részét tekintve ugyanannak a szerződéses rendszernek a hatálya alá tartozik, mint a többi szerződő fél. Számára nem létezik tehát semmiféle kiváltságos rendszer — amelynek léte pedig minden fenntartás elengedhetetlen előfeltétele.”

Amidőn tehát határozottan leszögezhetjük, hogy valamely gyarmati klauzula alapján tett nyilatkozat nem azonosítható a „fenntartás” fogalmával, ugyanakkor az ilyen természetű nyilatkozatoktól meg kell különböztetnünk azokat a fenntartásokat, amelyek kapcsolatosak ugyan a szerződéseknek a gyarmati területeken való alkalmazásával, de ugyanakkor ténylegesen *fenntartások*.⁹

Elképzelhető ugyanis valamely szerződésnek a gyarmati területeken való alkalmazásával kapcsolatos olyan fenntartás, amelyet valamely állam a szerződésnek olyan rendelkezésével szemben emel, amely éppen a szerződésnek a gyarmati területekre való ipso facto hatályát kívánja biztosítani. Az ilyen tartalmú nyilatkozat ténylegesen fenntartás, mert a fenntartást tevő államnak az általános szerződéses szabályozástól eltérést biztosít: fenntartása következtében az általa igazgatott területekre nem terjed ki ipso facto az egyezmény hatálya.

2. A gyarmati klauzula alkalmazása a nemzetközi szerződésekben

A XIX. és XX. században, egészen az Egyesült Nemzetek Szervezetének megalakulásáig, a gyarmati klauzulát a nemzetközi szerződésekben igen gyakran alkalmazták, illetve a nemzetközi jogi irodalomban fel sem merült e klauzula alkalmazása jogosságának kérdése.

⁷ KAPPELER, Dietrich: Les réserves dans les Traités internationaux. 12. p.

⁸ KHADJENOURI, Mahmoud: Réserves dans les traités internationaux. Université de Genève. Faculté de droit. Thèse 497. 1953. 24—26. p.

⁹ Ld. bővebben: BOKORNÉ SZEGŐ Hanna: A nemzetközi szerződésekhez fűzött fenntartások (Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1961.) c. monográfiájának konklúzióit.

Nyilvánvaló, hogy a gyarmati klauzula jogosságának kérdése szóba sem jöhetett abban az időben, amikor a kapitalizmus volt az egyedüli világrendszer, hiszen a gyarmati rendszer szerves része volt a kapitalista világ-gazdaságnak; a nemzetközi jogban ezzel szemben nem alakultak és nem is alakulhattak ki tételesjogi szabályok.

Az államok egyenjogúságának, a népek és nemzetek önrendelkezési jogának azóta kialakult elve akkor sem az államközi gyakorlatban, sem a nemzetközi jogi elméletben távolról sem érvényesülhetett. Sőt a nemzetközi jog védte minden állam gyarmatait a többi imperialista hatalommal szemben, de nem védelmezte azokat az anyaország által gyakorolt elnyomás és kizsákmányolás tekintetében: ellenkezőleg, fenntartotta és elmélyítette az anyaországok és a gyarmatok közötti jogi egyenlőtlenséget.

A gyarmati klauzula alkalmazása megfelel tehát az akkori tényleges történelmi-társadalmi viszonyoknak és ezeknek megfelelő nemzetközi jogi felfogásnak.

Az akkori nemzetközi jogi irodalomban uralkodó felfogás odáig ment el, hogy az esetben, ha a nemzetközi szerződésben egyáltalában nem volt gyarmati klauzula, azt tekintette általános szabálynak, hogy a nemzetközi szerződések hatálya ipso facto ne terjedjen ki a gyarmati területekre.

Scelle erről így ír:¹⁰ „Teljesen helytelen azt feltételezni, hogy a gyarmatoknak nincsenek speciális szerződései, vagy helyesebben mondva speciális nemzetközi szerződéses rendszerük (régime international spécial). Az anyaország szerződéses rendszere nem hatályos kifejezett rendelkezés hiányában a gyarmatokra, kivéve, ha valamely szerződés az anyaország és a gyarmatok közös érdekeit vonja szabályozási körébe.”

A gyarmati népek nemzetközi jogi helyzetének szempontjából a *Nemzetek Szövetségének létrejötte sem jelentett új korszakot*. Ismeretes, hogy a Szövetség Egyezségokmánya nem tartalmazta a népek és nemzetek önrendelkezési jogának elismerését. A gyarmati népek önrendelkezési jogának, függetlenségi törekvéseinek elismerése helyett a Szövetség égisze alatt egy ún. mandátumrendszer felállítására került sor. A mandátumrendszer, a nemzetközi ellenőrzés látszatát keltve, lényegében jogerőre emelte a gyarmatok újrafelosztását; a gyarmatbirtokok az első világháború után a legyőzött államok (Németország és Törökország) kezéből a győztes államok kezébe kerültek. A mandátumrendszer, amely tehát egyébként is csak a gyarmati területek kis részét érintette, és a legfőbb kolonialista hatalmak — Nagybritannia, Franciaország, Belgium — régi birtokai tekintetében egyáltalán nem került alkalmazásra, nem szüntette meg az anyaországok és a gyarmati területek nemzetközi jogi helyzeté közötti mély különbséget.

Ebből világosan következik, hogy az általam vizsgált kérdésben — a gyarmati klauzula nemzetközi szerződésekben való alkalmazásának kérdésében — sem történhetett a múlthoz képest semmiféle változás. Valóban, a Nemzetek Szövetségének égisze alatt kidolgozott egyezmények legnagyobb része tartalmaz olyan rendelkezéseket, amelyek szerint a szerződő felek az egyezmény aláírása, megerősítése vagy az alihoz való csatlakozás alkalmával kijelenthetik, hogy az egyezmény elfogadásával nem vállalnak semmiféle kötelezettséget gyarmati területeik összességére vagy egy részére, sem az olyan területekre nézve, amelyek igazgatására a Nemzetek Szövetségétől kaptak megbízást (mandatárius területek).

¹⁰ SCELLE, Georges: Précis de droit des gens. Tome I. Paris, 1932. 147—148. p.

A Nemzetek Szövetsége égisze alatt létrejött egyezmények nem vezettek be egységes eljárást a tekintetben, hogy pozitív vagy negatív nyilatkozat szükséges-e az egyezmények alkalmazási körének meghatározásához. Egyes egyezmények rendelkezései szerint ugyanis a szerződő államoknak azt kellett kijelenteniük, hogy az aláírás, a megerősítés vagy a csatlakozás nem kötelezi a gyarmatokat és egyéb területeket, más egyezmények pedig úgy rendelkeztek, hogy az egyezmények hatálya nem terjed ki a gyarmatokra, hanem külön nyilatkozat kellett az egyezmény hatályának ilyen kiterjesztéséhez.

A Nemzetek Szövetségének égisze alatt létrejövő egyezmények közül azokban, amelyek tárgyuknál fogva elsősorban és főként a gyarmati területeken előforduló viszonyokat voltak hivatottak szabályozni, a gyarmati klauzula alkalmazása különösen visszas volt. Így például a nőekkel és gyermekekkel üzött kereskedés elnyomása tárgyában Genfben, 1921. évi szeptember 30-án létrejött egyezmény,¹¹ amelynek a gyermekkereskedelemre vonatkozó rendelkezései főleg a Távol-Keleten üzött ilyen üzelmek elnyomását célozták, szintén tartalmazott gyarmati klauzulát (14. cikk).

Hasonlóképpen a különböző kábítószer egyezmények is főként olyan viszonyok szabályozására és nemzetközi orvoslására vonatkoztak, amelyek a Távol-Keleten, tehát ott fordultak elő, ahol az európai kapitalista államoknak hatalmas gyarmatai és egyéb birtokai voltak. Ennek ellenére a kábítószerek gyártásának korlátozása és forgalombahozatalának szabályozása tárgyában Genfben, 1931. július 13-án kelt egyezmény¹² 26. cikke ugyancsak a gyarmati klauzula fogalmkörébe tartozik.

A rabszolgaság tárgyában Genfben, 1926. szeptember 25-én kelt — ugyancsak a Nemzetek Szövetségének égisze alatt létrejött — egyezmény¹³ a gyarmatok népeit sújtó legsúlyosabb és leginkább visszataszító profitszerzési módszer ellen kívánt bizonyos védelmet biztosítani, — tehát elsősorban és kifejezetten a gyarmati területekre vonatkozott. Ez a tény az egyezmény 2. cikkéből is kiténik, amely a következőket mondta ki:

„A Magas Szerződő Felek kötelezik magukat, amennyiben már eddig is nem tették meg a szükséges intézkedéseket és mindenikük a felségjoga, joghatósága, védelme, állami főhatósága vagy gyámsága alá tartozó területekre is:

a) megelőzni és elnyomni a rabszolgakereskedést;

b) fokozatosan és lehető gyorsan folytatni a rabszolgaság üldözését megnyilvánulásának minden alakjában.”

Ennek ellenére az egyezmény 9. cikke (az ún. gyarmati klauzula) a következő rendelkezést tartalmazza:

„A Magas Szerződő Felek bármelyike kijelentheti akár aláírásának, akár megerősítésének vagy csatlakozásának időpontjában, hogy a jelen egyezmény megállapításainak egészben vagy részben való alkalmazása tekintetében az ő elfogadása nem kötelezi a felségjoga, joghatósága, védelme, állami főhatósága vagy gyámsága alá helyezett területeket egészben vagy részben . . .”

Ez az eljárás joggal kétségeket ébreszthet az egyezmény hatékonyságát és szerkesztőinek jóhiszeműségét illetően.

¹¹ 1925: XIX. tc.

¹² 1933: XVIII. tc.

¹³ 1933: III. tc.

3. A gyarmati klauzula alkalmazása a nemzetközi munkaügyi egyezményekben

A gyarmati klauzula alkalmazásának kirívó példáját szolgáltatja ebben az időben a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, mely az első világháborút követő békeszerződések alapján létesült, és része volt a népszövetségi rendszernek.

Nemcsak a Szervezet égisze alatt létrejövő nemzetközi munkaügyi egyezmények, hanem magának a Szervezetnek az Alkotmánya — amelyet valamennyi, az első világháborút követően kötött békeszerződés magában foglal — tartalmazza a gyarmati klauzulát.

Scelle¹⁴ a versaillesi békeszerződésnek a nemzetközi munkaügyi egyezmények területi hatályára vonatkozó 421. cikkére hivatkozva a következőket állapítja meg: „A versaillesi szerződés közvetve beismeri, hogy az anyaországok szerződéses rendszere ipso facto nem terjed ki a gyarmatokra.” A továbbiakban pedig megállapítja: „a gyarmatok szerződéses rendszere . . . még az anyaország diszkrecionárius hatáskörétől függ”.

A Szervezet Alkotmánya eredeti szövegének a nemzetközi munkaügyi egyezmények területi hatályára vonatkozó rendelkezése¹⁵ ugyanis így szól:

„A Tagok kötelezik magukat, hogy azokat az egyezményeket, amelyeket megerősítettek, a jelen szerződés e részének rendelkezései szerint mindazokra a gyarmataikra, birtokaira és fennhatóságuk alá tartozó területekre is életbe léptetik, amelyeknek nincs teljes önkormányzatuk, de:

1. kivéve azokat az eseteket, amikor az egyezmény a helyi viszonyok miatt keresztülvihetetlen és

2. fenntartva azokat a módosításokat, amelyek az egyezménynek a helyi viszonyokkal való összeegyeztetéséhez szükségesek.

Ehhez képest minden tag köteles a Nemzetközi Munkaügyi Hivatallal közölni mindazokra a gyarmataira, birtokaira és fennhatósága alá tartozó területeire vonatkozó elhatározását, amelyeknek nincs teljes önkormányzatuk.”¹⁶

A Szervezet Alkotmánya ezzel a rendelkezéssel lényegében szabadkezet adott a tagállamoknak arra, hogy kiterjesztik-e vagy sem az általuk megerősített munkaügyi egyezményeket gyarmati területeikre.

A nemzetközi munkaügyi egyezmények a Szervezet tevékenységének legelső idején maguk is szószerint átvették az Alkotmány fenti rendelkezését. Az 1921—1928 között létrejött egyezmények csak utalnak a Szervezet Alkotmányának az idézett rendelkezést tartalmazó cikkére. 1928-tól kezdve a munkaügyi egyezményekből a gyarmati klauzula többször el is marad; azok az egyezmények pedig, amelyek mégis magukban foglalják a gyarmati klauzulát, az eredeti alkotmány-szövegben foglaltaknál részletesebb rendelkezéseket tartalmaznak. A gyarmati klauzula hiánya valamely munkaügyi egyezményből természetesen korántsem jelentette azt, hogy a tagállamok nem élhettek volna és nem éltek volna az Alkotmányban e tekintetben biztosított jogokkal: azaz ne zárták volna ki gyarmati területeiket az egyezmények alkalmazási köréből.

¹⁴ SCELLE i. m. 147—148. p.

¹⁵ A Trianoni Békeszerződés — 1921: XXXIII. tc. — XIII. részének 349. cikke.

¹⁶ A Szervezet jelenleg hatályos alkotmányának 35. §-a részletes szabályokká kiegészítve tartalmazza ezt a rendelkezést.

A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet alapítását a békeszerződések azzal indokolták, hogy „a Nemzetek Szövetsége az általános béke megvalósítását tűzte ki céljául, és ezt a békét csak úgy lehet elérni, ha a szociális igazságságra alapítják. Minthogy pedig vannak munka viszonyok, amelyek az emberek nagy tömegét annyi igazságtalansággal, nyomorral és nélkülözéssel sújtják, hogy az ebből keletkező nagy elégedetlenség a világ békéjét és összhangját veszélyezteti, s e viszonyok javítása sürögősen szükséges...”

A fenti célkitűzések ellenére a munkaviszonyoknak nemzetközi síkon történő szabályozására létrehívott *Nemzetközi Munkaügyi Szervezet jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a gyarmati klauzula, a nemzetközi szerződéses jognak ez a kirívóan retrográd intézménye meghonosodjék*: ami a nemzetközi munkaügyi szabályozás terén azt jelentette, hogy az anyaországok és a gyarmati területek dolgozóinak munkafeltételei közötti — a gyarmati területek lakosságának rovására fennálló — különbség csak elmélyült.

Ahhoz, hogy megértsük, miért éppen ez az — alkotmánya szerint szociális érdekek védelmére alakult — Szervezet járult hozzá, az égisze alatt létrejött több mint száz munkaügyi egyezményvel, ilyen jelentős mértékben a gyarmati klauzulának a nemzetközi szerződéses gyakorlatban való meghonosodásához, fel kell tárnunk a Szervezet létrejöttének okait.

A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet megalapítását és tevékenységét a tőkés államokon belül fennálló, két különböző jellegű tendencia érdekes összefonódása befolyásolta. Az egyik ilyen tendencia forrása az, hogy a munkásmozgalom az egyes országokon belül, de nemzetközi szinten is, állandóan harcol a jobb munkafeltételek biztosításáért. A XIX. század végén és a XX. század elején a munkásmozgalom az egyes országokban egyre több engedményt harcolt ki, és nemzetközi síkon is fokozatosan szervezettebb, tehát erősebb lett: az egyes tőkés országok többé nem zárkozhattak el teljesen a munkaviszonyok valamiféle nemzetközi jellegű szabályozása elől. Az első világháborút követően a győztes nagyhatalmaknak számolniuk kellett a Nagy Októberi Szocialista Forradalomnak az egész világra kiterjedő hatásával is; a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet létrehozásával azt a látszatot igyekeztek kelteni, mintha egy olyan rendszert teremtettek volna meg, mely a munkások és tőkésék közötti összeütközések békés megoldására alkalmas; lényegében tehát saját munkáosztályuk forradalmi törekvéseit igyekeztek elaltatni.

A másik tendencia akkor alakult ki, amidőn a kizsákmányolás lehetősége korlátozódott, az elsajátított értéktobblet mértékét már csak lényegesen korlátozottabb keretek között lehetett emelni, illetve biztosítani. Ennek következtében az egyes tőkés vállalatok, sőt az egyes tőkés országok egymás között folyó gazdasági versenyében háttérbe szorult az a vállalat, illetve ország, amely a dolgozók részére kedvezőbb munkafeltételeket volt kénytelen biztosítani, mert szükségképpen magasabb termelési költségekkel dolgozott. Amíg azonban a munkásmozgalom még csak az országok kis részében ért el számottevő eredményeket, lényegesebb változás nem következett be, mert a tőkés országok, illetve vállalatok többségének még mindig az volt az érdeke, hogy minél kevésbé kössék őket a munkaviszonyok szabályozására vonatkozó rendelkezések. Amikor azonban a munkásmozgalom harcai a tőkés országok többségében eredményeket értek el, akkor a tőkés vállalatok és országok többsége is érdekeltté vált abban, hogy a verseny korlátozása végett az egyéb tőkés országok is azonos munkafeltételek mellett foglalkoztassák a dolgozókat: elkövetkezett az az idő, amikor a tőkés vállalkozóknak maguknak is érdekévé

vált a munkaviszonyok nemzetközi szabályozása, azaz a munkafeltételek uniformizálása nemzetközi szinten. Nikisch¹⁷ ezzel kapcsolatban a következőket mondja: „Azok a törekvések, amelyek a munkavállalók védelmének nemzetközi megállapodások útján történő szabályozására irányultak, nem utolsósorban annak a felismeréséből fakadtak, hogy a munkavédelem minden javítása a termelési költségeket növeli, tehát a nemzetgazdaság versenyképességét veszélyeztetné, ha legalább a legfontosabb ipari államok nem követnének azonos eljárást.”

Igen érdekesen mutat rá Scelle¹⁸ is arra, hogy amikor valamely állam egy nemzetközi munkaügyi egyezmény általa történt megerősítésének hatályosságát attól teszi függővé, hogy az egyezményt valamely más állam is ratifikálja, e feltételes ratifikálás (ratification conditionnelle) alapja az a törekvés, hogy a nemzetközi konkurrencia területén bizonyos egyensúlyi helyzet valósuljon meg. Vagyis a munkafeltételek szabályozása területén egyik állam se kerüljön kedvezőbb helyzetbe egy, számára gazdasági konkurrenciát jelentő, más államnál. Így például Franciaország a nyolcórás munkaidőről szóló, Washingtonban, 1919-ben kötött egyezmény ratifikálásának hatályosságát ahhoz kötötte, hogy Anglia és Németország is ratifikálja az egyezményt.

Hogyan fonódik össze tehát egymással ez a két tendencia, azaz a munkásmozgalom követelése és a tőkés vállalkozóknak a munkaviszonyok uniformizálására irányuló törekvése?

Ha egy országban a munkásmozgalom olyan erős, hogy képes például állami társadalombiztosítást, munkaidőrovidítést stb. kiharcolni, ennek az országnak a tőkés érdekeltségé válnak abban, hogy a többi országban is hasonló intézmények kerüljenek bevezetésre. Ellenkező esetben ugyanis versenyképességük csökkenne, vagy pedig kénytelenek lennének a munkásmozgalom követeléseit megtagadni, ami viszont az adott esetben számukra súlyos következményekkel járhatna. Ez az összefonódás természetesen nem közös érdeken alapuló konfliktusmentes egységet jelent, hanem egy olyan összefonódást és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet keretében olyan intézmény kialakulását, amelyen belül a két antagonisztikusan ellentétes tendencia állandóan küzd egymással.

Az előbbieken említett két tendencia hatása a gyarmati területeken az anyaországoktól eltérő módon érvényesült.

A XX. század elején — tehát a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet létrejöttének idejében — a munkásmozgalom szervezettsége és ereje ezeken a területeken, amelyek sokszor az iparosodás kezdetén, illetve egészen alacsony fokán álltak, összehasonlíthatatlanul alacsonyabb, ha egyáltalán számolni lehetett ebben az időben e területek vonatkozásában a szervezett proletariátus erejével.

A munkásmozgalom tehát ezeken a területeken a munkaviszonyok javítása érdekében vagy egyáltalán semmilyen, vagy jóval kisebb nyomást tudott csak gyakorolni, mint az anyaországokban. Ebből következik, hogy a gyarmati területeken nem érvényesült vagy csak elenyésző mértékben az a tendencia, amely az anyaországokban az egyes államokat arra készítette, hogy versenyképességük megőrzése érdekében arra törekedjenek, hogy a többi állam velük azonos módon és színvonalon szabályozza a munkafeltételeket. A gyarmati

¹⁷ NIKISCH, Arthur: Arbeitsrecht, Tübingen, I. köt. 75. p.

¹⁸ SCELLE: L'Organisation internationale du Travail et le BIT. 1930. 178. p.

területeken a munkaerő kizsákmányolásának foka szinte korlátlan volt: a gyarmattartó államok tehát mindent elkövettek ennek fenntartására. Mint-hogy pedig a gyarmattartó államoknak a munkafeltételek szabályozásában nem vagy alig kellett csak számolniuk a munkásmozgalom követeléseivel, ezen a téren szinte egyöntetűen minimális standardokat biztosítottak.

Mindez érthetővé teszi azt, hogy a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet keretén belül *a kapitalista államok arra törekedtek, hogy az anyaországokban érvényesülő két tendencia — a munkásmozgalom követelései és a munkáltatóknak a munkaviszonyok uniformizálására való törekvése — összefonódásából megszületett nemzetközi munkaügyi szabályozás csak az anyaországokra korlátozódjék.* Ez a körülmény magyarázza azt, hogy éppen a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetnek az Alkotmánya is tartalmazza a gyarmati klauzulát: ez a klauzula a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet mechanizmusának szinte szerves részévé vált.

III. A gyarmati klauzula alkalmazása az ENSZ megalakulása után

1. A gyarmati klauzula alkalmazása és az ENSZ Alapokmánya

Amíg a Nemzetek Szövetségének célkitűzései között, Egyezségokmánya szerint sem szerepelt az anyaországok és a függő helyzetben levő területek nemzetközi jogi helyzete közötti mély különbség felszámolása, az ENSZ létrejöttével, az ENSZ Alapokmányának megalkotásával e téren változás történt.

Az ENSZ Alapokmánya 1. cikkének 2. pontja ugyanis kimondja: az Egyesült Nemzetek célja, hogy „a nemzetek között a népeket megillető egyenjogúság és önrendelkezési jog elvének tiszteletbentartásán alapuló baráti kapcsolatokat fejlessze”.

Az ENSZ Alapokmánya IX. fejezetében a nemzetközi gazdasági és szociális együttműködés keretében megvalósítandó feladatok céljául is azt jelöli meg, hogy „létrejölessenek az állandóságnak és jólétnek azok a feltételei, amelyek a nemzetek között a népeket megillető egyenjogúság és önrendelkezési jog elvének tiszteletbentartásán alapuló békés és baráti kapcsolatokhoz szükségesek...” (55. cikk.).

Az Alapokmány 56. cikke szerint pedig valamennyi tag kötelezte magát arra, hogy a fenti célok érdekében a Szervezettel együttműködjék.

Ezekkel a rendelkezésekkel az ENSZ tagállamainak kötelezettségévé vált, hogy a népek egyenjogúságának, önrendelkezési jogának megvalósítására törekedjenek és elősegítsék a gyarmati és függő területek önálló államokká való átalakulásának folyamatát: végső soron tehát *tételesjogi elismerést nyert a népek egyenjogúságának és önrendelkezési jogának elve.*

Az ENSZ Alapokmánya a valamennyi tagállamra egységesen háruló kötelezettségeken túlmenően különállóan és részletesen megszabta azoknak a tagállamoknak a kötelezettségeit, amelyek különböző területeket (gyarmati, gyámsági területeket) igazgatnak.¹⁹ Így az Alapokmánynak az önkormányzattal nem rendelkező területekre vonatkozó XI. fejezete szerint az ENSZ

¹⁹ Az ENSZ Alapokmánya a nemzetközi gyámsági rendszerbe bevonta az egykori mandátum-területeket, a II. világháborúban legyőzött imperialista államok gyarmatait, valamint az önként e rendszer alá helyezendő területeket. A megmaradt gyarmati és függő területek helyzetét az Alapokmány XI. fejezete szabályozza.

tagállamai, amelyek ilyen területeket igazgatnak, „elismerik e területek lakossága érdekei elsőbbségének alapelvét. Magasztos megbízatásnak tekintik azt a köteleességüket, hogy . . . e területek lakosságának jólétét tőlük telhetőleg előmozdítsák. . .”, és ebből a célból biztosítják az érdekelt népek politikai, gazdasági, szociális előrehaladását, nevelésügyük fejlesztését, az igazságos bánásmódot velük szemben és védelmüket a visszaélések ellen; kifejlésszék továbbá ezek önkormányzati képességét. (73. cikk)

Ami pedig a gyámsági területeket illeti, az Alapokmány 76. cikkének 6. pontja kimondta, hogy a gyámsági rendszer alapvető célja: „előmozdítani a gyámság alatt álló területek lakosságának politikai, gazdasági, szociális előrehaladását, valamint a nevelésügy fejlesztését, továbbá a fokozatos haladást az önkormányzati képesség vagy a függetlenség felé. . .”

Az Alapokmánynak a fent idézett rendelkezéseiből világosan kirajzolódik az ENSZ tagállamainak és különösképpen azoknak a tagállamoknak, amelyek gyámsági, gyarmati vagy más függő helyzetben levő területeket igazgatnak, az a kötelezettsége, hogy e területek felemelésére, gazdasági, kulturális, politikai fejlesztésére, végső soron pedig arra törekedjenek, hogy megszűnjék e területek alárendelt helyzete, azaz elnyerjék önálló állami létüket, és a nemzetközi jog szuverén alanyaivá váljanak.

Ha tehát most az ENSZ rendszerében és az előzőekben kifejtettek tükrében vizsgáljuk meg a gyarmati klauzula alkalmazásának kérdését, és megkíséreljük az előljáróban feltett azt az első kérdést (*A* kérdés) megválaszolni, hogy vajon a gyarmati klauzula alkalmazása a nemzetközi szerződésekben általában összeegyeztethető-e a nemzetközi jog hatályos szabályaival, a következőket állapíthatjuk meg.

A gyarmati klauzulának a nemzetközi szerződéses jogban való alkalmazása azt jelenti, hogy az anyaországok és a függő helyzetben levő területek nemzetközi jogi helyzete közötti különbség fennmarad és elmélyül. Az ENSZ Alapokmányából következik a tagállamoknak éppen az a kötelezettsége, hogy megszüntessék az anyaországok és a gyarmati területek jogi helyzete közötti különbséget.

Az Alapokmány egész szellemével — különösképpen fent idézett rendelkezéseivel — áll tehát éles ellentétben ennek az intézménynek a nemzetközi szerződéses jogban való alkalmazása.

Napjainkban tehát, ha egy olyan állam vállal nemzetközi jogi kötelezettségeket, amely bizonyos területek külkapcsolatainak viteléért felelős, az ENSZ Alapokmányának rendelkezéseivel ellentétes módon jár el, ha vállalt nemzetközi jogi kötelezettségeit tekintve az általa igazgatott területek rovására diszkriminál, ha prolongálja és elmélyíti az anyaország és az általa igazgatott területek jogi helyzete közötti különbséget.

Mindebből következik, hogy az előljáróban említett *A*) kérdés a következőképpen válaszolható meg: *A gyarmati klauzula alkalmazása a nemzetközi szerződésekben általában nem egyeztethető össze a nemzetközi jog hatályos szabályaival.* Az Alapokmány egész szelleméből, egyes rendelkezéseiből kifejezetten következik ugyanis a tagállamoknak az a kötelezettsége, hogy megszüntessék az anyaországok és a gyarmati területek jogi helyzete közötti különbséget; a gyarmati klauzula alkalmazása pedig nyilvánvalóan ezzel ellenkező eredménnyel jár.

Ha ezek után az előljáróban említett arra a második kérdésre (*B* kérdés) keresünk választ, hogy a gyarmati klauzulának az emberi jogok védelmét

szolgáló egyezményekben való alkalmazása összeegyeztethető-e a nemzetközi jog hatályos szabályaival, a következőket állapíthatjuk meg.

Bevezetesként rámutattam arra, hogy napjainkban az emberi jogok biztosításának kérdése a nemzetközi érdeklődés előterébe került: világossá vált ugyanis a nemzetközi béke és biztonság fenntartása, valamint a népek és nemzetek önrendelkezési joga, az emberi jogok biztosítása közötti szoros összefüggés. Ennek az összefüggésnek a felismeréséből azonban csak arra a következtetésre juthatunk, hogy a nemzetközi béke és biztonság fenntartása érdekében e jogok *egyetemes és általános* biztosítására van szükség.

Ez a felfogás jut kifejezésre az ENSZ Alapokmánya 1. cikkének 3. pontjában, amely szerint az ENSZ célja, hogy az emberi jogoknak „mindenki részére, fajra, nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül” történő tiszteletben tartásának előmozdítása révén létesítsen nemzetközi együttműködést. (Hasonló rendelkezést tartalmaz az Alapokmány 13. cikkének 1. b) pontja, valamint 5. cikkének c) pontja.)

Az ENSZ Alapokmánya 76. cikkének c) pontja ugyancsak kimondja, hogy a gyámsági rendszer alapvető célja az emberi jogoknak mindenki részére, fajra, nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül történő tiszteletben tartásának támogatása.

Túl azokon az érveken, amelyeket a gyarmati klauzulának a nemzetközi szerződésekben általában való alkalmazásával szemben sorakoztattam fel, rá kell mutatnom tehát arra, hogy ennek a klauzulának az emberi jogok biztosítását szolgáló egyezményekben való alkalmazása szembeszökő módon ellentétben áll az ENSZ Alapokmányának vonatkozó tételes rendelkezéseivel.

Ezek után az előljáróban említett B) kérdés olyan értelemben volna megválaszolható, hogy a gyarmati klauzula alkalmazása az emberi jogok védelmét szolgáló szerződésekben nem egyeztethető össze a nemzetközi jog hatályos szabályaival.

Ehhez azonban annak a kérdésnek a tisztázása szükséges, hogy mely szerződések ölelik fel az „emberi jogok védelmét szolgáló szerződések” körét, illetve milyen terjedelmű az emberi jogok katalógusa?

Szabó Imre kifejti, hogy az emberi jogok jellege — nem kis mértékben a szocialista államok alkotmányában e jogok materiális biztosítékaira vonatkozó rendelkezések hatásaképpen — tartalmi változást szenvedett. „A klasszikusnak tartott jogokat háttérbe szorították és szorítják a materiális, a szociális-gazdasági emberi jogok, azok a jogok, amelyek az emberhez méltó élet alapfeltételeit jelentik, s amelyek nélkül a klasszikus jogok sem érvényesülhetnek.”²⁰ Más helyen a következőket mondja: „az emberi jogok nemzetközi vonatkozásában legalább addig a felismerésig el kell jutnunk, hogy a békét és a rendet az államon belül bizonyos szociális reformok nélkül, a szociális jogok törvénybeiktatása és megvalósítása nélkül alig lehet biztosítani; a nemzetközi rendezésnek tehát az emberi jogok érvényesülése érdekében is arra kell törekednie, hogy a szociális kívánalmaknak a minimuma az egyes államokban megvalósuljon, s így az emberi jogok alapja megteremtődjék.”²¹

Az emberi jogok tehát szociális jogok nélkül ma már elképzelhetetlenek: az emberi jogok körének a szociális jogokkal történt kiegészítése napjainkban általánosan elismerésre talál. Ebből a szempontból jelentős az a körülmény,

²⁰ SZABÓ i. m. 89. p.

²¹ SZABÓ i. m. 148—149.p.

hogy az emberi jogok védelmét az ENSZ Alapokmánya éppen a Szervezet Gazdasági és Szociális Tanácsára bízta. Mindebből következik azonban az is, hogy az *Alapokmány azoknak a rendelkezéseinek a hatályát, amelyek az emberi jogok biztosítását írják elő, mégpedig „mindenki részére, fajra, nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül”, nem lehet a klasszikus értelemben vett emberi jogok fogalomkörére korlátozni.*

Az előljáróban említett B) kérdés tehát a következőképpen válaszolható meg:

A gyarmati klauzula alkalmazása az emberi jogok védelmét szolgáló nemzetközi szerződésekből összeegyeztethetetlen az ENSZ Alapokmányának tételes rendelkezéseivel, amelyek ezeknek a jogoknak „mindenki részére, fajra, nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül” való biztosításáról rendelkeznek. Mint-hogy pedig az emberi jogok katalógusa kibővült e jogok materiális biztosítását szolgáló jogok körével a B) kérdésre adott válasz a nemzetközi szerződések igen nagy számát érinti. Az emberi jogok biztosítására vonatkozó hatályos nemzetközi jogi szabályokból kiindulva tehát méginkább alátámasztható az első kérdésre adott az a felelet, amely szerint a gyarmati klauzulának a nemzetközi szerződésekből általában való alkalmazása nem egyeztethető össze a nemzetközi jog hatályos szabályaival.

2. A gyarmati klauzula alkalmazása elleni harc az ENSZ-en belül

Az a változás, amely a népeket megillető egyenjogúság és önrendelkezési jog tiszteletbentartásának tételes nemzetközi jogi elismerése terén az ENSZ Alapokmányával bekövetkezett, távolról sem jelentette egyúttal e jogok azonnali gyakorlati érvényesülését. A gyarmati és más függő helyzetben levő területek népei e jogok érvényesüléséért az ENSZ keretén belül és azon kívül is a kolonialista hatalmakkal szemben állandó és következetes harcot folytattak és folytatnak. Ennek a harcnak az egyes állomásai az ENSZ keretében az e területek lakossága helyzetének javítására vonatkozó különböző határozatok elfogadása, a gyámsági területek és önkormányzattal nem rendelkező területek autonómiájának fokozatos megvalósulása, végül függetlenségük és önálló állami létük kivívása után az ENSZ tagjai sorába új államokként való felvételük.

A gyarmati népek által a nemzeti függetlenségért, az egyenjogúságért, az önrendelkezési jogért vívott harc kimenetele végső soron nem kétséges, és törvényszerűen győzelemmel fog végződni. Ugyanakkor e harc során lehetnek és vannak is átmeneti vereségek, amelyeket ismét a harc fellendülése és sikere követ.

E nagy harc vetületeként a nemzetközi szerződéses jogban a gyarmati klauzulával, a gyarmatosítás egyik hatékony jogi eszközével szemben ugyancsak harc folyt és folyik az ENSZ-ben és más nemzetközi szervezetekben, elsősorban a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetben.

E harc során is voltak sikerek és átmeneti visszalépések; de a gyarmati klauzula elleni, a nemzetközi szerződéses jog síkján vívott harc végső kimenetele éppen annyira nem kétséges, mint a népek és nemzetek önrendelkezési jogáért, gyarmati, alárendelt helyzetükből való kiemelkedéséért folytatott nagy küzdelem végső győzelme. E nagy harc vetületeként idézzük a gyarmati klauzula elleni, az ENSZ keretében folytatott küzdelem fő fázisait.

E küzdelem élén — mint ahogy a továbbiakban látni fogjuk — a szocialista államok, elsősorban a Szovjetunió, állnak; velük szemben a legfőbb kolonialista államok (Egyesült Királyság, Franciaország, Belgium) fejtenek ki elkeseredett ellenállást.

a) A gyarmati klauzula alkalmazásának kérdése először a Közgyűlés II. ülészakán, 1947-ben merült fel, amikor a Közgyűlés a nőkkel és a gyermekekkel üzött kereskedelem elnyomása tárgyában Genfben, 1921. szeptember 30-án,²² a nagykorú nőkkel üzött kereskedelem elnyomása tárgyában Genfben 1933. október 11-én,²³ valamint a szeméremsértő közlemények forgalmának és a velük való üzérkedésnek elnyomása tárgyában Genfben, 1923. szeptember 12-én²⁴ kelt egyezmények által a Nemzetek Szövetségére ruházott funkciók ENSZ-re való átszállásának kérdését tárgyalta. Mindhárom — a Nemzetek Szövetségének égisze alatt létrejött — egyezmény tartalmazott gyarmati klauzulát.

Az egyezmények által a Nemzetek Szövetségére ruházott funkcióknak az ENSZ-re való átszállása tárgyában a Gazdasági és Szociális Tanács két jegyzőkönyv-tervezetet készített, amelyek azonban semmiféle rendelkezést nem tartalmaztak az egyezményekben foglalt gyarmati klauzulák megváltoztatására vonatkozóan.

Amikor a fenti két jegyzőkönyv-tervezet a Közgyűlés III. bizottsága elé került, a Szovjetunió módosító indítványt terjesztett elő²⁵ annak érdekében, hogy az egyezményekből töröljék a gyarmati klauzulát. A III. bizottság pedig ezt a módosító indítványt elfogadta.

A Közgyűlés plenáris ülésén az Egyesült Királyság eredménytelenül kísérelte meg a III. sz. bizottság határozatát megmásítani.

A Szovjetunió kezdeményezésére így az ENSZ Közgyűlésének II. ülészakája törölte a gyarmati klauzulát a fent idézett három egyezményből: azaz a 14. cikket a nőkkel és gyermekekkel üzött kereskedelem, a 10. cikket a nagykorú nőkkel üzött kereskedelem, és a 13. cikket a szeméremsértő közlemények forgalmának és a velük való üzérkedésnek elnyomása tárgyában kötött egyezményekből.

Igen érdekes és jellemző megfigyelésekre jutunk, ha megvizsgáljuk a legfőbb kolonialista államoknak a fenti egyezményekhez való viszonyát.²⁶ Így például a nőkkel és gyermekekkel üzött kereskedelem elnyomása tárgyában kötött egyezmények korábban Anglia és Franciaország is részesei voltak. Anglia az egyezmény megerősítése alkalmával nyilatkozatában részletesen meghatározta, hogy az egyezmény hatálya mely gyarmataira és egyéb általa igazgatott területre nem terjed ki, Franciaország pedig csatlakozása alkalmával a következő nyilatkozatot tette: „A csatlakozás nem kötelezi a francia gyarmatokat és a francia védnökség alatt álló államokat, sem pedig a francia mandatárius területeket.”

A jegyzőkönyvnek, amely eltörölte az egyezményből a gyarmati klauzulát, sem Anglia, sem Franciaország nem vált részesévé. Nem csatlakozott a jegyzőkönyvhöz az Amerikai Egyesült Államok sem.

²² 1925: XIX. tc.

²³ 1935: XX. tc.

²⁴ 1929: VII. tc.

²⁵ U. N. Doc (A/C. 3.) 165. par. 3.

²⁶ A vonatkozó adatokat az ENSZ ST/LEG/3, Rev. 1. jelű „Etat des conventions multilatérales” című kiadványából merítettem.

A nagykorú nőkkel űzött kereskedés elnyomása tárgyában kötött egyezményt módosító jegyzőkönyvnek sem Franciaország, sem Anglia, sem pedig az Amerikai Egyesült Államok nem váltak részeseivé.

b) A *Közgyűlés III. ülészaka* tárgyalta a gazdasági statisztika tárgyában Genfben, 1928. december 4-én kelt egyezménnyel a Nemzetek Szövetségére ruházott funkciók ENSZ-re való átszállásának kérdését.

A Közgyűlés III. sz. bizottsága elé a Gazdasági és Szociális Tanács által terjesztett jegyzőkönyv-tervezet nem tartalmazott rendelkezést a gyarmati klauzula — az egyezmény 11. cikke — eltörléséről. A bizottságban *Haiti* terjesztett elő módosító indítványt a gyarmati klauzula törlésére,²⁷ mely javaslatot a Szovjetunió, Lengyelország és Jugoszlávia támogatták. Ezzel szemben az Egyesült Királyság és Franciaország élesen szembeszállt Haiti módosító indítványával, és így a III. sz. bizottság azt elvetette.

A Közgyűlés plenáris ülése elfogadta a jegyzőkönyv-tervezetet, amely ily módon nem törölte a gyarmati klauzulát az eredeti egyezményből.

Tehát már a Közgyűlés III. ülészakának első részében megmutatkozott a kolonialista hatalmaknak az a törekvése, hogy — a Közgyűlés II. ülészakán történetekkel szemben — átmentsék a gyarmati klauzulát az ENSZ égisze alatt létrejövő egyezményekbe. Ez a törekvés a Közgyűlés III. ülészakának további folyamán kiterbélyesedett.

c) Ilyen előzmények után került sor ugyanis arra, hogy az ENSZ szervei megtárgyalják a népiirtás (genocidium) büntetése megelőzése és megbüntetése tárgyában kötdendő egyezmény tervezetét. A Közgyűlés III. ülészaka folyamán a VI. sz. bizottság elé került a Gazdasági és Szociális Tanács ad hoc bizottsága által készített tervezet,²⁸ mely nem tartalmazott gyarmati klauzulát.

A VI. sz. bizottságban ekkor az *Egyesült Királyság* képviselője módosító indítványt terjesztett elő,²⁹ az alábbi új cikknek az egyezmény-tervezetbe való felvétele érdekében:

„Mindegyik Szerződő Fél az Egyesült Nemzetek Szervezete Főtitkárának küldött közlés útján a jelen Egyezmény alkalmazását bármikor kiterjesztheti mindazokra a területekre, vagy a területek egyikére, amelyek külkapcsolatainak viteléért felelős.”

Ukrajna képviselője az Egyesült Királyság által javasolt cikkhez az alábbi módosítást terjesztette elő:

„A jelen Egyezmény egyaránt alkalmazásra kerül mind az egyezményhez csatlakozó állam területén, mind minden olyan területen, amelynek kormányzása és igazgatása ennek az államnak a hatáskörébe tartozik (ideértve a gyámsági és más önkormányzattal nem rendelkező területeket).”³⁰ *Ukrajna* javaslatát a Szovjetunió, Csehszlovákia, Egyiptom, Szíria és a Fülöp-szigetek támogatták.

Irán ezzel szemben javasolta, hogy a Közgyűlés egy, az egyezménytől független határozatot fogadjon el, a következő szöveggel:

„A Közgyűlés ajánlja, hogy az ENSZ olyan tagállamai, amelyek függő területeket igazgatnak, tegyék meg a szükséges és lehetséges intézkedéseket

²⁷ U. N. Doc. A/C. 6./250.

²⁸ U. N. Doc. E/794.

²⁹ U. N. Doc. A/C. 6./236.

³⁰ U. N. Doc. A/C. 6./264.

annak érdekében, hogy mihelyt lehet, kiterjeszthetők legyenek a jelen Egyezmény rendelkezései ezekre a területekre.”³¹

A VI. bizottság elvetette Ukrajna javaslatát, elfogadta az Egyesült Királyság által javasolt új cikket és Irán határozati javaslatát.

Amikor a Közgyűlés elé került a genocid-egyezmény tervezete, az említett határozati javaslattal együtt, a *Szovjetunió* ismét előterjesztette³² az Ukrajna által a VI. sz. bizottságban már megtett javaslatot annak érdekében, hogy az egyezmény hatálya ipso facto kiterjedjen a gyarmati területekre. Javaslatát azonban a Közgyűlés elvetette, és elfogadta a genocid-egyezmény tervezetét és az Irán által előterjesztett határozati javaslatot.³³

Igy került be első ízben a gyarmati klauzula a kolonialista hatalmak, elsősorban az Egyesült Királyság kezdeményezésére, az ENSZ égíse alatt újonnan létrejövő olyan egyezménybe, amelynek egyetlen célja, hogy a népiirtás szörnyű büntetével szemben részesítse védelemben az emberiséget.

Azt is meg kell jegyezni, hogy a genocid-egyezmény hatályát a legfőbb kolonialista hatalmak — a Közgyűlés vonatkozó határozatának ellenére — nemhogy nem terjesztették ki az általuk igazgatott területekre, de az egyezménynek 1959. december 31-ig, az ENSZ főtitkáranak hivatalos összeállítása szerint az Amerikai Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Új-Zéland, Portugália, Hollandia, Spanyolország nem is váltak részeseivé, Franciaország pedig oly módon erősítette meg az egyezményt, hogy annak hatályát nem terjesztette ki az általa igazgatott területekre.

d) A genocid-egyezmény tervezetének elfogadása után kellett állást foglalnia az ENSZ Közgyűlése III. ülészakának folyamán a VI. sz. bizottságnak a leánykereskedelem elnyomása végett Párizsban, 1904. május 18-án³⁴ és 1910. május 4-én,³⁵ valamint a fajtalan közlemények forgalmának elnyomása tárgyában Párizsban, 1910. május 4-én³⁶ létrejött egyezményekkel a francia kormányra ruházott letéteményesi funkciók ENSZ-re való átszállásának kérdésében.

Az egyezmények által a francia kormányra ruházott funkcióknak az ENSZ-re való átszállása tárgyában, az ENSZ főtitkára a Gazdasági és Szociális Tanács utasításának megfelelően és a francia kormánnyal való tanácskozás után két jegyzőkönyv-tervezetet készített. A VI. sz. bizottságban Franciaország terjesztett elő határozati javaslatot a jegyzőkönyv-tervezetek elfogadása érdekében.

Tekintettel arra, hogy a jegyzőkönyv-tervezetek nem rendelkeztek az eredeti egyezményekben szereplő gyarmati klauzulák eltörléséről, a *Szovjetunió* módosító javaslatot terjesztett elő annak érdekében, hogy az egyezmények hatálya ipso facto terjedjen ki valamennyi függő helyzetben levő területre.³⁷

A szovjet javaslattal *Franciaország* szállt szembe azzal érvelve, hogy az egyezmények által a francia kormányra ruházott funkcióknak az ENSZ-re való átszállását ő kezdeményezte, és ő nem járul hozzá az eredeti egyezmények tartalmának megváltoztatásához.

³¹ U. N. Doc. A/C. 6./633.

³² U. N. DOC. A/766. par. 5.

³³ 260/III. Resolution.

³⁴ 1912: XLIX. tc.

³⁵ 1912: LXII. tc.

³⁶ 1912: L. tc.

³⁷ U. N. Dec. A/C. 6./274.

A VI. sz. bizottság a szovjet módosító indítványt elutasítva, elfogadta a francia határozati javaslatot a két jegyzőkönyv tervezetével együtt.

A Közgyűlés plenáris ülésén a *Szovjetunió* ismét előterjesztette a gyarmati klauzulák módosítására vonatkozó javaslatot, amelyet azonban elutasítottak. A három egyezményben így — a Szovjetunió minden erőfeszítése ellenére — bennmaradt a gyarmati klauzula.

e) Ugyancsak a Közgyűlés III. ülészakán negyedszer is felmerült a gyarmati klauzula alkalmazásának kérdése, amikor a közgyűlés megvitatta az egyes olyan kábítószerek nemzetközi ellenőrzés alá helyezéséről készített jegyzőkönyv-tervezetet,³⁸ amelyek felől a kábítószerek gyártásának korlátozásáról és forgalombahozatalának szabályozásáról szóló 1931. július 13-án kelt és a Lake Succes-ben, 1946. december 11-én kelt jegyzőkönyvvel módosított egyezmény nem intézkedik.

A jegyzőkönyv tervezetének 8. cikke úgy szólt, hogy bármely állam bármely időpontban kiterjesztheti a jegyzőkönyv alkalmazási körét az általa nemzetközi síkon képviselt területekre.

Ismét a *Szovjetunió* volt az, amely a III. sz. bizottságban a fenti rendelkezés olyan értelmű változtatását javasolta, hogy a jegyzőkönyv ipso facto terjedjen ki valamennyi függő helyzetben levő területre.³⁹

A III. sz. bizottság azonban a szovjet javaslatot elutasítva, a gyarmati klauzulát tartalmazó jegyzőkönyv-tervezetet fogadta el.

A III. sz. bizottság — a Szovjetunió álláspontjához való közeledés érdekében — azonban elfogadott egy határozati javaslatot, amelyben sürgeti a szerződő államokat, hogy terjesszék ki a jegyzőkönyv alkalmazását az általuk igazgatott területekre.

A Közgyűlés plenáris ülése elfogadta a határozati javaslatot és a jegyzőkönyv tervezetét.⁴⁰

Mint ahogy a fentiekből következik, a *Közgyűlés III. ülészakája folyamán a kolonialista hatalmak törekvése a Szovjetunió következetesen képviselt álláspontjával szemben sikerrel járt: elérték, hogy az ENSZ égisze alatt létrejövő új egyezményekbe — különösképpen a rendkívüli jelentős genocid-egyezménybe — felvegyék a gyarmati klauzulát. Ez a siker azonban — mint látni fogjuk — csak időlegesennek bizonyult.*

f) 1949-ben, a *Közgyűlés IV. ülészakán, a gyarmati klauzula alkalmazásának kérdésében döntő változás történt. Első ízben került az ENSZ égisze alatt létrejövő egyezménybe egy olyan rendelkezés, mely az egyezmény alkalmazását ipso facto kiterjesztette a függő helyzetben levő területekre.*

A Közgyűlés III. sz. bizottsága elé került megvitatásra az emberkereskedés és mások prostitúciója kihasználásának elnyomása tárgyában készített egyezménytervezet,⁴¹ mely minden hasonló tárgyú korábbi egyezmény⁴² egysegítését célozta.

³⁸ 1958. évi 11. sz. tvr.

³⁹ U. N. Doc. A/C. 3./208.

⁴⁰ 211/III./A. Resolution.

⁴¹ 1955. évi 34. sz. tvr.

⁴² a) A leánykereskedelem elnyomása tárgyában Párizsban 1904. május 18-án és 1910. május 4-én kelt két egyezmény; b) a nőkkel és a gyermekekkel üzött kereskedelem elnyomása tárgyában Genfben, 1921. szeptember 30-án kelt egyezmény; c) a nagykorú nőkkel üzött kereskedelem elnyomása tárgyában Genfben, 1933. október 11-én kelt egyezmény.

Az egységes egyezmény eredeti tervezetei gyarmati klauzulát tartalmaztak.

A III. sz. bizottság azonban *Ukrajna* javaslatára úgy határozott, hogy kihagyja a gyarmati klauzulát az egyezménytervezetből, és az egyezménytervezet 23. cikkének utolsó bekezdésébe az alábbi rendelkezést veszi fel:

„Az „állam” szó alatt a jelen Egyezmény szempontjából a jelen Egyezményt aláíró, megerősítő vagy ahhoz csatlakozó államok minden gyarmatát és gyámsági területét, továbbá minden olyan területet kell érteni, amelyet nemzetközi viszonylatban az az állam képvisel.”⁴³

Ez a rendelkezés tehát azt jelentette, hogy az egyezmény egységesen alkalmazásra kerül valamennyi területen.

A Közgyűlés plenáris ülésén az *Egyesült Királyság* sikertelenül tett kísérletet arra, hogy a gyarmati klauzulát az egyezménybe visszacsempéssze: javaslatát nagy többséggel visszautasították.

A Közgyűlés végül is elfogadta a III. sz. bizottság által javasolt és a fenti rendelkezést tartalmazó egyezménytervezetet: csak az *Egyesült Királyság* és *Franciaország* szavazott az egyezménytervezet elfogadása ellen.

Meg kell jegyezni, hogy 1959. december 31-ig Anglián és Franciaországon kívül Belgium, az Amerikai Egyesült Államok, Új-Zéland, Portugália, Spanyolország, Hollandia sem váltak az egyezmény részeseivé.

Az ENSZ-Közgyűlés IV. ülésszaka folyamán tehát — Ukrajna kezdeményezésére — elfogadásra került egy olyan egyezmény, amelynek hatálya — az egyezménybe foglalt kifejezett rendelkezés szerint — ipso facto kiterjed a gyarmati és más függő helyzetben levő területekre.

g) *A gyarmati klauzula alkalmazásának kérdése komoly súllyal jelentkezett az emberi jogokról szóló nemzetközi paktum tervezetének megvitatása során.*

1947. decemberében az *Egyesült Királyság* vetette fel első ízben⁴⁴ azt, hogy ebbe a paktumba is fel kellene venni a gyarmati klauzulát.

E javaslat nyomán az Emberi Jogok Bizottságának szövegező albizottsága által készített tervezetbe fel is vettek egy olyan értelmű rendelkezést, amely feljogosította a szerződő államokat arra, hogy kiterjesszék az általuk igazgatott területekre az egyezmények hatályát.⁴⁵

A szövegező albizottság a fenti rendelkezésen kívül azonban a *Szovjetunió* által javasolt azt az alternatív rendelkezést is az Emberi Jogok Bizottsága elé terjesztette, amely szerint a paktum hatálya ipso facto terjedjen ki a gyarmati területekre.⁴⁶

Az Emberi Jogok Bizottsága e kérdést a Közgyűlés III. sz. bizottságához továbbította, amely — a Szovjetunió javaslatának megfelelően — 30 szavazattal 11 ellenében (Ausztrália, Belgium, Brazília, Kanada, Görögország, Hollandia, Új-Zéland, Törökország, Dél-Afrikai Unió, Egyesült Királyság, Amerikai Egyesült Államok), 8 tartózkodással az alábbi határozati javaslatot fogadta el:

„A Közgyűlés felhívja az Emberi Jogok Bizottságát, hogy iktassa az alábbi cikket az emberi jogokra vonatkozó nemzetközi paktum szövegébe:

„... cikk.

⁴³ U. N. Doc. A/C. 3./L. 10.

⁴⁴ U. N. Doc. E/CN. 4./AC. 3./SR. 8. 15. p.

⁴⁵ U. N. Doc. E/CN. 4./95. 35. p.

⁴⁶ U. N. Doc. E/800. 34. p.

„A jelen paktum rendelkezései kiterjednek vagy alkalmazásra kerülnek mind a szerződő állam anyaországának területére, mind minden általa igazgatott vagy kormányozott területre, amely akár autonóm vagy nem autonóm, gyámsági vagy gyarmati terület.”

A határozati javaslat megvitatása során Menon, India képviselője, a következőket fejtette ki:

„India delegációja annál határozottabban szembehelyezkedik a gyarmati klauzulának a paktumba való felvételével, minthogy éppen az önkormányzattal nem rendelkező és gyarmati területeken kell a paktumot különösképpen alkalmazni, minthogy sajnálatos módon éppen itt sértik meg leggyakrabban az emberi jogokat. A gyarmati klauzula kérdése közvetlenül érint több millió védtelen embert”.⁴⁷

1950. december 4-én a Közgyűlés elfogadta a III. sz. bizottság által — a Szovjetunió kezdeményezésére — előterjesztett határozati javaslatot.⁴⁸

Az Egyesült Királyság képviselője ekkor kijelentette, hogy ennek „a határozatnak az lesz a hatása, hogy szükségtelenül késleltetni fogja az Egyesült Királyság kormányát az egyezményhez való csatlakozásban és annak számos területen való alkalmazásában”.

Mint ahogy a fentiekből kitűnik, a *Közgyűlés IV. és V. ülészsaka folyamán tehát* — elsősorban a Szovjetunió erőfeszítései nyomán — *kialakult egy olyan határozott tendencia, amely szembehelyezkedett a gyarmati klauzulának a nemzetközi szerződésekben való alkalmazásával.*

Nézzük meg ezek után, hogy a gyarmati klauzula alkalmazása mellett az ENSZ Közgyűlésén milyen érveket sorakoztattak fel a kolonialista hatalmak?

A kolonialista hatalmak természetesen nem vallották be nyíltan, hogy a gyarmati klauzula alkalmazásához azért ragaszkodnak, hogy fenntarthassák saját országuk és az általuk igazgatott területek gazdasági, kulturális, szociális helyzete közötti mély különbséget; hogy ne legyenek kénytelenek valamely nemzetközi szerződéshez való csatlakozásuk esetén ezeken a területeken olyan intézkedéseket foganatosítani, amelyek a gyarmatokról szerzett extraprofitjuk csökkenéséhez, hatalmi pozícióik gyöngüléséhez vezethet. Ezzel szemben azzal érveltek, hogy a gyarmati és egyéb függő helyzetben levő területek nagy részének már önkormányzati jogot biztosítottak, és ennek tiszteletben tartása érdekében szükséges a nemzetközi szerződésekbe olyan rendelkezést felvenni, amely megakadályozza, hogy ezeknek a szerződéseknek a hatálya ipso facto — esetleg a helyi önkormányzati szervek akarata ellenére — kiterjedjen a gyarmatokra: ha nem kérhetnék ki előzetesen gyarmati területeik önkormányzati szerveinek a szerződések alkalmazásával kapcsolatos álláspontját, megsértenék e területek autonómiáját.

Ezekkel az érvekkel szemben a szocialista államok és más államok képviselői a következőket fejtették ki:

Zorin, a Szovjetunió képviselője, a Közgyűlés II. ülészakán, miután az Egyesült Királyságot képviselő Sir Hartley Shawcross a fent ismertetett módon érvelt, a következőkre mutatott rá:

„Teljesen nyilvánvaló, hogy az esetben, ha az Egyesült Királyság vagy más kolonialista hatalmak ki akarnák terjeszteni ezeknek az egyezményeknek

⁴⁷ Documents officiels de l'Assemblée Générale. V. session. Troisième commission. 159. p.

⁴⁸ 44/V. Resolution.

a hatályát gyarmati területekre, ezt saját uralmi rendszerükön belül megtehetnék. Mindenkor meg lenne a lehetőségük arra, hogy megtárgyalják a kérdést minden terület helyi kormányával.”⁴⁹

Ugyanezen az ülészakon Pakisztán képviselője igen találóan az alábbiakat fejtette ki:

Az önkormányzattal nem rendelkező területek jelenlegi alkotmányos helyzetüket tekintve, négy kategóriába sorolhatók :

Az első két kategóriába tartoznak azok a területek, amelyek a kolonialista hatalmak szerint már megközelítették az önkormányzat állapotát, vagy pedig már azon a ponton vannak, hogy azt elnyerjék. Ezeknek a területeknek a törvényhozó testülete azonban vagy kinevezett, vagy nagyobb részt kinevezett tagokból áll. „Kiszámítható, hogy ezek engedelmesen a kolonialista hatalmak álláspontjához igazodnak, és belenyugszanak mindenbe, amit ezek javasolnak. Ebben a két esetben felesleges lenne velük előzetesen konzultálni.”

A harmadik kategóriába azok a területek tartoznak, amelyek törvényhozó testületeiben a faji diszkrimináció miatt a bennszülött lakosság nincs képviselve, a testületben kizárólag európaiak vesznek részt. „Semmi értelme nem lenne ezekkel a törvényhozó szervekkel konzultálni, mert tudjuk hogy álláspontjuk azonos lenne a kolonialista hatalmakéval.”

A negyedik kategóriába azok a területek tartoznak, ahol nem létezik semmiféle törvényhozói testület, a törvényhozói hatalmat a kolonialista igazgatás tisztviselői rendeleti úton gyakorolják. „Ezekben az esetekben is hiábavaló volna a nemlétező törvényhozó testületekkel az egyezmények megerősítésével kapcsolatban konzultálni.”

Pakisztán képviselője azon túl, hogy bebizonyította az előzetes tanácskozás hiábavaló voltát, végül is arra mutatott rá, hogy a gyarmati klauzula megszüntetése egyébként sem akadályozná meg a gyarmati hatalmakat abban, hogy az egyezmények megerősítése előtt tanácskozzanak e területek törvényhozó testületeivel.

„Erre elég idejük marad, számukra egyszerű adminisztrációs munkát jelentene az, hogy az érdekelt területeken tevékenykedő saját tisztviselőiknek véleményét kikérjék.”⁵⁰

Lachs, Lengyelország képviselője, a Közgyűlés III. ülészakán pedig a következőkre mutatott rá:

„Ha a gyarmatok és a gyámsági területek a fejlettség olyan fokára érkeztek, hogy saját állami szervezetük van, helyet kell számukra biztosítani az államok nemzetközi közösségében, és az ENSZ tagjainak sorába kell lépniük: ellenkező esetben, ha még nem érkeztek el erre a fokra, még olyan önkormányzattal nem rendelkező, a kolonialista hatalmak igazgatása alá tartozó területek, amelyekre az ENSZ Alapokmánya XI. és XII. fejezetében foglalt rendelkezések vonatkoznak.”⁵¹

A kolonialista hatalmak által a gyarmati klauzula alkalmazása mellett felsorakoztatott érvek tehát a következőképpen cáfolhatók meg.

⁴⁹ Documents officiels de la deuxième session de l'Assemblée Générale. Séances plénières de l'Assemblée Générale. Volume I. 347. p.

⁵⁰ Documents officiels de la deuxième session de l'Assemblée Générale. Séances plénières de l'Assemblée Générale. Volume I. 353—354. p.

⁵¹ Documents officiels de la troisième session de l'Assemblée Générale. Séances plénières de l'Assemblée Générale. Volume I. 292. p.

1. Ha a gyarmati és egyéb függő helyzetben levő területek között vannak olyanok, amelyek az önkormányzat olyan fokán állnak, hogy önmaguk — a kolonialista hatalmaktól függetlenül — dönthetnek valamely nemzetközi kötelezettség vállalásának tekintetében, semmi sem indokolja, hogy továbbra is függő helyzetben maradjanak ezeknek a területeknek el kell nyerniük független állami létüket. Ezeknek a területeknek a tekintetében a gyarmati klauzula alkalmazásának kérdése tehát fel sem merülhet, minthogy önálló állami létük elnyerése után saját jogukon válhatnak nemzetközi szerződések részeseivé.

2. Amennyiben e területek még nem rendelkeznek az önkormányzati jog teljességével, vonatkoznak rájuk az ENSZ Alapokmánya XI. és XII. fejezeteibe foglalt rendelkezések: azaz az őket igazgató államok velük szemben meghatározott magatartásra kötelezettek. Törekedniük kell e területek alárendelt helyzetből való felemelésére, az anyaországok és e területek közötti különbség megszüntetésére. Ezzel a kötelezettséggel pedig a gyarmati klauzula alkalmazása éles ellentétben áll.

3. A helyi önkormányzati szervektől a nemzetközi szerződések alkalmazásával kapcsolatos előzetes álláspontjuk kikérése hiábavalónak látszik, tekintettel arra, hogy e szervektől — amíg nincsenek a függetlenség állapotában — amúgy sem várható, hogy bármely kérdésben a kolonialista hatalmakkal ellentétes álláspontot foglalnának el. Ha pedig azt tételezzük fel, hogy ezek az önkormányzati szervek valóban a terület érdekeit képviselik, aligha vélemezhető az, hogy egy adott nemzetközi szerződés alkalmazásának tekintetében elleneznék az anyaország és e terület helyzete közötti különbség megszüntetését. Az emberi jogok biztosítását célzó egyezményekkel kapcsolatban külön rá kell mutatni arra, hogy ezeknek az egyezményeknek az e területeken való alkalmazása nem is róna kötelezettségeket e területek lakosságára. Éppen ellenkezőleg: kizárólag jogokat biztosítana a lakosság számára, tehát szó sem lehet valamely terhes jogi kötelezettségnek a terület akarata ellenére való vállalásáról. Ilyen körülmények között nehezen képzelhető el, hogy egy függő helyzetben levő terület lakosságának érdekeit valóban képviselő helyi önkormányzati szerv ellenezze olyan egyezményeknek e területeken való alkalmazását, mint amilyen például a genocid-egyezmény, a rabszolgaság eltiltása tárgyában kötött egyezmény, a szakszervezeti szabadságjogok védelméről vagy a kényszermunka eltiltásáról szóló egyezmény.

4. Rá kell mutatni végül arra, hogy a gyarmati klauzulának a nemzetközi szerződésekből való törlése egyébként sem akadályozná meg a kolonialista hatalmakat abban, hogy az általuk igazgatott területek helyi szerveivel a nemzetközi szerződések megerősítése előtt tanácskozzanak.

Hogy a kolonialista hatalmaknak a gyarmati klauzula mellett felsorakoztatott érvei mennyire hamisak, hogy mennyire a való helyzetnek meg nem felelő az az állításuk, hogy a függő területek önkormányzati jogának tiszteletbentartása érdekében ragaszkodnak a gyarmati klauzulához, bizonyítják a következő példák.

A* szeméremértő közlemények forgalmának és a velük való üzérkedésnek elnyomása tárgyában Genfben, 1923. szeptember 12-én kelt egyezményt, mely eredetileg — mint ismeretes — tartalmazott gyarmati klauzulát, *Franciaország 1940. január 16-án* a következő nyilatkozattal erősítette meg:

„A Francia Kormány semmiféle kötelezettséget nem vállal gyarmatai, védnökségei, valamint mandatárius területei tekintetében.”

Franciaország a fenti időpont óta sem tett új nyilatkozatot; vajon, ha a gyarmati klauzulának a nemzetközi szerződésekbe való beiktatására csak azért van szükség, hogy — a gyarmati területek érdekeinek tiszteletbentartása érdekében — időt biztosítson az anyaországnak a velük való tanácskozásra, Franciaország az általa igazgatott területek véleményét 1940 óta nem tudta volna kikérni?

A nőkkel és gyermekekkel űzött kereskedelem elnyomása tárgyában Genfben, 1921. szeptember 30-án kötött egyezményhez Franciaország — mint ahogy már korábban említettem — a fentihez hasonló nyilatkozattal csatlakozott, mégpedig 1926. március 1-én, és azóta sem tett új nyilatkozatot. Vajon 1926 óta nem jutott elég idő arra, hogy az általa igazgatott területekkel konzultáljon? Vagy pedig feltételezhető, hogy e területek ellenezték a nőkkel és a gyermekekkel űzött kereskedelem elnyomását, és ez okból nem terjesztette ki Franciaország e területekre az egyezmény hatályát?⁵²

Úgy gondolom, az elmondottak meggyőzően bizonyítják, hogy a *kolonialista hatalmaknak a gyarmati klauzula védelmében felsorakoztatott érvei hamisak, és nem szolgálnak más célt, mint a gyarmati klauzulához, a gyarmatosítás egyik jogi eszközához való ragaszkodás leplezését.*

Ha mindezek után azt vizsgáljuk, hogy a gyarmati klauzula alkalmazása elleni harc az Egyesült Nemzetek Szervezetének keretében milyen eredménnyel járt, a következőket állapíthatjuk meg.

A kolonialista hatalmaknak az a törekvése, hogy a gyarmati klauzulának az ENSZ égisze alatt létrejövő egyezményekben való alkalmazása általánossá váljék, nem járt sikerrel.

Az ENSZ égisze alatt az ENSZ Közgyűlésének V. ülészaka óta elfogadott egyezmények tanulmányozása során megállapíthatjuk, hogy az emberi jogok védelmével kapcsolatos olyan jelentős egyezmény, mint a nők politikai jogaira vonatkozóan New Yorkban, 1953. március 31. napján kelt egyezmény⁵³ például nem tartalmaz gyarmati klauzulát. A helyesbítés jogáról szóló, New Yorkban, 1953. március 31-én kelt egyezmény IX. cikke pedig kifejezetten kimondja, hogy az egyezmény mind a szerződő államok anyaországának területén, mind az általa igazgatott területeken alkalmazásra kerül.

A kolonialista hatalmak által a gyarmati klauzula védelmében felhozott annak az okfejtésnek nyomán, miszerint a függő helyzetben levő területek helyi szerveinek alkotmányos hatáskörét tiszteletben kell tartani, *meghonosított a gyarmati klauzulának egy új fajtája.* Ilyen a férjezett nők állampolgárságáról szóló, New Yorkban, 1957. február 20-án kelt egyezmény⁵⁴ VII. cikke, mely a következőképpen szól:

„1. §. A jelen Egyezmény minden olyan önkormányzattal nem bír, gyámság alatt álló, gyarmati vagy anyaországhoz nem tartozó más terület vonatkozásában alkalmazásra kerül, amelyek külkapcsolatainak viteléért valamely Szerződő Állam felelős; az érdekelt Szerződő Államnak, a jelen cikk 2. §-ában foglalt rendelkezések fenntartásával, az aláírással, megerősítéssel vagy csatlakozással egyidejűleg nyilatkozatot kell tennie arra vonatkozóan, hogy a jelen Egyezmény mely anyaországhoz nem tartozó területre vagy területekre

⁵² A vonatkozó adatokat az ENSZ ST/Leg/3. Rev. 1. jelű „Etat des conventions multilatérales” című kiadványából merítettem.

⁵³ 1953. évi 15. sz. tvr.

⁵⁴ 1960. évi 2. sz. tvr.

kerül az aláírás, megerősítés vagy csatlakozás következtében egyúttal alkalmazásra.

2. §. Ha az állampolgárság tekintetében az anyaországhoz nem tartozó valamely terület nem tekintendő úgy, mint amely az anyaországgal egészet alkot, vagy ha ahhoz, hogy az Egyezmény a kérdéses terület vonatkozásában alkalmazásra kerüljön a Szerződő Állam vagy az anyaországhoz nem tartozó terület alkotmányos rendelkezései vagy gyakorlata értelmében e terület előzetes hozzájárulása szükséges, a kérdéses Szerződő Államnak törekednie kell arra, hogy az Egyezmény aláírásától számított tizenkét hónapon belül megszerezze az anyaországhoz nem tartozó terület szükséges hozzájárulását, és mihelyt ezt a hozzájárulást elnyerte, a Szerződő Állam köteles ezt az Egyesült Nemzetek Szervezetének Főtitkárával közölni. Attól az időponttól kezdve, hogy a Főtitkár e közlést megkapta, az Egyezmény a közlésben foglalt területre vagy területekre alkalmazást nyer.

3. §. A jelen cikk 2. §-ában említett tizenkét hónap elteltével az érdekelt Szerződő Államok tájékoztatni fogják a Főtitkárt azokkal az anyaországhoz nem tartozó területekkel folytatott tanácskozásaik eredményéről, amelyek külkapcsolatainak viteléért felelősek, és amelyek a jelen Egyezmény alkalmazásához nem járultak hozzá.⁵⁵

Annak ellenére, hogy a gyarmati klauzulának ez az új formája is a kolonialista hatalmak számára vitathatatlannal kibúvót jelenthet az egyezmény alkalmazása alól, az is kétségtelen, hogy ez az új forma a gyarmati klauzula klasszikus alakjával szemben haladást jelent.

Ha pedig azt vizsgáljuk, hogy a gyarmati klauzulának ezen új formája alapján milyen mértékben kerülnek az egyezmények a gyarmati és egyéb hasonló státusú területeken alkalmazásra, az ENSZ hivatalos adatai alapján⁵⁶ a következőket állapíthatjuk meg.

Anglia például a férjezett nők állampolgárságáról szóló egyezményt fokozatosan⁵⁷ kiterjesztette gyarmataira. A rabszolgaság eltiltására vonatkozó 1956-os kiegészítő egyezményt az egyezményben részes kolonialista államok (Anglia, Ausztrália, Olaszország és Hollandia) — Franciaország és Portugália kivételével — kiterjesztették gyarmataikra.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy az a küzdelem, mely az ENSZ-ben a Szovjetunió kezdeményezésére és vezetésével a gyarmati klauzula alkalmazása ellen folyt, eredménnyel járt: az ENSZ égisze alatt létrejövő egyezményekben nem vált általánossá a gyarmati klauzula alkalmazása.

3. A gyarmati klauzula elleni harc a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetben

A Nemzetközi Munkaügyi Szervezetben, amelynek mechanizmusához — mint ahogy az előzőekben említettem — szinte szervesen hozzátartozik a gyarmati klauzula, évek óta folyik a küzdelem ennek a klauzulának, a Szervezet Alkotmánya 35. cikkének, törlése érdekében.

⁵⁵ Hasonló rendelkezést tartalmaz a rabszolgaság, a rabszolgakereskedés, valamint a rabszolgasághoz hasonló intézmények és gyakorlatok eltörlése tárgyában Genfben, az 1956. évi szeptember 7-én kelt kiegészítő egyezmény (1958. évi 18. sz. tvr.) 12. cikke, továbbá a mák termesztésének, valamint az ópium nemzetközi kereskedelmének, nagybani kereskedelmének és felhasználásának korlátozására és szabályozására vonatkozó, New Yorkban, 1953. július 23-án kelt jegyzőkönyv 20. cikke.

⁵⁶ ENSZ ST/Leg/3. Rev. 1. jelű kiadványa.

⁵⁷ 1957. augusztus 28-i, 1958. március 18-i és 1958. május 19-i nyilatkozataival

Lengyelország kormányképviselői 1957-ben, a Nemzetközi Munkaügyi Konferencia 40. ülészakán, határozati javaslatot terjesztettek elő, amely a következőképpen szól:

„A Nemzetközi Munkaügyi Konferencia,

Megelégedéssel veszi tudomásul azt, hogy mind több és több állam nyeri el az önálló állami létet, és válik a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet tagjává; ezek a tények mindinkább lehetővé teszik az univerzalitás elvének megvalósítását, amely a Szervezet tevékenységének egyik alapelve;

Megállapítja egyúttal a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal által kiadott dokumentáció alapján, hogy számos, az anyaországok által megerősített egyezmény egyáltalán nem nyer alkalmazást az általuk igazgatott területeken, vagy pedig itt csak módosításokkal kerül alkalmazásra, és mindez megfosztja a nemzetközi munkaügyi egyezmények védelmétől az emberek millióit, akiknek pedig a leginkább szükségük van erre a védelemre;

Úgy véli, hogy ez a helyzet egyenesen következik abból, hogy a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet Alkotmányában meglévő 35. cikk lehetővé teszi a gyarmati klauzulának a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet égisze alatt létrejövő egyezményekbe való beiktatását;

Megállapítja azt is, hogy más nemzetközi szervezetek alkotmánya, mint az ENSZ Nevelési, Tudományos és Kulturális Szervezete, az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete, a Nemzetközi Menekültügyi Szervezet alkotmánya, valamint az ENSZ égisze alatt létrejövő számos egyezmény, ideértve ennek a Szervezetnek a lényeges szociális egyezményeit is, nem tartalmazzak gyarmati klauzulát;

Attól az óhajtól vezettetve, hogy a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet Alkotmánya és a Szervezet égisze alatt létrejövő egyezmények olyan teljes értékű haladó jogi normák jellegét öltsek, amelyek figyelembe veszik a nemzetközi kapcsolatoknak a II. világháború óta bekövetkezett fejlődését;

Elhatározza, hogy a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Igazgató Tanácsához fordul annak érdekében, hogy kérje fel a főigazgatót, készítsen a Nemzetközi Munkaügyi Konferencia következő ülészakára egy olyan jelentést, amely tartalmazná:

a) annak elemzését, hogy milyen befolyást gyakorol az Alkotmány 35. cikke a nemzetközi munkaügyi egyezményeknek az anyaországokon kívüli területekre való alkalmazására;

b) annak összehasonlító elemzését, hogy az ENSZ szociális egyezményei és más nemzetközi szervezetek egyezményei milyen módon kerülnek alkalmazásra ezeken a területeken;

c) konklúziót arra vonatkozóan, hogy a 35. cikk rendelkezéseinek a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet alkotmányából való kiküszöbölésével milyen módon lehetne a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet égisze alatt létrejövő egyezményeknek az anyaországhoz nem tartozó területeken való szélesebb körű alkalmazását biztosítani.⁵⁸

A határozati javaslat megvitatása során a Nemzetközi Munkaügyi Konferencia folyamán a kolonijalista hatalmak ugyanolyan érveket használtak fel a gyarmati klauzula védelmében, mint az Egyesült Nemzetek Szervezetének Közgyűlésén: vagyis a gyarmati területek önkormányzati jogának „védelmé-

⁵⁸ Conférence internationale du Travail. Quarantième session. 1957. Compte rendu des travaux. 626. p.

ben” szólaltak fel a nemzetközi munkaügyi egyezményeknek ezeken a területeken ipso facto való alkalmazása ellen.

Aszocialista államok képviselői ezzel szemben rámutattak a következőkre.

A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal által összeállított dokumentáció bizonyítja, hogy a nemzetközi munkaügyi egyezmények a gyarmati területeken vagy egyáltalán nem kerülnek alkalmazásra, vagy csak lényeges módosításokkal. Így a nőknek a szülés előtt és után való foglalkoztatása tárgyában Washingtonban, 1919. október 19-én kelt egyezmény⁵⁹ a gyakorlatban egyetlen gyarmati területen sem hatályosul. Ugyanez a helyzet a gyermekek és fiatalkorúak ipari munkára való alkalmasságát megállapító orvosi vizsgálatról szóló, Montreálban, 1946. október 9-én kelt egyezményrel.⁶⁰ Ami a férfi és női munkaerők egyenlő munka esetén egyenlő díjazásáról szóló, Genfben, 1951. június 29-én kelt, Franciaország és Belgium által megerősített egyezményt illeti,⁶¹ ez az egyezmény módosítás nélkül csak négy olyan területen kerül alkalmazásra, amelyek igazgatásáért Franciaország felelős, és nem alkalmazzák egyetlen Belgium által igazgatott területen. Azok az államok, amelyek most nyerték el függetlenségüket, mint Marokkó, Tunisz és Ghana, igen gyors ütemben erősítik meg a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet égisze alatt létrejött egyezményeket. Ez a tény azt bizonyítja, hogy ezekben az országokban eddig sem voltak olyan feltételek, amelyek megakadályozták volna a szociálpolitika fejlődését, és hogy valójában az ilyen intézkedések megtétele csak a kolonialista hatalmak ellenállásába ütközött.⁶²

A Konferencia végül is 1957. június 27-én az alábbi, az eredeti lengyel határozati javaslatnál jóval kevésbé hatásos határozatot fogadta el:

„A Nemzetközi Munkaügyi Konferencia,

megelégedéssel veszi tudomásul azt a tényt, hogy mind több és több állam nyeri el az önálló állami létet, és válik a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet tagjává;

Attól az óhajtól vezettetve, hogy minden nép számára biztosítsa olyan teljes értékű haladó normák élvezetét, amelyek figyelembe veszik a nemzetközi kapcsolatok és gazdasági feltételek terén a II. világháború óta bekövetkezett fejlődést;

Elhatározza, hogy felhívja a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Igazgató Tanácsát, kérje fel a főigazgatót, hogy készítsen a Tanács vizsgálata és a konferencia valamelyik soron következő ülészakájához való továbbítás számára jelentést, amely elemezné azt a befolyást, amelyet az Alkotmány 35. cikke a nemzetközi munkaügyi egyezményeknek az anyaországokon kívüli területekre való alkalmazására gyakorolt.”⁶³

A Konferencia felhívása nyomán a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal el is készített egy terjedelmes jelentést.⁶⁴ A jelentés szerkesztőinek szándéka a jelentésből világosan kitűnik: az adatok összeállításával azt igyekeztek bizo-

⁵⁹ 1928: XXVII. tc.

⁶⁰ Magyarország az egyezmény megerősítő okiratait Genfben, 1956. június 8-án tette le.

⁶¹ Magyarország megerősítő okiratainak letétele Genfben, 1956. június 8-án történt.

⁶² Conférence internationale du Travail, i. m. 571–572. p.

⁶³ Conférence internationale du Travail, i. m. 815. p.

⁶⁴ A jelentés 290 oldalnyi terjedelmű. Címe: Influence de l'article 35 de la Constitution de l'OIT sur l'application des conventions dans les territoires non métropolitains.

nyítani, hogy a nemzetközi munkaügyi egyezmények a gyarmati területeken mind szélesebb körben érvényesülnek. Ennek megfelelően a jelentés nem tartalmaz konklúziókat arra vonatkozóan, hogy a Szervezet Alkotmányának 35. cikke milyen hatást gyakorolt a nemzetközi munkaügyi egyezményeknek a gyarmati területeken való alkalmazására.

Így pl. a jelentés V. mellékletében részletes kimutatást találunk arra vonatkozóan, hogy a kolonialista államok az általuk megerősített munkaügyi egyezmények közül egyes területeikre hányat terjesztettek ki. A jelentésből megállapítható, hogy az 1959. április 1-i állapot szerint 96 gyarmati területen összesen 1151 egyezményt alkalmaznak az anyaországok.⁶⁵ A jelentés szerkesztői azonban eltekintettek attól, hogy ezzel az adattal élesen szembeállítsák a következőket: Amíg egy-egy gyarmati területen átlag 12 egyezmény hatályosul (1151 osztva 96-tal, egyenlő 12-vel), az ezeket a területeket igazgató 12 anyaország (Ausztrália, Belgium, Dánia, Spanyolország, Amerikai Egyesült Államok, Franciaország, Olaszország, Új-Zéland, Hollandia, Portugália, Anglia, Dél-Afrikai Unió) területén 449 egyezmény hatályosul. Ez annyit jelent, hogy az *egy-egy gyarmati területen átlagosan hatályosuló 12 egyezménnyel szemben egy-egy anyaországban háromszor annyi, átlag 37,4 egyezmény (449 osztva 12-vel, egyenlő 37,4-gyel) hatályos: vagyis a kolonialista államok az általuk megerősített egyezményeknek csak az egyharmadát terjesztették ki gyarmati területeikre.* Ha az előbbi átlagszámot még tovább bontjuk és megvizsgáljuk a legfőbb kolonialista államok anyaországának területén hatályos egyezmények számát, és ezt összevetjük a gyarmataikon hatályos egyezmények számával, a következő megállapításokra juthatunk: Belgiumban 57, gyarmati területein átlag 18; Franciaországban 72, gyarmati területein átlag 18,7; Hollandiában 48, az általa igazgatott területeken 13,7; Angliában pedig 57, területein pedig átlag csak 14,4 egyezmény hatályosul.

A jelentésnek a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet 43. ülészakán, 1959-ben történt megvitatása alkalmával Lengyelország képviselője a következőkre mutatott rá: „A 35. cikk a gyarmatosítás korszakának relikviuma, amelynek el kell tűnnie a Szervezet Alkotmányából. . . Ha az utóbbi években haladás történt az anyaországhoz nem tartozó területeken, az nem a 35. cikknek köszönhető, hanem az e cikk létezésének ellenére történt. Az elért fejlődés annak a szívós harenak a gyümölcse, amelyet a még gyarmati iga alatt nyögő népek fejtenek ki, és annak a növekvő befolyásnak az eredménye, amelyet ezeknek a területeknek dolgozóira azok az ázsiai és afrikai országok gyakorolnak, amelyek mind számosabban nyerik el függetlenségüket. Ezért nem fogjuk abbahagyni annak követelését, hogy a 35. cikket, amely a gyarmati múlt örökségként ránehezedik a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet fejlődésére, és akadályozza a nemzetközi szociális törvényhozást, töröljék a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet Alkotmányából.”⁶⁶

A Konferencia végül azzal vette tudomásul a jelentést, hogy az egyezmények és ajánlások szakértő bizottsága annak tartalmát vegye figyelembe, amikor a legközelebbi ötéves időszak elteltével a munkaügyi egyezményeknek a gyarmati területeken való alkalmazását vizsgálja.

⁶⁵ Nemzetközi Munkaügyi Hivatal jelentése, i. m. 218–234. p.

⁶⁶ Conférence internationale du Travail. Quarante-troisième session. 1959. Compte rendu des travaux. 575–576. p.

A Szervezet kebelén belül tehát a 35. cikk eltörléséért folytatott küzdelem eddig még nem járt sikerrel. Ennek a harcnak azonban az volt az eredménye, hogy felhívta a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet tagállamainak figyelmét arra, hogy a gyarmati klauzula alkalmazása a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet Alkotmányában és a Szervezet égisze alatt létrejövő egyezményekben visszas és tarthatatlan. A kolonialista hatalmakat ez a küzdelem pedig védekező pozícióba kényszerítette: kénytelenek azt bizonygatni, hogy a nemzetközi munkügyi egyezmények a gyarmati területeken mind szélesebb körben kerülnek alkalmazásra; sőt mi több, tartósan nem zárkozhatnak el ezeknek az egyezményeknek a gyarmati területeken való alkalmazása elől.

IV. Konklúziók

A gyarmati klauzulának a nemzetközi szerződésekben való alkalmazása kérdésének vizsgálata után az eddigiek összefoglalásaként és konklúziójaképpen a következőket állapíthatjuk meg.

1. A gyarmati klauzula alkalmazása a nemzetközi szerződésekben nem egyeztethető össze a hatályos nemzetközi jog egyik legfontosabb forrásában, az ENSZ Alapokmányában foglalt rendelkezésekkel, amelyekből világosan következik a tagállamoknak az a kötelezettsége, hogy megszüntessék az anyaországok és a gyarmati területek jogi helyzete közötti különbséget: a gyarmati klauzula alkalmazása ezzel szemben e különbség elmélyítését eredményezi.

A gyarmati klauzula alkalmazása az emberi jogok védelmét szolgáló nemzetközi szerződésekben különösképpen ellentétben áll az ENSZ Alapokmányában foglalt rendelkezésekkel, amelyek ezeknek a jogoknak „mindenki részére, fajra, nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül” való biztosításáról szólnak.

2. A kolonialista hatalmaknak a gyarmati klauzula eltörlésével szemben kifejtett ellenállása miatt, a nemzetközi jog hatályos rendelkezéseinek ellenére, a nemzetközi szerződéses jogban a gyarmati klauzula még alkalmazásra talál. A klauzula elleni harc eredményeként könyvelhető el azonban, hogy az ENSZ égisze alatt létrejövő egyezményekben nem vált általánossá e klauzula alkalmazása, hogy számos igen fontos szerződés a függő helyzetben levő területeken ipso facto hatályosul.

A nemzetközi jogi irodalom képviselőinek e klauzula alkalmazásával kapcsolatos felfogásában döntő változás következett be. Amíg az első világháborút követően általánosan elterjedt volt az a nézet, hogy a nemzetközi szerződések hatálya a kolonialista hatalmak anyaországainak területére korlátozódik, a nemzetközi jog elméleti művelőinek túlnyomó többsége ma azt tekinti általános szabálynak, hogy a szerződések — ellenkező rendelkezések hiányában — ipso facto hatályosulnak a gyarmatokon és egyéb függő helyzetben levő területeken. Yuen-Li-lang erről így ír: „Úgy tűnik, az az általános szabály, hogy kifejezett vagy vélemezhető ellenkező kikötés hiányában a szerződések a szerződő felek összes területeire alkalmazásra kerülnek, ideértve függő helyzetben lévő területeiket is.”⁶⁷ Ennek az általános szabálynak a

⁶⁷ YUEN-LI-LANG: Colonial clauses and federal clauses in United Nations multilateral instruments. The American Journal of International Law, Volume 45, No. 1. 108. p.

létét bizonyítja egyébként az a negatívan értékelhető fenntartás is, amelyet Franciaország fűzött a nők politikai jogairól szóló, gyarmati klauzulát nem tartalmazó egyezményhez, amely a következőképpen szól:

„A francia kormány, tekintettel az egyes területeken létező vallásos szokásokra és hagyományokra, fenntartja magának a jogot, hogy a jelen egyezmény alkalmazásától eltérjen azoknak a nőknek a tekintetében, akik ezeken a területeken élnek, és ragaszkodnak az említett szokásokhoz és hagyományokhoz.”⁶⁸ Ebből a fenntartásból az is nyilvánvaló, hogy Franciaország is arra az álláspontra helyezkedett, miszerint az egyezmény — ellenkező kikötés hiányában — ipso facto hatályosul a gyarmati területekre, és éppen ezért tartotta szükségesnek, hogy a fenti fenntartást megtegye.

Az ENSZ főtitkára abban az összeállításban, amelyet letéteményesi gyakorlatáról készített, felveti azt a kérdést, hogy abban az esetben, ha egy egyezmény nem tartalmaz gyarmati klauzulát, milyen álláspontot foglaljon el a letéteményes az egyezmény területi hatályát tekintve. Arra a következtetésre jut, hogy „az egyezmények úgy tekintendők, mint amelyek alkalmazásra kerülnek a szerződő államok minden olyan területén, amelyeket ők képviselnek nemzetközi viszonylatban.”⁶⁹

Az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága keretében a Fitzmaurice által a szerződéses jog kodifikálására készített tervezet is azt tekinti *alapvető szabálynak*, hogy valamely szerződés automatikusan kiterjedjen a szerződő felek függő helyzetben levő területeire.⁷⁰

Az említetteken túlmenően a nemzetközi jogi irodalomban ma már találkozunk olyan felfogással, amely erőteljesen el is ítéli a gyarmati klauzula alkalmazását. Így Lachs rámutat arra, hogy a gyarmati klauzulák a gyakorlatban kétségtelenül a gyarmati politika eszközei, és lényegében véve a gyarmati és függő népek elnyomott helyzetének állandósítását célozzák. A humanitárius, szociális vagy kulturális szerződések esetében pedig alkalmazásuk azt eredményezi, hogy az e területeken élő népeket — e szerződések nyilvánvaló céljával ellentétben — megfosztja a szerződésekből folyó előnyöktől.⁷¹

Ha tehát ma még számolnunk is kell a gyarmati klauzulával mint a nemzetközi szerződéses jog meglevő intézményével, ennek az intézménynek az alkalmazása a nemzetközi szerződéses jogban letűnőben van, alkalmazásának jogosságát pedig a nemzetközi jogi elmélet ma már megalapozottan nem tudja megindokolni.

3. Legvégül rá kell mutatnom arra, hogy a gyarmati klauzulával kapcsolatos, általam felvetett és elemzett probléma természetesen gyökeresen megoldódik magának a gyarmati rendszernek a felszámolásával, amely küszöbön áll. Utalni kívánok ezzel kapcsolatban az ENSZ Közgyűlése által 1960. december 14-én a gyarmati népek függetlenségéről elfogadott nyilatkozatra,⁷² amely többek között a következőket mondta ki:

„1. A népek külföldi elnyomásnak, uralomnak és kizsákmányolásnak való alávetése az alapvető emberi jogok megsértését jelenti, ellentétes az ENSZ Alapokmányával, és veszélyezteti a béke ügyét és a nemzetközi együttműködést.”

⁶⁸ ENSZ ST./Leg/3. Rev. 1. jelű kiadványa szerint.

⁶⁹ ST./Leg/7. 45. p.

⁷⁰ A/CN. 4./120. Quatrième rapport. 41. és 116. p.

⁷¹ LACHS, Manfred: Umowy wielostronne. 169—172. p.

⁷² A/Res/1. 14/XV.

„5. Azonnali intézkedések foganatosítására kerül sor a gyámsági, az önkormányzattal nem rendelkező és minden más olyan területen, amely még nem nyerte el a függetlenséget, hogy minden feltétel vagy fenntartás nélkül, szabadon kinyilvánított akaratuknak és kívánságuknak megfelelően, minden faj, vallás vagy szín szerinti megkülönböztetés nélkül ezeken a területeken a nép váljék minden hatalom birtokosává annak érdekében, hogy élvezhesse a függetlenséget és a teljes szabadságot.”

A gyarmati klauzula alkalmazásának problémája tehát abban az időpontban megszűnik létezni, amikor minden gyarmati terület önálló állami-ságának elnyerése után saját jogán válhat nemzetközi szerződések részesévé.

Mindaddig, amíg még léteznek gyarmati és más hasonló státuszú területek, a gyarmati klauzula alkalmazása azonban a nemzetközi szerződéses jog élő problémája marad: mindaddig harcolni kell ez ellen, a nemzetközi szerződéses jog mai fejlődési tendenciájával ellentétes jogi intézmény ellen, amely a gyarmatosítás politikájának egyik eszköze.

ПРИМЕНЕНИЕ КОЛОНИАЛЬНОЙ КЛАУЗУЛЫ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ДОГОВОРАХ

Х. Бокор—Сеге

Обще направление развития международного договорного права состоит в постепенном расширении значения международных договоров в ущерб международным обычаям. Наблюдается на переднем плане регулирование международными договорами вопросов, не подвергнутых раньше регулированию нормами международного права; в ходе этого процесса возросло число договоров, имеющих своей целью защитить права человека.

Этому общему направлению развития международного договорного права противопоставлены стремления, имеющие целью создать препятствия заключению международных договоров или по крайней мере уменьшить эффективность их действия. Вопиющим явлением даже среди таких стремлений оказывается применение колониальной клаузулы в тексте международных договоров.

Колониальной клаузулой считается оговорка международных договоров, закрепляющая за определенными договаривающимися государствами, несущими ответственность за внешне связи определенных территорий (колоний, территорий, находящихся под опекой), право решить вопрос о том, распространяется ли действие данного договора на указанные территории. Таким образом существование колониальной клаузулы состоит в предоставлении возможности соответствующим договаривающимся государствам создать по вопросу о действии международных договоров *различное правовое положение между государством, ответственным за внешние связи колониальных территорий, и последними, а именно в ущерб колоний.*

Что касается вопроса о правовой природе колониальной клаузулы, она является договорным распоряжением об установлении территориального ограничения.

Волеизъявление на основании колониальной клаузулы не может отождествляться с понятием оговорки, имеющей место в связи с международными договорами, так как совершающему данное волеизъявление государству не предоставляются права, отличающиеся от общих положений договора; что касается территорий, не исключенных из-под действия договора, оно принимает на себя договором те же обязательства, как другие договаривающиеся государства.

В период, когда капитализм являлся единственной мировой системой, даже не могло быть речи о вопросе о законном характере колониальной клаузулы, так как колониальная система представляла собой органическую часть капиталистического мирового хозяйства.

В литературе международного права того периода общеприемлемым было признано правило, согласно которому действие международных договоров ipso facto не распространяется на колониальные территории.

Большинство международных договоров, заключенных в период деятельности Лиги Наций, также содержало в себе колониальную клаузулу.

Волюющим примером применения колониальной клаузулы может служить *Международная Организация Труда*, Устав которой уже сам содержит указанную клаузулу.

Применение колониальной клаузулы противоречит положениям *Устава ООН*, из которых вытекает обязанность государств-членов отменить всякие различия в правовом положении метрополий и колониальных территорий; между тем применение колониальной клаузулы только углубляет эти различия.

Включение колониальной клаузулы в текст международных договоров, имеющих целью защитить права человека, особенно несовместимо с закрепленными в Уставе ООН положениями, ясно указывающими на необходимость предоставить все эти права каждому независимо от принадлежности к какой-нибудь расе, полу, языку или религии.

Из-за сопротивления колониальных держав отмене колониальной клаузулы, в нарушение действующих норм международного права, все еще применяется колониальная клаузула на практике международных договоров.

Борьба, которая велась в ООН по инициативе СССР против применения колониальной клаузулы, показывает уже успех; что касается конвенций, заключенных в пределах ООН, нельзя уже говорить об общем применении колониальной клаузулы, причем ряд важнейших договоров действует *ipso facto* также в отношении территорий, находящихся в положении зависимости от других стран.

Борьба с колониальной клаузулой в пределах Международной Организации Труда пока не вела к успеху, но она все-таки вызвала для колониальных держав необходимость защитить себя — они вынуждены вести доказательства для подтверждения того, якобы международные конвенции труда все более применяются также на территории колоний.

Большинство представителей литературы международного права теперь уже придерживается концепции вроде общего правила, согласно которой при отсутствии иных положений действие договоров *ipso facto* распространяется также на колониальные и иные территории, находящиеся в положении зависимости.

При таких условиях, если мы теперь еще вынуждены учитывать колониальную клаузулу как существующий институт международного договорного права, то применение этого института находится в стадии заката в области международного договорного права, а законность его применения теперь уже не может быть убедительно обоснована представителями теории международного права.

Проблема применения колониальной клаузулы будет, естественно, решительно ликвидирована в результате полной ликвидации самой колониальной системы. Пока, однако, будут существовать территории в положении зависимости, необходимо вести постоянную борьбу также с применением колониальной клаузулы, представляющей собой одно из средств политики колониализации и резко противоречащей нынешнему направлению развития норм, регулирующих международные договоры.

LA CLAUSE COLONIALE DANS LES TRAITÉS INTERNATIONAUX

par

Mme Hanna Bokor-Szegő

L'évolution du droit des traités tend vers l'élargissement progressif du rôle des conventions internationales au préjudice de la coutume internationale. La réglementation par des traités internationaux de certaines matières qui auparavant n'ont pas fait l'objet d'une telle réglementation, passe actuellement au premier plan. Au cours de cette évolution, le nombre des traités relatifs à la protection des droits de l'homme est en croissance continue.

A cette tendance générale de l'évolution du droit des traités certains efforts s'opposent. Ces efforts sont dirigés à empêcher dans la mesure du possible la conclusion des traités ou bien à diminuer au moins leurs effets. Parmi ces efforts un phénomène frappant est celui de l'application de la clause coloniale dans les conventions internationales.

On comprend sous le nom de *clause coloniale* certaines dispositions des traités lesquelles attribuent aux Etats contractants responsables pour la conduite des relations internationales de certains territoires (colonies, territoires sous tutelle) la décision rela-

tive à l'application du traité sur ces territoires. L'essence de la clause coloniale consiste donc dans la faculté attribuée à ces Etats de créer, en matière des effets des traités internationaux, *une discrimination juridique entre leurs territoires métropolitains et leurs territoires coloniaux*, au préjudice de ces derniers.

Quant à sa nature juridique, la clause coloniale est une disposition contractuelle qui comporte une restriction territoriale des effets du traité.

La déclaration faite sur la base d'une clause coloniale ne doit pas être identifiée avec la notion de la réserve aux traités internationaux, car l'Etat qui fait la déclaration, ne bénéficie pas des droits qui diffèrent de la réglementation contractuelle générale. En ce qui concerne ses territoires, qui par sa déclaration n'en sont pas exclus, l'Etat assume les mêmes obligations contractuelles que les autres parties contractantes.

A l'époque où le capitalisme était le seul système mondial, la question de la légitimité de la clause coloniale n'a pas pu se poser, car le système colonial faisait partie intégrante de l'économie mondiale capitaliste.

La doctrine de droit international de cette époque a considéré comme règle générale que l'effet des traités internationaux ne s'étendait pas de plein droit sur les territoires coloniaux.

La plupart des traités internationaux conclus sous les auspices de la Société des Nations comprenaient également des clauses coloniales.

Un exemple frappant de l'emploi de la clause coloniale peut être retrouvé dans l'Organisation Internationale du Travail, car même la constitution de celle-ci contient la clause dont nous parlons.

La clause coloniale est incompatible avec les dispositions de la Charte des Nations Unies, car celle-ci engage les Etats-membres à faire cesser toute discrimination entre la situation juridique des territoires métropolitains et coloniaux. Or, contrairement à ces dispositions, la clause coloniale aboutit à approfondir la discrimination entre ces territoires.

En ce qui concerne les traités internationaux destinés à la protection des droits de l'homme, l'application de la clause coloniale est particulièrement incompatible avec les dispositions de la Charte des Nations Unies qui prévoient que ces droits doivent être assurés à tous, sans discrimination de race, de sexe, de langue ou de religion.

A cause de l'opposition des Puissances colonisatrices à l'abolition de la clause coloniale, cette dernière est toujours pratiquée dans le droit des traités et ceci nonobstant à l'opposition dans laquelle cette clause se trouve avec des règles du droit international contemporain.

La lutte, au sein de l'O. N. U., conduite sur l'initiative de l'Union Soviétique contre la clause coloniale a abouti à un résultat concret: dans les traités conclus sous les auspices de l'O. N. U. l'application de la clause coloniale n'est pas devenue une pratique générale; en effet, nombre de traités importants produisent leurs effets de plein droit sur les territoires aussi qui se trouvent dans une situation de dépendance.

Dans l'Organisation Internationale du Travail, la lutte menée contre la clause coloniale n'a pas eu de succès jusqu'ici; elle a cependant forcé les Puissances colonisatrices à adopter une position défensive. Ces Puissances se voient, en effet, obligées de fournir la preuve de ce que les Conventions internationales de travail sont appliquées sur leurs territoires coloniaux dans une étendue toujours plus large.

Aujourd'hui la grande majorité des représentants de la doctrine du droit international considèrent comme règle générale que les traités — à défaut d'une disposition contraire — produisent des effets également et de plein droit sur les territoires coloniaux et les autres territoires se trouvant dans une situation de dépendance.

Ainsi, même si aujourd'hui nous devons encore compter avec la clause coloniale comme avec une institution existante du droit international des traités, elle est cependant en déclin, car la légitimité de son application ne saurait plus être soutenue par la théorie du droit international d'une manière suffisamment fondée.

Le problème de l'application de la clause coloniale trouvera naturellement une solution radicale, lorsque le système colonial même sera entièrement liquidé. Toutefois, usqu'à ce qu'ils existeront encore des territoires se trouvant dans une situation de dépendance, il faut continuer la lutte contre la clause coloniale aussi, étant donné que cette clause est un des moyens de la politique de colonisation qui se trouve en opposition manifeste avec les tendances actuelles de l'évolution du droit international des traités.

Az elmélet és a gyakorlat viszonyának egyes időszakos kérdései az Állam- és Jogtudományi Intézet munkájában

Az Állam- és Jogtudományi Intézetben 1961. május 27-én nyilvános vitaülés folyt le az elmélet és a gyakorlat egyes időszakos kérdéseiről az Intézet tudományos munkatársainak és a gyakorlati jogéletről egyes meghívott reprezentánsainak részvételével. A vitaülésen részt vettek az Igazságügyminisztérium részéről *Szalay József* és *Andó Ferenc*, az igazságügyminiszter helyettesei, illetve *Timár István*, a Legfőbb Ügyészség részéről *Farkas Sándor*, az MSZMP KB adminisztratív osztálya részéről *Patkós Lajos*, a Kormánytitkárság részéről *Töröcsik Gábor*, a KDB részéről *Rosta Endre*, továbbá *Szakács Ödön*, a Fővárosi Bíróság elnöke, *Beér János* professzor, az ELTE jogi kara államjogi tanszékének vezetője, *Király Tibor* docens, az ELTE jogi karának dékán-helyettese, *Fonyó Antal* docens, a szegedi egyetem jogi karának dékánja. Az ülés a vitát *Horváth Tibor*, az AJI büntetőjogi osztálya vezetőjének előadása alapján folytatta le. Az alábbiakban közöljük az előadás teljes szövegét, és ismertetjük az elhangzott hozzászólások tartalmát.

I.

I. Intézeti tudományos munkánk eredményességének egyik feltétele az elmélet és a gyakorlat viszonyának helyes felismerése s a gyakorlati igényekből fakadó problémáknak a kutatómunka középpontjába állítása. Ebből következik, hogy az elmélet és a gyakorlat viszonyának elemzése, az ebből folyó problémák feltárása szorosan hozzátartozik mindennapi feladatainkhoz, alapul szolgál Intézetünk fejlődésének minden egyes szakaszához. Emellett figyelembe kell venni azt is, hogy Intézetünk fejlődésének egyes szakaszaiban az elmélet és a gyakorlat viszonyának problematikája különbözőképpen vetődött fel, annak bizonyos oldalai kerültek előtérbe, s az elmélet és a gyakorlat viszonya mindig az adott fejlődési szakasz által meghatározott konkrét feladatokban jelentkezett és jelentkezik ma is.

Annélkül, hogy Intézetünk fejlődését részletesebben elemeznénk, megállapítható, hogy az elmúlt évek munkája eredményeként fejlődésünk új szakasza előtt állunk. Ez természetesen nem csupán az Intézet belső fejlődéséből következik, hanem azokból a nagy jelentőségű változásokból, amelyek társadalmunkban bekövetkeztek, s amelyek együttesen az elmélet és a gyakorlat viszonyából folyó feladatok magasabb szintű megoldását igénylik. A szocializmus alapjainak lerakása nemcsak a termelési és osztályviszonyok megváltozását jelzi, hanem együtt jár állami szerveink munkatársainak, munkájuk színvonalának fejlődésével, a szocialista demokrácia továbbfejlesztésével, az állami és társadalmi életben a tömegek szerepének fokozásával. Társadalmunknak ilyen irányú fejlődése során várható egyrészt, hogy állami szerveink gyakorlati problémái magasabb szinten vetődnek fel, másrészt, hogy éppen ez a fejlődés teljesen új problémákat vet fel.

Intézetünk fejlődésének újabb szakasza jelentkezik abban is, hogy kutatómunkánk tervezését a nemrég kidolgozott országos távlati kutatási tervvel magasabb szintre emeltük. Az országos távlati kutatási terv megadja annak a lehetőségét, hogy munkánk tervezésében áttérhetünk az éves tervekről a több éves tervek kidolgozására, ami megfelelőbben biztosíthatja a kutatómunka tervszerűségét, folyamatosságát, a hosszabb időt igénylő kutatási feladatok megoldását.

Nyilvánvaló, hogy az országos távlati kutatási terv kialakításában a gyakorlat követelményei alapvetően érvényesültek. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy munkánkban a távlati tervre épülő tervezése során szükségtelen lenne a szakterületeken érvényesülő gyakorlati igények további figyelembevétele. Ellenkezőleg, szabályként szögezhetjük le, hogy tervezésünkben a távlati terv keretén belül — nem tévesztve szem elől az elméleti alap kutatások jelentőségét — fokozottabban helyt kell adni az állami szerveink által támasztott gyakorlati igényeknek. Állami szerveink általában magasra értékelik Intézetünknek az elmúlt években kifejtett elméleti munkásságát és az állami szerveknek nyújtott gyakorlati segítségét, egyöntetűen hangoztatják azonban, hogy kutatómunkánkban és gyakorlati tevékenységünkben még közelebb kell kerülni a gyakorlathoz.

Következésképpen Intézetünk fejlődésének jelenlegi szakasza, a kutatómunka tervezésének jellegében bekövetkezett változások, állami szerveink újabb gyakorlati igényei egyaránt szükségessé teszik, hogy az elmélet és a gyakorlat általános viszonyát a jelen fejlődési szakaszra konkretizáljuk, s ennek alapján kutatómunkánk egészére és részletfeladataira bizonyos követeltetéseket vonjunk le.

Végül a kérdések érdemi vizsgálata előtt meg kell jegyezni a következőket is. Az elmélet és a gyakorlat viszonyának és egyes időszerű kérdéseinek tisztázása csak bizonyos — elsősorban szervezeti — értelemben szűkíthető le az Állam- és Jogtudományi Intézet munkájára. A probléma természetesen a jogtudomány egésze tekintetében vetődik fel, s gyakorlati szerveink is így vetik fel. Figyelembe véve Intézetünknek a jogtudományi kutatómunkában egyre érlelődő központi szerepét, joggal remélhetjük, hogy vitaülésünk eredményei kihatnak jogtudományi életünk egészére, a jogtudományi kutatómunkára általában.

2. Az elmélet és gyakorlat viszonyának kérdései több aspektusból vizsgálhatók. Általában ismeretesek a dialektikus materializmus tételei az elmélet és a gyakorlat viszonyáról, a gyakorlat elsődlegességéről, az elméleti kutatások irányát meghatározó szerepéről, illetve az elmélet aktív visszaható szerepéről. Vitaülésünk feladataira tekintettel ezeknek a tételeknek részletes kifejtését mellőzhetőnek tartom. Vitaülésünk célja nem az, hogy a kérdés filozófiai oldalát megvizsgálja, hanem, hogy elvi alapon vesse fel Intézetünk következő fejlődési szakaszának e viszonyból fakadó problémáit, s konkrét javaslatokkal járuljon hozzá feladataink megoldásához. Feladatunk az elmélet és gyakorlat viszonyának marxista felfogása alapján annak meghatározása, hogy kutatómunkánkban s egész tevékenységünkben a gyakorlat igényei milyen irányban és milyen szinten igényelnek megoldást, melyek azok a gyakorlati problémák, amelyeknek megoldásához elméleti munkánkkal hozzájárulhatunk. E problémák felvetéséhez azonban — ismertnek és elfogadottnak tekintve a marxista filozófiai alaptételeket az elmélet és gyakorlat viszonyáról — érinteni kell két olyan elvi kérdést, amelyeknek

tisztázása jelentősen meghatározza a kérdések felvetését, s egyben bizonyos útmutatást nyújt azok megoldásának irányára is. Ezek: a gyakorlat fogalmának és a tudományos munka pártosságának kérdései.

Állami szervek részéről az Intézetet egészében és kutatóinkat személy szerint gyakran illetik szemrehányással, hogy távol állunk a gyakorlattól, nem ismerjük kellőképpen a gyakorlatot. Ezeket a megállapításokat egészükben aligha utasíthatjuk vissza, azonban a gyakorlat kérdését differenciáltabban kell szemlélnünk, azt nem szűkíthetjük le a bírói gyakorlatra s általában állami szerveink jogalkalmazó gyakorlatára. A jogtudomány mint elmélet számára a gyakorlat elsősorban mint *társadalmi gyakorlat* jelentkezik. Kutatómunkánk szempontjából a társadalmi gyakorlat három síkját különböztetjük meg: 1. a *jog keletkezését, változását determináló* társadalmi jelenségek gyakorlatának síkját, 2. a jog által szabályozott körön belül a *jogkövető magatartások* társadalmi gyakorlatának síkját, 3. illetve a *jogot nem követő magatartások* folytán keletkező állami-társadalmi reakció gyakorlatának síkját. A jogi gyakorlat kérdései a társadalmi gyakorlatnak csak egyik aspektusát képezik, holott az elmélet számára mindhárom aspektus kutatása egységes feladatként jelentkezik. A jog keletkezését, változását determináló társadalmi jelenségek viszonylatában kutatómunkánk nem közvetlen, hanem elsősorban a jelenségeket közvetlenül vizsgáló tudományágak (filozófia, közgazdaságtudomány, pszichológia stb.) eredményeinek felhasználásában jelentkezik. A jogkövető magatartások gyakorlatának vizsgálata sajátos feladataink közé tartozik, amely nem háriható át semmiféle más tudományágra. A társadalmi gyakorlat harmadik síkja az, amelyet általában jogi gyakorlatnak nevezünk, s amely kétségtelenül állami szerveink jogalkalmazó gyakorlatában tükröződik. Kutatómunkánk jellege megköveteli, hogy a társadalmi gyakorlatot mindig a jogi gyakorlat igényeinek aspektusából vizsgáljuk. Ezért számunkra a társadalmi gyakorlat megismeréséhez az út döntő mértékben a jogi gyakorlat megismerésén keresztül vezet. A társadalmi gyakorlat elsődlegességének hangsúlyozása tehát semmiképpen sem vezethet a jogi gyakorlat tanulmányozásának mellőzéséhez, ellenkezőleg: csak a társadalmi gyakorlat mélyebb megismerése ad lehetőséget a jogi gyakorlat kérdéseinek teljes megértéséhez és problémáinak helyes megoldásához. Ezenfelül különösen a szakjogok területén elengedhetetlen a bírói, államigazgatási stb. jogi gyakorlat ismerete, mert enélkül egyszerűen képtelenek vagyunk hozzászólni a jogi gyakorlat problémáihoz, nem nyújthatunk megfelelő és konkrét segítséget állami szerveinknek. Következésképpen állami szerveink kritikája számos vonatkozásban helytálló lehet a jogi gyakorlat nem ismerete tekintetében, azonban sohasem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy számunkra a jogi gyakorlat megismerése csak egyik út a jelenségeket meghatározó társadalmi gyakorlat mélyebb megismerése, feltárása felé.

A gyakorlat fogalmának ilyen felfogásából bizonyos következtetéseket kell levonnunk a társadalmi gyakorlat és a jogi gyakorlat megismerése és problémáinak feldolgozása tekintetében.

Először: ki kell dolgoznunk a társadalmi gyakorlat megismerésének megfelelő társadalomtudományi módszereket. Természetesen nem kezelhetjük mechanikusan, egymástól függetlenül a társadalmi és a jogi gyakorlat kérdéseit. A marxista jogfogalom már eleve kizárja ezeknek egymástól elválasztott vagy egymással szembeállított vizsgálatát. A jogi gyakorlatban a társadalmi gyakorlat tükröződése bizonyos értelemben egyrészt statikus, más-

részét dinamikus, jóllehet mindkét kategória viszonylagos, s elválasztásuk, szembeállításuk csak az elméleti vizsgálódásban indokolt. Így a társadalmi gyakorlat tükröződése szempontjából a jogszabályról, mint statikus, s a jogi tevékenység formáiról, mint dinamikus jelenségekről beszélhetünk. Kutatásainkban éppen a gyakorlat igényei alapján, előtérbe kerül a jogi tevékenység különböző formáinak elemzése. A jogi tevékenység olyan formáinak elemzése, mint például a jogalkotás, jogalkalmazás, büntetés-végrehajtás stb. kérdései, aligha nélkülözhetik azokat a társadalomtudományi módszereket, amelyek egyedül alkalmasak arra, hogy e folyamatok elsődleges társadalmi tartalmát, hatásait feltárják. Jogtudományunk aktív felépítményi szerepe csak akkor bontakozhat ki, ha tudományos kutatómunkánk középpontjába nem egyszerűen a jogi gyakorlat, hanem a társadalmi gyakorlatot visszatükröző jogi gyakorlat társadalmi tartalmának feltárását állítjuk.

Másodszor: a jogi gyakorlat feltárásában, elemzésében, problémáinak megoldásában el kell kerülnünk a jogi pozitivismus egysíkúságát, s azt olyan szinten kell elvégeznünk, amely ténylegesen tartalmazza a társadalmi gyakorlat tükröződését. Intézeti kutatómunkánkban az elmúlt években bizonyos fókig háttérbe szorult a tételes jog elemzése, a tételes jog gyakorlatának és problémáinak feldolgozása. Az elméleti alap kutatásokban elért eredményeink azonban ma már lehetővé teszik, hogy fokozottabban foglalkozzunk a tételes jog vizsgálataival. Ez azonban nem jelenti azt, hogy visszatérünk a tételes jog feldolgozásának egyszerűen tényleíró, pozitivista módszereihez. A tételes jog feldolgozása során kutatómunkánkban össze kell kapcsolni a filozófiai, történeti és ténymegállapító elemeket. Jogtudományunk nem lehet a tételes jog egyszerű regisztrálása, de annak regisztrálását nem is mellőzheti. Ilyen vizsgálódásainkban pedig nélkülözhetetlenek a jogösszehasonlítás módszerei is. Ezt a módszerbeli elemet azonban szorosan össze kell kötnünk az egyes jogintézmények filozófiai alapjainak, történeti kötöttségének, történeti fejlődésének vizsgálatával.

Napjainkban elsősorban a Szovjetunióban, a kommunizmus kibontakozó építésének a szakaszában, s a népi demokráciákban, a szocializmus alapjainak megteremtése során, a jogéletben különböző fokú, de egy irányú fogalmi átalakulás zajlik le. A szocialista állam következetes demokratizálódása, s benne a kommunista öngazgatás elemeinek kifejlődése szétfeszíti a jog régi kategóriáit, és tartalmában, formájában új típusú jogintézményeket hoz létre (a társadalom bevonása az államhatalom és az államigazgatás gyakorlásába, ennek formái stb.). Ezeknek az új típusú jogintézményeknek, s magának a szocialista állam és jog fejlődésének vizsgálata során még mindig erősen hatnak ránk jogunk és jogtudományunk régi kategóriái, pozitivista és dogmatikus jogi gondolkodásunk maradványai. Feladatunk itt is az, hogy kutatásainkat a társadalmi gyakorlatra alapozzuk, és bátrabban, előremutatón tárjuk fel fejlődésünk tendenciáit.

E módszertani szempontok alkalmazása biztosítja, hogy a jogi gyakorlat problémái közül valóban a lényeges, a jogi gyakorlatban tükröződő társadalmi gyakorlat problémáit ragadjuk meg, és azokat általánosítva emeljük az elmélet szintjére. Ebből következik, hogy mint eddig is, ezután sem tartathatjuk elsődleges feladatunknak a jogi gyakorlat eseti, elszigetelt problémáinak megoldását, hanem a jogi gyakorlatnak a társadalmi gyakorlat szempontjából lényeges problémáival kell foglalkoznunk.

A gyakorlat kérdésének ilyen felfogása szoros kapcsolatban áll kutatómunkánk pártos jellegével. Minden tudományos kutatás végső célja az igazság feltárása. Az igazság feltárására irányuló törekvéseinkben egyaránt el kell kerülni mind az objektivizmust, mind pedig a pártosság elvének szubjektívista eltorzítását. Mint láttuk, feladatunk nem egyszerűen a tételes jog regisztrálása, hanem a különböző jelenségek területén a tények megállapításán túlmenően a fejlődés fővonalának, várható tendenciáinak feltárása. Kutatómunkánk akkor felel meg a pártosság követelményének, ha nemcsak egyszerűen a fennálló igazolását adja, hanem a fejlődés fővonalának feltárásával aktívan befolyásolja, alakítja jogéletünket. Államunk és jogunk fejlődési tendenciáinak elméleti feltárása azonban a társadalmi gyakorlat szolgálatá szemponyjából csak félmunkát jelent, ha ez nem párosul az elméleti eredményeknek gyakorlati hasznosításával. Ebből a szempontból azonban nem húzhatunk válaszfalat az elméleti kutatók és a gyakorlati szervek tevékenysége közé, nem helyezkedhetünk arra az álláspontra, hogy a kutató feladata csak a jelenségek fejlődésének elméleti feltárása, s a gyakorlati szervek feladata csak az elméleti igazságok gyakorlati hasznosítása. A tudományos kutatás marxista pártosságának elve nemcsak a kutató szemléletét, hanem a kutató gyakorlati magatartását is meghatározza. A tudományos kutató nem lehet közömbös az általa feltárt igazság érvényesülése iránt. Nem elég egy társadalmi-jogi jelenség fejlődésének fővonalára elméletileg rámutatni, harcolni kell annak gyakorlati érvényesítéséért is. A tudományos kutatás ilyen értelmű pártossága határozza meg munkatársaink gyakorlati magatartását pl. az állami szervek tevékenységében való részvételük során.

3. Mielőtt felvetném, hogy milyen gyakorlati igények merülnek fel az egyes jogágazatok kutatási területén, röviden rá kívánok mutatni arra, hogy Intézetünk fejlődése során kutatómunkánkban a gyakorlat igényei hogyan érvényesültek.

Az elmúlt öt év során Intézetünk jelentős fejlődésen ment keresztül. Szervezeti formái kialakultak, s a tapasztalt elméleti szakemberek mellett felnőtt és megerősödött egy olyan fiatal kutatógárda, amely ma már bonyolultabb feladatok megoldására is képes. Majdnem minden jogágazat kutatási területén jelentős eredmények születtek. Csak jellemző adatként említem meg, hogy Intézetünkben az 1960-as év folyamán 10 monográfia kb. 185 ív terjedelemben, s 54 kutató jellegű tanulmány és cikk kb. 90 ív terjedelemben készült el. Ezeknek az eredményeknek az alapján az állami és pártszervek részéről kialakult és megszilárdult a politikai bizalom az Intézet egésze tekintetében. Ebben az időszakban a kutatómunka jellegét tekintve elsősorban az alapkutatások felé fordult. Nemcsak az Intézet, hanem az egész magyar jogtudomány helyzete megkövetelte, hogy szocialista jogtudományunk kialakítása során elsősorban az egyes tudományágak elméleti alapproblémái nyervek megvilágítást. Ez a bizonyos fokú elméleti befelé fordulás — amely a gyakorlat szempontjából az Intézet negatívumának tűnt — tehát szükség-szerű volt.

Emellett azonban az Intézet mindig feladatának tartotta a gyakorlati igények kielégítését, a gyakorlati problémák megoldásában való közreműködést is. Ez azonban nem annyira a kutatómunka jellegében, mint inkább az Intézet egyéb irányú tevékenységében mutatkozott meg. A társadalmi gyakorlat problémáinak jelentős felmérését és bizonyos szintű vizsgálatát végeztük el a házasság felbomlása okainak, a termelőszövetkezeti problémák-

nak, az iparigazgatás szerkezeti problémáinak területén. Elméleti kutató munkánk is mindinkább a gyakorlat problémái felé fordul. Ezt az irányváltozást jelzi már bizonyos fokig az 1960. év irodalmi terméke is, mint például Nagy Lajosnak a büntető fellebbezési eljárásról készített monográfiája. Elmondhatjuk továbbá, hogy nem volt olyan jelentősebb jogszabályalkotás, amelynek előkészítésében az Intézet valamilyen formában ne vett volna részt. Általában elismertek azok az erőfeszítések, amelyeket az Intézet tett az államigazgatási eljárási törvény, a Polgári Törvénykönyv, illetve a Büntető Törvénykönyv tervezetének létrehozásában, amelynek során számos cikk, előadás született meg. A jogszabályalkotás keretén kívül az Intézet munkatársai számos állami vizsgálatban vettek részt és vesznek részt ma is. A gyakorlati kapcsolatot szolgálja munkatársainknak a Jogász Szövetség szakosztályaiban, a Jogtudományi Közöny, az Állam és Igazgatás szerkesztésében kifejtett tevékenysége. Kifejlődtek a gyakorlattal való kapcsolat egyéb formái is. Így például a múlt évben egy munkatársunk hosszabb időt töltött egy nagyüzemben a munkajogi gyakorlati problémák tanulmányozása érdekében, s az Intézet egy másik munkatársa jelenleg több hónapos gyakorlati munkán van a bírósági apparátusban. Mindenképpen leszögezhetjük, hogy a gyakorlattal való kapcsolat kialakításának módjai és eszközei változatosak, s ezeknek további bővítésére törekszünk.

Az elmúlt év eredményeire támaszkodva a távlati kutatási tervben körvonalazott feladatok végrehajtásának megkezdésével Intézetünk új fejlődési szakaszba lép, amelynek során a gyakorlati igények kielégítésének követelménye magasabb szinten vetődik fel. Általában leszögezhetjük, hogy általános feladatként jelentkezik az alapkutatások további folytatása mellett, az eddig elért eredményeink alapján a gyakorlat problémáinak bizonyos szintű feldolgozása, illetve az elméleti alapkutatások és a gyakorlati problémák megoldásának egymáshoz való közelítése.

Munkánkban a gyakorlati igények kielégítése különböző szinten jelentkezik. Így részletesebben kell vizsgálni, hogy ezek az igények hogyan jelentkeznek az állami szervekhez fűződő kapcsolatok tekintetében, a tulajdonképpeni kutatómunkában, s végül ezek a tényezők hogyan befolyásolják kutatómunkánk tervezésének kérdéseit.

Az, hogy kutatómunkánkban mennyiben érvényesülnek a gyakorlati igények, jelentős mértékben azon múlik, hogy milyen kapcsolatban vagyunk az állami szervekkel, mennyiben vagyunk képesek feltárni és felhozni a gyakorlati problémákat. Intézetünk majdnem valamennyi tudományos munkatársa többé-kevésbé elmondhatja, hogy az állami szervekkel való kapcsolata elég jó. Ez azonban még nem elég. A kétségkívül meglevő és jól funkcionáló személyi kapcsolatok sok szálából nekünk meg kell teremtenünk azokat a szervezeti formákat, amelyek időtállóan és rendszeresen biztosíthatják a kapcsolat fennmaradását és elmélyülését. Igaz, hogy az állami szerveinkkel való kapcsolat, mint minden kapcsolat, kétoldalú, s nemcsak a mi kezdeményezésünkön múlik. Általában jó például az Intézetnek a gyakorlattal való kapcsolata a jogszabályalkotás tekintetében, bizonyos hiányosságok mutatkoznak azonban a jogalkalmazó szervekkel kapcsolatban. Gondolok arra, hogy a szervezett kapcsolatok különösen a Legfelsőbb Bírósággal és a Legfőbb Ügyészséggel hiányosak. Az Intézettől többen részt vesznek a Legfelsőbb Bíróság kollégiumának munkájában. Ezen túlmenően azonban úgy gondolom, hogy aktívabban elő tudnánk segíteni a Legfelsőbb Bíróság elvi munkáját, ha

a kapcsolat szorosabbra és szervezettebbre fűződne közöttünk. Így például jogszabály és irodalmi dokumentációval s egyéb tájékoztatással kétségkívül fokozottabban tudnánk támogatni a Legfelsőbb Bíróság kollégiumait, ha ilyen igény részükről felmerülne.

Kapcsolataink tartalmának is kétoldalúnak kell lennie. Biztosítani kell egyrészt, hogy megismerkedjünk a gyakorlat problémáival, másrészt, hogy az állami szervek munkájában való részvétel, s állásfoglalásaink során elméletileg támogassuk állami szerveink munkáját. Itt fel kell vetnünk Intézetünk kezdeményező szerepét. Állami szerveink például igénylik, hogy dokumentációnk megfelelően tájékoztassa őket a szocialista országok jogalkotásáról. Dokumentációs munkánk hosszú éveken keresztül kivívta állami szerveink megbecsülését, mégis azt kell mondanunk, hogy a fejlődés mai követelményei túlhaladják eddigi dokumentációs munkánk színvonalát. Elvileg kell felvetni bizonyos, mind magyar, mind külföldi jogszabálygyűjtemények összcállításának szükségességét, mert csak ez biztosíthatja dokumentációs munkánk s ezzel együtt állami szerveink tájékoztatásának időszerűségét és aktív kezdeményező jellegét.

Kutatómunkánkban a gyakorlati igények meglehetősen differenciáltan jelentkeznek. Nem beszélve arról, hogy a távlati kutatási tervek is alapjában a gyakorlati igények messzemenő figyelembevételével nyertek kidolgozást, rá kell mutatni arra, hogy ezeknek az igényeknek a kielégítési formája is változatos, s a jövőben ezeket a formákat fokozottabban kell felhasználnunk. Jogalkalmazó szerveink gyakorlati problémái feldolgozásának nem minden esetben szükséges elméleti tanulmányok, monográfiák formájában jelentkeznie. Sokszor célszerűbb e kérdéseknek belső előterjesztés, elaborátum formájában való feltárása. Ez a forma egyben biztosíthatja azt a szükséges gyorsaságot is, amelyet a gyakorlati szervek igényelnek. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez nem jelentheti azt, hogy Intézetünk teljes egészében vállalkozhatna az eseti gyakorlati problémák ad hoc jellegű megoldására. Ide is áll az, amit már előbb elmondtunk, hogy csak az általános szinten felvetődő, a társadalmi gyakorlatot tükröző problémák feldolgozása tekinthető feladatunknak. Példát szeretnénk felhozni erre. Nincs szükség arra, hogy az ítékezés eseti, még ha elvi jellegű problémáival is külön foglalkozzunk ilyen szinten. Ezzel szemben kívánatos lenne, ha megfelelő vizsgálat után belső elaborátum formájában ki tudnánk mutatni az ítékezésben a jogpolitikánkat torzító szubjektívizmus társadalmi-tudati tényezőit, tendenciáit, leküzdésének módjait. Az ilyen jellegű belső elaborátumok készítésében már vannak bizonyos tapasztalataink.

Az elaborátumokkal kapcsolatban ismét beszélni kell az Intézet aktív, kezdeményező szerepéről. Kétségtelen, hogy az esetek egy részében a jövőben is állami szerveink felkérése alapján kerül sor erre. Számos esetben azonban a gyakorlat problémáit tárgyaló elaborátum készítését mi is kezdeményezhetjük. Semmiképpen sem nézhetjük nyugodtan, hogy állami szerveink gyakorlati problémákkal viaskodnak. Meg kell találnunk a kezdeményezésnek azokat a formáit, amelyeken keresztül tevékenységünk a gyakorlati szervek helyesléssel találkozhat. Ezzel kapcsolatban ismételtlen alá kell húzni, hogy az elmúlt évek munkájának credményei alapján állami és pártszerveink teljes bizalommal viseltetnek Intézetünk iránt, s kezdeményezéseinket ez ideig nem utasították el s nem értették félre.

Az ilyen elaborátumok egy formáját alkotják a különböző kérdésekben kifejtett szakvéleményeink is. Itt arra gondolok, hogy amikor például vala-

mely jogszabálytervezetre tesszük meg észrevételeinket, akkor tőlünk mást várnak az állami szervek, mint egyszerű szövegezési észrevételeket vagy egyetértésünk, illetve ellenzésünk kinyilvánítását. Ez utóbbi kérdés kívül esik hatáskörünkön, s önmagában annak, hogy Intézetünk valamely jogszabálytervezettel egyetért vagy sem, jelentősége eléggé csekély. Ilyen esetekben tőlünk elsősorban elméleti álláspontot, részletes elméleti analízist várnak, amelynek csak függeléke lehet a kérdéses jogszabálytervezet szövegezési problémáinak felvetése.

Jogalkalmazó szerveink számos területen joggal kérik számon egész jogtudományunktól gyakorlati kézikönyvek, jogszabálykommentárok hiányát. Tagadhatatlan, hogy bíróságaink gyakorlati munkájukban még mindig igen erősen támaszkodnak régi kézikönyvekre, például a büntetőjog területén az Angyal-féle monográfiákra, egyszerűen azért, mert jogtudományunk ez ideig nem adott kezükbe jobb műveket. Bizonyos lemaradás — az okok elemzése most mellőzhető — van ezen a területen. Szocialista jogrendszerünk kiépítésével, elméleti alap kutatásaink eredményeinek felhasználásával lehetőség nyílik arra, hogy ezen a területen is többet tegyünk. A kezdeti lépések már megtörténtek itt is — gondolok jogirodalmunk eddig megjelent gyakorlati kézikönyv jellegű műveire s az alkotmányról, illetve az államigazgatási eljárásról intézeti munkatársaink által készített kommentárokról —, de a következtetést le kell vonni intézeti tevékenységünk tekintetében is. Biztosítani kell, hogy az egyes szakterületek szükségletei szerint az ilyen jellegű munkák is helyet kapjanak kutatási terveinkben. Ennek a követelménynek kívánunk a büntetőjog területén eleget tenni azzal, hogy tervbe vettük a közlekedési és az élet elleni bűncselekmények monografikus feldolgozását. De a lehetőségek s maguk a feladatok is szélesebb területen jelentkeznek. Bizonyos idő múltán átfogó jogszabályaink, így pl. a Ptk. s remélhetőleg a közeljövőben elfogadásra kerülő Btk. kommentárokat igényelnek. Kutatási terveink összeállításánál gondoljunk arra, hogy — bizonyos túlzással szólva — a gyakorlati jogalkalmazás első sorában harcoló bíráink, ügyészeink, tanácsi jogászaink megbecsülését csak azáltal védhatjuk ki, ha munkájukhoz megfelelő gyakorlati eszközöket bocsátunk rendelkezésükre. Természetes, hogy nem vállalhatjuk az ilyen jellegű gyakorlati kézikönyvek összeállításának teljes terhét. De ez nem is szükséges. Gyakorlati kézikönyvek írása nem lehet az elméleti jogászok monopóliuma. A fejlődést inkább arra kellene irányítani, hogy ilyen jellegű munkák elvégzésére olyan munkaközösségek jöjjenek létre, amelyekben elméleti jogászaink részvétele biztosítsa az adott munka megfelelő elméleti színvonalát. Meggyőződésem, hogy az ilyen kollektív munkák nemcsak az Intézet keretein belül, de azon kívül is gyümölcsözők lennének. Végül megfontolandónak tartom azt is, hogy Intézetünk milyen formában vállalhatja részét a különböző bíróságok kollégiumi anyagainak országos szintű feldolgozásában.

4. Áttérve a gyakorlat igényeinek jelentkezésére kutatómunkánk tervezésében, előljáróban egy általános problémára kell felhívnom a figyelmet. Ahhoz, hogy a gyakorlati problémákat tudományos tervünkbe hosszabb időszakra tudjuk beépíteni, szükséges ismerni a gyakorlati szervek távlati munkatervét. Gyakorlati szerveink az időszakai tervezésnél kétségkívül hasznos javaslatokat tudnak tenni, fennálló gyakorlati problémákra mutatnak rá, mint ez az 1960-as évi terv összeállításánál is történt. A gyakorlati igények felvetésének ad hoc jellege azonban csak azáltal küszöbölhető ki, ha időszakos

terveinket összeegyeztetjük az egyes főhatóságok távlati terveivel. Ez az egyeztetés többé-kevésbé a távlati kutatási terv összeállításánál megtörtént, ennek időszakai bontásáról azonban gondoskodni kell minden egyes szakterületen.

A továbbiakban megpróbálom felvázolni, hogy az egyes tudományágak területén milyen gyakorlati igények jelentkeznek, s azok kielégítése mennyiben befolyásolja kutatómunkánk irányvonalát. Távolról sem kívánom az egyes tudományágak területén a távlati kutatási terv egészét érinteni; mondanivalóm arra irányul, hogy a gyakorlat igényei mennyiben hatnak a távlati kutatási terv időszakos lebontására és ütemezésére, illetve, hogy az egyes jogágazatok területén a gyakorlati igények jelentkezése mennyiben teszi szükségessé munkánk sajátos módszereinek, szervezésének kialakítását.

Mint ismeretes, a távlati kutatási terv szerint az állam- és jogelmélet területén a kutatás fő iránya az állami és társadalmi szervek viszonyának, a szocialista jog nevelő szerepének, a szocialista jogban a kényszer és a meggyőzés elemei alkalmazásának, a szocialista jogalkotás és jogrendszer elméleti kérdéseinek, a jogalkalmazás folyamatának, a bírói és ügyészi szervezet problémáinak feltárása. A társadalmi gyakorlattal kapcsolatban felmerülő kérdések direkt tanulmányozásán túlmenően az állam- és jogelmélet számára a gyakorlati problémák áttételesen az egyes szakjogágazatokon keresztül jelentkeznek. Ezért a jogelméleti kutatók részére a „közelebb a gyakorlathoz” jelszó a szakjogágazatokhoz való közelítést is jelent. Ez egyben azt a munkamódszerbeli követelményt is felveti, hogy a jogelméleti és szakágazati kutatók szorosabban működjenek együtt a problémák megoldásában (meghatározott témák komplex feldolgozása, az együttműködés egyéb formái stb.). Erre kétségkívül már most is megvan a törekvés jogelméleti kutatóink részéről, s az a jelenlegi munkatervünk alapján is tovább fokozható. Így például olyan témák kidolgozásánál, mint a kényszer és a meggyőzés a szocialista jogban, a szocialista jog nevelő szerepe, az együttműködés szükségessége kézzelfogható. E problémák jellege megköveteli feltárásuk komplexitását, s kézenfekvő, hogy ez csak a konkrét jogágazati gyakorlati problémák ismerete és elemzése alapján érhető el. Az állam- és jogelméleti csoport ez évi munkaterve is tartalmaz bizonyos komplexitást. Ilyen például a szocialista jogalkotás és jogalkalmazás című kutatási téma, amely felöleli a jogforráselmélet, a polgári jogi kodifikáció, a tanúbizonyítás és a kriminálisztikai azonosítás elvi kérdéseit. Ez azonban — véleményem szerint — csak a téma komplexitását, de még nem a kutatási tevékenység komplexitását, a kutatók összeműködését jelzi. Az ilyen fajta — egyébként indokolt — komplexitáson túlmenően meg kell teremteni a gyakorlati problémák feldolgozása alapján a jogelméleti és a szakjogágazati kutatók konkrét témához kapcsolódó tervszerű együttműködését, figyelmüknek a gyakorlati problémákra irányítását.

Az államjog és az államigazgatási jog területén a kutatás fő irányai: a magyar alkotmány és intézményeinek fejlődése, az államigazgatás központi vezetése, az államigazgatás helyi szerveinek fejlesztése, az államigazgatás szervezeti egységeinek problémái, a népgazdaság igazgatásának problémái, az államigazgatási eljárásban a törvényesség érvényesítésének problémái. Ezen belül döntő súllyal jelentkezik az állami és társadalmi elemek kialakulásának, egymáshoz való viszonyának feltárása az államigazgatási tevékenységben és a szocialista ellenőrzés rendszerében. Ezek a célkitűzések egyöntetűen megkívánják, hogy kutatóink mélyebben tanulmányozzák az állami és tár-

sadalmi szervek gyakorlatát. Kétségtelen, hogy államjogi kutatóink eddig is a gyakorlat megismerésének több formáját alkalmazták. Rendkívül értékesek azok a tapasztalatok, amelyeket kutatóink a községi igazgatás problémáinak helyszíni vizsgálata során szereztek Veszprém és Szolnok megyében. Ezeket a módszereket tovább kell fejleszteni és szorgalmazni kell, hogy államjogi osztályunk fiatalabb munkatársai állami szerveinkhez való gyakorlati munkára kiküldetés formájában tanulmányozzák közvetlenül a gyakorlat problémáit. Fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy ezen a kutatási területen is jelentkeznek a komplexitás igényei nemcsak más tudományos intézetekkel, hanem Intézetünk belső viszonylatában is. Arra gondolok, hogy van néhány olyan sajátos államigazgatási probléma, amely nem oldható meg más tudományágak kutatóinak tevékeny bevonása nélkül. Ilyenek például a bírósági és az ügyészségi szervezet és igazgatás, illetve ellenőrzés problémái, amelyeknél csak egyoldalúságot eredményezne, ha ezek kutatását kizárólagosan csak egy tudományág területére korlátoznánk. Megjegyzendő, hogy e témák feldolgozását a gyakorlat erősen igényli, tekintettel arra is, hogy azok ez ideig különböző okok miatt háttérbe szorultak. Úgy gondolom, hogy e témák feldolgozásának előrehozása indokolt lenne.

A polgári jog területén a távlati kutatási terv szerint a kutatás fő irányai a következők: a tulajdoni viszonyok átalakulásának kérdései, a szerződések és döntőbizottságok kérdései, a társadalmi munka megszervezésével kapcsolatos viszonyok problémái, a családok felbomlásának társadalmi és jogi kérdései. Ebből a nagy problémacsoportból a gyakorlati igények kielégítése szempontjából megítélésem szerint a bíróságok és a KDB gyakorlatának elemzésén túlmenően a munkajogi és a termelőszövetkezeti jogi gyakorlati problémák kerülnek előtérbe, amelynek során széles körben merülnek fel komplex kutatási feladatok. A bírói gyakorlattal kapcsolatban ki kell emelni az új Ptk. gyakorlatának elemzését, amely bizonyos idő után feltétlenül felveti a Ptk. kommentárja kiadásának szükségességét is. Jelentős gyakorlati problémákat vet fel a tervszerződések kérdése. Nélkülözhetetlen annak a folyamatnak a feltárása, melynek során a népgazdasági tervmutatók szerződésekben öltének formát és realizálódnak. Ez a probléma szoros kapcsolatban áll a népgazdaság szerkezetével, a népgazdaság igazgatásának problémáival. Ebből folyik, hogy mindkét problémakör teljes feltárása komplex kutatási módokat követel meg. A munkajog területén nagy jelentőségű a Területi Egyeztető Bizottságok gyakorlatának s az üzemi munkajogi gyakorlat helyi tanulmányozása. Ugyancsak a gyakorlat helyi tanulmányozását s bizonyos szociológiai módszerek alkalmazását igényli olyan téma feldolgozása, mint például a jogsértések és a miattuk alkalmazott szankciók hatása a kollektívára. Mezőgazdaságunk socialista átalakulása megköveteli tőlünk a termelőszövetkezeti jogi problémák tanulmányozását. Az Intézet nehézségei ezen a területen ismeretesek. A nehézséget azonban nemcsak a tudományos káderek hiánya okozza. Maga a termelőszövetkezeti jogi kutatás tárgya is körvonalazatlan. Elsősorban bizonyos felmérésekkel azt szükséges tisztázni, hogy mi általánosítható a termelőszövetkezetek gyakorlatából jogi szinten, melyek azok a problémák, amelyek jogi kutatást és megoldást követelnek.

Végül a gyakorlati igények szempontjából még egy problémára szeretném a figyelmet felhívni a polgári jog területén. Ez a nemzetközi magánjog kérdéseivel kapcsolatos. Ezekkel a kérdésekkel ez ideig nem foglalkoztak sem polgári jogi, sem nemzetközi jogi kutatóink. Ugyanakkor pedig az ilyen

szintű gyakorlati problémák sokasodnak mind a kapitalista államokhoz fűződő gazdasági kapcsolataink, mind a szocialista tábor gazdasági együttműködése, a KGST tekintetében. Attól függetlenül, hogy tudunk-e jelenleg megfelelő kutatókat állítani erre a területre, mindenképpen célszerű lenne a Külkereskedelmi Minisztériummal megfelelő kapcsolatot és együttműködést kialakítani az első időben korlátozottabb célkitűzésekkel, pl. a gyakorlati problémák egyszerű összegyűjtésére, később pedig megfelelő kutatási erők beállításával azok elméleti feldolgozására.

A büntetőjog területén a távlati kutatási terv által kijelölt fő kutatási irányok: a büntetőjogi felelősség alapjai a szocializmusban és a kommunizmusba való átmenet időszakában, ezen belül a bűnözés alakulása és okai, valamint a büntetőjogi felelősség objektív és szubjektív alapjainak vizsgálata, továbbá a társadalomra veszélyes cselekményekért való felelősség következményeinek alakulása a szocializmusba és a kommunizmusba való átmenet időszakában s az ehhez kapcsolódó büntető eljárásjogi és kriminalisztikai problémák vizsgálata. A távlati kutatási terv ebben a keretben nem tartalmaz utalást a büntetőjog különös része problémáinak feldolgozására, azonban éppen a gyakorlat igényeire tekintettel éves terveinkben ezeket a problémákat is szerepeltetjük. Mint már említettem, ez évben közreműködésükkel elkészül egy monográfia a közlekedési bűncselekményekről, s feldolgozás alatt van az élet elleni bűncselekmények problematikája is, továbbá foglalkozni kívánunk a kisebb súlyú társadalmi tulajdon elleni büntettek néhány kérdésével is. A későbbiekben kutatásainkat feltétlenül ki kell terjesztenünk a társadalmi tulajdon elleni büntettek egészének gyakorlati és elméleti kérdéseire, továbbá — esetleg külső erők bevonásával — a hivatali büntettek kategóriájára is. A büntetőjog különös részének feldolgozásán kívül nem rekeszthetjük ki figyelmünkől az olyan, a társadalmi gyakorlat által felvetett problémákat sem, mint a társadalmi bíraskodás problematikája, a bűnügyi statisztika rendszerének és tartalmának kérdései, a szubjektivizmus problémái az ítélkezésben, az ítélkezés tudati tényezőinek szerepe stb. Amellett, hogy ezeknek a feladatoknak helyt kell kapniuk az időszaki tervekben, gondoskodni kell arról is, hogy büntetőjogászaink is aktívabban bekapcsolódjanak a komplex kutatásokba, elsősorban a jogelméleti kutatások tekintetében.

A nemzetközi jog területén is, habár több áttételen keresztül, alapjában a gyakorlat igényei jelentkeznek a távlati kutatási tervben. Ezek: a szocialista államok együttműködésének kérdései, a nemzetközi jog egyetemes szabályainak fejlesztéséből és kodifikációjából adódó problémák, s a két rendszer békés egymás mellett élésének és a nemzetközi kapcsolatok bővülésének problémái. Ezen belül úgy gondolom a gyakorlati igények különösen előtérbe helyezik a szocialista államok új típusú kapcsolatából folyó gyakorlati kérdések tanulmányozását, mint például a KGST működésének problémái. Ugyancsak ide is vonatkozik az, amelyet előzőleg a nemzetközi magánjog kérdéseivel kapcsolatban felvettem. Megvitatandónak tartom továbbá, hogy vajon a nemzetközi víziutak használata szabályozásának problémái éppen a gyakorlati igényekre tekintettel nem igényli-e a kutatási tervbe való felvételét.

5. Remélem, az előzőkben sikerült vázolnom, hogy Intézetünk munkájában az elmélet és gyakorlat viszonyából adódó feladatok milyen bonyolultan és sokoldalúan jelentkeznek. Befejezésésként még azt a problémát szeretném felvetni, hogy vajon elméleti erőfeszítéseink mennyiben jutnak el gyakorlati jogászainkhoz, gyakorlati jogászaink hogyan viszonyulnak intézeti munkánk

eredményeihez. Eltekintve attól, hogy vezető állami és pártszervek hogyan értékelik munkánkat, számunkra nem lehet közömbös, hogy a jogalkalmazó szervek jogászaik mennyiben ismerik munkánkat, és mennyiben hasznosítják eredményeinket gyakorlati munkájuk során. Ez egyben annak a kérdése is, hogy gyakorlati jogászaink mennyiben ismerik intézeti kiadványainkat, jogi folyóiratainkat. Úgy gondolom, hogy ezen a területen még vannak hiányosságok. Így például az intézeti Értesítő olvasottsága indokolatlanul alacsony. Helyes szervezeti intézkedésekkel is sokat lehetne segíteni ezen, a kérdést azonban nem lehet csak erre leszűkíteni. Mind a gyakorlati, mind az elméleti jogászok körében egymás tevékenységének megítéléséről meglehetősen egyoldalú nézetek alakultak ki. Ennek egyik legjobb orvosszere lehet az Intézet munkájának szélesebb körben való ismertetése, gyakorlati szakemberek bevonása az Intézet munkájába, egyes intézeti kiadványok együttes értékelése a gyakorlati jogászokkal. Kívánatosnak tartanám például egyes jelentősebb munkák megvitatását a szerző bevonásával a gyakorlati jogászok kollektívája előtt. Van már erre is igény — gondolok itt Szabó elvtárs új könyvére — azonban több gondot lehetne erre fordítani, s az ilyen jellegű viták megszervezése esetleg beilleszthető lenne az Igazságügyminisztérium, illetve a Legfőbb Ügyészség továbbképzési terveibe is.

Általában nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy az elmélet és gyakorlat viszonya kölcsönös és dialektikus kapcsolat, amelyen belül nemcsak az elméletnek kötelessége a gyakorlatból kiindulni, s eredményeit a gyakorlat ellenőrzésének alávetni, hanem a gyakorlat feladata is önmaga színvonalának emelése és az elmülethez közelítése. Nem állíthatjuk mereven szembe tudományos kutatóinkat gyakorlati szakembereinkkel. A marxizmus—leninizmus talaján állva gondolkodásukban nem lehet minőségi különbség. Ezért ma már általában felvethető, hogy gyakorlati jogászaink tudatosan közeledjenek munkájukban az elmülethez, a szocialista jogtudomány elméleti problémáihoz.

II.

Vermes Miklós hozzászólása bevezetőjében hangsúlyozta, hogy bár az Intézet eddig is feladatának tekintette a jogi gyakorlat és a társadalmi gyakorlat problémáinak vizsgálatát, ezt a munkát a jövőben fokozni kell. Saját kutatási területére áttérve, röviden ismertette a bűnözés okainak feltárására irányuló kutatások helyzetét. Ezen a területen ez ideig elsősorban a módszertani alapok kimunkálása folyt, a konkrét kutatások — részben a gyakorlati nehézségek és akadályok következtében — csak most indulnak be. A bűnügyi kutatások lefolytatása a legnagyobb mértékben a gyakorlati szervek munkájára, adatgyűjtésre épül, azokat csak a gyakorlati szervekkel összhangban lehet megszervezni. Ebből a szempontból figyelemre méltó a bűnügyi kutatások megszervezése a Szovjetunióban. A Szovjetunióban az elméleti kutatók által megszerkesztett kérdőívek alapján a büntető eljárás menetében, kezdve a nyomozással és befejezve a büntetésvégrehajtással, a gyakorlati bűnüldöző szervek gyűjtik össze a szükséges adatokat a bűncselekmény körülményeiről, a bűnelkövető egyéniségéről és egyéb tényezőkről, amelyeket elméletileg egyes tudományos intézetekben dolgoznak fel. A hazai bűnügyi kutatások megszervezése — éppen a gyakorlati szervekkel való kapcsolat tekintetében — még problematikus, s megoldást igényel. A bűnügyi kutatások mielőbbi megindulásának szükségessége sokkal élesebben vetődik fel, miután

elméleti kutatóink felelősséget éreznek államunk büntetőpolitikájának megvalósításáért és feladatuknak tekintik a szocialista büntetőpolitika elméleti alapjainak kidolgozását.

Halász József az előadás anyagából a gyakorlat fogalmának és az elméleti alap kutatások jelentőségének kérdését emelte ki. Hangsúlyozta, hogy az elméleti kutatómunka nem öncélú; elsődleges feladata társadalmi hatás kifejtése. Álláspontja szerint az Intézet eddigi munkájában a gyakorlat szükségleteit helyesen ismerte fel, problematikus azonban e szükségletek megoldási módja és feltételeik. Az elméleti kutatás elsődleges feladata a szocialista állam- és jogfejlődés törvényszerűségeinek feltárása és ezen az alapon a jogintézmények elemzése, fejlesztése. Vizsgálni kell, hogy a szocialista állam és jog fejlődésének általános törvényszerűségei hogyan érvényesülnek az egyes szocialista országok s így hazánk sajátos feltételei között. Ezen az alapon lehet a társadalmi gyakorlat vizsgálatának és szükségletei elméleti kielégítésének megfelelő módszereit és feltételeit kimunkálni. Így érvényesül az elmélet és gyakorlat egysége, ez a feltétele az előadás által helyesen vázolt körben a társadalmi gyakorlat megismerésének, elméleti feltárásának. Ilyen szemlélet érvényesült a távlati kutatási terv összeállításánál, nem utolsósorban a gyakorlati szervek képviselői részéről is. Mindezekből következik, hogy az Intézet munkájában a jövőben is az elméleti alap kutatásokon van a hangsúly, ezt követelik meg a gyakorlati igények kielégítéséhez fűződő érdekek.

Töröcsik Gábor az előadás tételeivel való egyetértése mellett hangsúlyozta, hogy az Intézet és a Kormánytitkárság között ez ideig is gyümölcsöző kapcsolat alakult ki, amely a jövőben még rendszeresebbé és szervezettebbé tehető. Ennek alapja az a gyakorlati szükséglet, amely a szocialista demokratizmus továbbfejlődéséből, a szocialista demokrácia új formáinak kialakulásából következik. E gyakorlati szükséglet kielégítése során nem lehet eltekinteni a jövőben sem az Intézetre háruló ad hoc jellegű feladatoktól, a kapcsolat tartalmát azonban ez nem érinti. A Kormánytitkárság a jövőben is biztosítani kívánja, hogy működési területén az Intézet munkatársai behatáron megismerkedjenek a gyakorlat problémáival. Ennek érdekében lehetőség nyílik arra, hogy a jövőben az Intézet munkatársai részt vegyenek a Kormánytitkárság által a termelőszövetkezeti problémák területén végzendő vizsgálatokban.

Timár István hozzászólásában kifejezte egyetértését az előadás téziseivel, majd hangsúlyozta, hogy az Intézet szerepe igen jelentős a kodifikációs munkálatokban. Álláspontja szerint az elméleti alap kutatások elsődlegességének elismerése mellett is az Intézetnek részt kell vállalnia a jogalkalmazási és jogértelmezési problémák megoldásából. Hiányolta, hogy az elmélet nem foglalkozik elég behatóan a bírói gyakorlat problémáival, nem nyújtja a bírói gyakorlat elméleti kritikáját. Az elmélet és a gyakorlat kapcsolata hiányosságának tükröződését látja abban, hogy — bár az elmélet és a gyakorlat szembenállásáról ma már nem lehet beszélni — a gyakorlati jogászok kevéssé ismerik az Intézet munkáját. Ennek kiküszöbölésére javasolta, hogy időnként jelenjenek meg a gyakorlati profilú jogi folyóiratokban átfogó ismertetések az Intézet munkájáról, eredményeiről, s az Intézet munkatársai szervezett formák között (ankétok, csoportos beszélgetések) lépjenek kapcsolatba a gyakorlati jogászokkal, ismertessék az Intézet eredményeit s tájékozódjanak a gyakorlat problémáiról. A továbbiakban a hozzászóló hangoztatta, hogy a bírói gyakorlatnak átfogó kommentárookra, kézikönyvekre van szüksége,

amelyeknek összeállítására ma már, a szocialista jogrendszer kiépítésének befejező szakaszában, minden objektív előfeltétel adva van. Egyetértett Vermes Miklós kritikájával a bűnügyi vizsgálatok megszervezésének gyakorlati nehézségei tekintetében, és rámutatott, hogy a bűnügyi kutatások hiánya jelentősen nehezíti a büntetőjogi kodifikációt és a bűnözés elleni küzdelem társadalmi megszervezését. Végül hangoztatta, hogy az Intézetnek feltétlenül meg kell indítania a termelőszövetkezeti gyakorlat problémáinak feltárását és elméleti vizsgálatát.

Rosta Endre a KDB nevében üdvözölte az Intézetnek az elmélet és a gyakorlat időszerű problémáinak megtárgyalására irányuló kezdeményezését, és egyetértését nyilvánította ki az előadásnak a gyakorlat fogalmáról adott tézisei tekintetében. Elmondotta, hogy nemrégiben elkezdték a KDB gyakorlatának elemzését, amelynek keretében vizsgálják a döntések társadalmi hatásait. Csak a társadalmi hatás feltárása alapján lehet rámutatni a KDB gyakorlatának helyességére vagy helytelenségére. A gyakorlat társadalmi hatásának vizsgálata során az alapvető nehézség a megfelelő módszerek hiánya, illetve bizonyos gazdasági, elméleti kérdések tisztázatlansága (pl. az anyagi ösztönzés kérdései). A továbbiakban hangsúlyozta, hogy a jogtudományi kutatás pártossága a társadalom jogi tudatának tudatos befolyásolásában nyilvánul meg. Ez szoros kapcsolatban van a jogszabályok érvényesítésének kérdésével, a társadalmi, népgazdasági érdekeknek a minisztériumi, helyi érdekek fölé helyezésével. Részben ez okból is a jogi gyakorlat dokumentálása ma már magasabb színvonalat követel meg. Hozzászólása végén kiemelte, hogy a KDB-nek igen jó a kapcsolata az Intézettel, igényeik az Intézet felé: a KDB gyakorlatának értékelése s a nemzetközi gyakorlat feldolgozása.

Király Tibor hozzászólásában kiemelte, hogy az előadás kérdésfeltevése és megoldása helyes; a jogi gyakorlat problémáinak megoldását a társadalmi gyakorlat feltárásán keresztül kell keresni. Rámutatott arra, hogy a társadalmi jogtudat fejlesztése, a bírói gyakorlat színvonalának emelése érdekében olyan kézikönyvekre van szükség, amelyek átmenetet képeznek a monográfia és kommentár között, és amelyek egyaránt felölelik az adott bűncselekménykategória alapjául szolgáló társadalmi viszonyok elemzését, a gyakorlati jogdogmatikát és az adott területen a bűnözés okait és elősegítő tényezőit. Hangsúlyozta, hogy az elmélet és gyakorlat között új érintkezési formák kialakítására van szükség. Nézete szerint olyan eleven és szervezett vitafórumnak megteremtése szükséges, ahol az elmélet művelői közvetlenül ismertethetik eredményeiket.

Farkas Sándor kifogásolta az előadásnak azt a megállapítását, mely szerint az Intézet és a Legfőbb Ügyészség kapcsolata hiányos. Az ügyészi szervezet a legközvetlenebb kapcsolatban van a társadalmi gyakorlattal, ezen a területen jelentős anyaggal rendelkezik, melyet készségesen bocsátanak az elméleti kutatók rendelkezésére. Javasolta, hogy az elméleti kutatók ne csak elkészült munkáikat vitassák meg a gyakorlati jogászokkal, hanem velük kutatásuk közben is konzultáljanak, mert a társadalmi viszonyok gyors változásai folytán új gyakorlati feladatok jelentkeznek. Elvileg vetette fel a kutatómunka tervezése tekintetében, hogy nem szabad a tervezést megmerevíteni, mert ez a társadalmi gyakorlatban felmerülő újabb feladatok folytán bizonyos ütemvesztésre vezethet. Ilyen — szerinte a társadalmi igények mögött máris elmaradt — kutatási feladatként a társadalmi bíraskodás elméleti alapjainak kimunkálását jelölte meg.

Szakács Ödön hozzászólása során megállapította, hogy a gyakorlati területen dolgozó jogászok nem ismerik eléggé az Intézet munkáját, s kérte, hogy az Intézet biztosítsa annak megismerését valamilyen formában. Kiemelte, hogy újabban az Intézet képviselője is részt vesz a Fővárosi Bíróság kollégiumainak munkájában, ezt azonban a jövőben fokozni lehet. Így pl. értékesnek tartaná, ha az Intézet foglalkozna a kollégiumi előterjesztésekkel, s arra minden esetben akár szóban, akár írásban megtenné észrevételeit. Fontosnak tartja, hogy az Intézet ezen túlmenően is foglalkozzék a bírói gyakorlat s elsősorban a Legfelsőbb Bíróság gyakorlatának értékelésével, annak elméleti bírálatát adja. Ennek érdekében, de ezen túlmenően is kutatási célokra a Fővárosi Bíróság iratanyagának tanulmányozását a kutatók részére biztosítja. Nagy jelentőséget tulajdonít megfelelő kézikönyvek és kommentárok kiadásának. Álláspontja szerint a Ptk. kommentárjának hiánya az ítélezésben erősen érezhető, s miután ez lesz a helyzet az új Btk-val kapcsolatban is, ezért javasolja, hogy a Btk. megjelenésével egy időben vagy közvetlenül utána az elméleti dolgozók készítsék elő a Btk. kommentárjának kiadását. Végül hangsúlyozta, hogy a gyakorlatnak az előadás által adott felfogásával egyetért, s a társadalmi gyakorlat feltárása a társadalom jogtudata formálásának megfelelő eszköze lehet.

Szabó András hozzászólásában a társadalmi gyakorlat vizsgálatának követelményéből folyó módszertani kérdésekkel foglalkozott. Kiemelte, hogy az intézeti kutatómunkában már bizonyos ideje a hangsúly a társadalmi gyakorlat feltárására helyeződött. Ennek következtében sikerült elszakadni a dogmatikus szemlélettől s a kutatók elsődlegesen a társadalmi valóság megismerésére törekcszenek. Ez felveti a megfelelő szociológiai módszerek alkalmazását, illetve más tudományágak (pedagógia, lélektan, szociológia, stb.) eredményeinek hasznosítását. Álláspontja szerint a jogtudománynak fel kell használnia a különféle tudományok eredményeit a társadalmi valóság megismerése érdekében; ez biztosítja a rossz értelemben vett „jogászi szemlélet” felszámolását, illetve azt, hogy a jogtudomány eredményei is visszahassanak az egyéb tudományok fejlődésére. Farkas Sándornak a társadalmi bíráskodással kapcsolatos kutatás lemaradásáról tett kijelentéseit elutasította, s rámutatott, hogy a Szovjetunió kivül a népi demokratikus országok közül ennek a témának fontosságát elsőnek a magyar jogtudomány, s ezen belül az Intézet ismerte fel. Erről tanuskodik az MTA által a múlt év őszén megrendezett nemzetközi büntetőjogi munkaértekezlet anyaga is, amelynek máris jelentős visszhangja van a szocialista országokban.

Beér János kiemelte, hogy — mint jelen vitaülés is mutatja — az Intézetnek jelentős szerepe van a jogtudományi élet szervezésében. Egyetértve az előadás tételeivel, rámutatott arra, hogy az elmélet és a gyakorlat közötti kapcsolatok hiányossága abból is fakad, hogy a gyakorlati munkaterületeken dolgozó jogászok elzárkóznak az elméleti munkától. Hangsúlyozta, hogy a gyakorlattal való kapcsolatot nem lehet leszűkíteni a dokumentációra és az ad hoc jellegű feladatok megoldására. Az elméleti munka célja a gyakorlat befolyásolása, s ennek érdekében szervezett kapcsolatok kialakítására van szükség. A gyakorlatnak az előadás által kifejtett felfogásával egyetértve hangoztatta, hogy a társadalmi gyakorlat feltárása csak a tudományágak szoros együttműködése alapján lehetséges. Végül javasolta, hogy az elmélet és a gyakorlat kapcsolatát az Intézet az egyes tudományágak területén külön vizsgálja meg.

Eörsi Gyula néhány, az Intézet polgári jogi osztályát érintő kérdésben tájékoztatta a vitaülés résztvevőit. Ennek során rámutatott, hogy a termelőszövetkezeti problémák feltárása már megindult, ez irányban állandó szervező munka folyik, s bizonyos felmérések és vizsgálati módszerek kipróbálása már történt ezen a területen. Szakács Ödönnek a Ptk. kommentárja kiadásával kapcsolatos kijelentéseire ellenvetést tett, mert álláspontja szerint ilyen kommentár kiadása csak több éves bírói gyakorlat feldolgozása alapján lehetséges.

Szabó Imre hozzászólásában a vitából levonható néhány elméleti következtetésre mutatott rá. A jogtudományi elméleti munka feladata kettős: egyrészt a társadalmi tudat befolyásolása, formálása, másrészt a jogi intézmények kimunkálása. Ez a kettősség a kutatómunkában bizonyos nehézségekre vezet. Egyik ilyen nehézség abban jelentkezik, hogy a kutató is passzív alanya a társadalmi tudat alakulásának, együtt fejlődik a társadalommal, a társadalmi tudattal. Emellett a szocialista jogtudomány művelője aktív részese az állami-politikai munkának, felelős az állami-politikai feladatok megoldásáért és elméleti alapjuk kidolgozásáért. Ennek a felelősségérzésnek tükröződnie kell nemcsak a kutató elméleti szemléletében, de gyakorlati magatartásában is. A jogtudományi munka feladataiból következnek a tudományos tevékenység különböző formái. Az állami-politikai feladatok megoldásában való részvétel egyik formája a meghatározott kérdésekről állami szervek számára készített elaborátum, amely a publikus munkákkal egy színvonalon álló tudományos terméket képez. Az állami-politikai feladatok megoldásában alapvető az elméletnek ez a belső feladata, amelynek az államépítés terveire kell épülnie. Így az ilyen természetű feladatok ad hoc jellegét is bizonyos mértékben korlátozni lehet. Mindez nem szorítja háttérbe a tudományos kutatásnak az alapvető elméleti problémák kidolgozására irányuló feladatát. Emellett az elméleti munkának ki kell terjednie a jogalkalmazás elvi kérdéseinek feldolgozására is — mint erre *Timár István* rámutatott —, ez azonban sohasem lehet pusztán esetfeldolgozás. A jogtudomány jellegével kapcsolatban *Szabó Imre* hangsúlyozta, hogy itt az alapkutatások és alkalmazott kutatások problémája másként merül fel, mint a természettudományokban, ahol a kettőt általában élesen el lehet egymástól határolni. A jogtudományban az alap és az alkalmazott kutatások összefonódva jelentkeznek, s ennek eredményeként el kell jutni olyan művek összeállításához, mint amilyenről *Király Tibor* beszélt. Végül kiemelte, hogy ma a szocialista jog területén nagy jelentőségű változások történnek. A szocialista demokratizmus továbbfejlődésével, a kommunista öngazgatás elemeinek fokozatos kialakulásával a jog társadalmi együttélési normává a jogalkalmazás társadalmi tevékenységgé alakul át. Ennek a folyamatnak, mint társadalmi törvényszerűségnek a tanulmányozása, a hazai adottságok közötti fejlődési formáinak feltárása az Intézet egyik alapvető feladata.

A vita lezárása után *Horváth Tibor* értékelte a vitaülés jelentőségét és eredményeit. Megállapította, hogy a vita eredményeként teljes egység alakult ki a gyakorlat kérdésének felfogásában, amely biztosítja a jövőben a gyakorlati szervek igényeinek helyes felvetését a tudományos munka irányának vonatkozásában. Rámutatott arra, hogy a vitaülés célja elsősorban az volt, hogy a gyakorlat képviselői vessék fel igényeiket az Intézet munkája tekintetében. Az elhangzott javaslatok azt mutatják, hogy a vitaülés feladatát betöltötte, amely egyben azt is bizonyítja, hogy a vitaülés tárgyául felvetett kérdések megtárgyalása időszerű és szükséges volt.

S Z E M L E

Szabó Imre: A jogszabályok értelmezése*

SZALAY JÓZSEF

I.

I. Ritka alkalom a magyar jogtudományi irodalomban, hogy egy monografikus mű azzal az igénnyel lépjen fel, hogy ne csak a szűk prakticismustól szakadjon el, ne csak túlvesse tekintetét a hazai határokon, ne csak a meghaladott és fennálló kritikáját adja, hanem magasabb dogmatikai szinten újjal gazdagítsa az egyetemes jogtudományt.

Szabó Imre új könyvét pedig ez a sokat ígérő célkitűzés vezeti: meg kívánja fogalmazni azt az értelmezéseméletet, amely a szocialista jog értelmezésére „*történetileg és tudományosan egyaránt helytálló, igaz elméletet*” ad. (12. p.)

E feladat teljes nagyságát csak akkor tudjuk lemérni, ha áttekintjük a szocialista jogtudománynak az értelmezés elméletére vonatkozóan eddig elért eredményeit, és ugyanakkor figyelembe vesszük azt a terjedelmes elméleti anyagot, amelyet a burzsoá jogtudomány alakított ki. A szocialista jogi irodalom Szabó Imre előtt a szocialista értelmezés-elmélet átfogó célját még nem tűzte maga elé. Szabó Imre könyve rendkívül széleskörű tudományos apparátussal igen részletesen elemzi mindazokat az állásfoglalásokat, amelyek a szovjet jogtudományban, valamint az európai népi demokráciák jogirodalmában eddig felmerültek. Ezek többségére az jellemző, hogy az államjog művelői (Golunskij-Sztrogovics, Kareva, Fegykin, Denyiszov, Lukics) általános állam- és jogelméleti műveikben a jogforrások tanával kapcsolatban foglalkoznak a jogértelmezéssel, vagy hogy a civilisták (Joffe, V. Knapp, Vasziljev, Világhy), illetve a büntetőjogászok (Mensagin, Sargorodszkij, Piontkovszkij, Kádár) a maguk jogágának sajátos szempontjaiból foglalkoznak a polgári jog, illetve a büntetőjog szabályainak értelmezésével. Az a néhány monografikus munka, amely az értelmezés kérdését átfogóan tárgyalja (Tkancsenko, Alekszandrov, Kiricsenko, Farber, Nedhajbo), eleve csak a szovjet jog normáira korlátozta kutatásait. Szabó Imre a szocialista jogirodalomból bőven merít, eredményeit felhasználja, szükség esetén megállapításait megbírálja vagy helyesbíti, — de ugyanakkor ennél jóval többet tesz, a szocialista jogtudomány eddigi részeredményeit lényeges új elemek hozzáadásával magasabb szinten egységgé ötvözi, s ezzel valamennyi szocialista állami és társadalmi berendezésre érvényes, az egyes államok pozitív szabályain túllemelkedő megállapításokat tesz.

A jogértelmezés burzsoá irodalma rendkívül bőséges. A német pandektistáktól az „Interessenjurisprudenz” művelőin és a szabad jogi iskolán át egészen Kelsen tiszta jogtanáig a burzsoá jogtudomány valamennyi irányzata kimunkálta a maga értelmezéseméletét. Az így felhalmozott gazdag anyag átfogó marxista kritikáját a szocialista jogtudomány eddig nem végezte el, — s ugyanakkor a burzsoá jogtudomány megállapításainak kritikai értékelése igen jelentős segítséget jelent az értelmezés körében felmerülő kérdések megértéséhez és a szocialista értelmezésemélet szabályainak kialakításához.

2. A vázolt, rendkívül igényes célkitűzés igen szigorú mértéket kíván. Annál nagyobb öröm a bíráló számára, ha e szigorú mérték alkalmazásával is bizvást megállapíthatja: Szabó Imre műve a *küszözt feladatot megoldotta*, minden lényeges vonásában kialakította a szocialista jogszabályok értelmezésének elméletét.

Nem könnyű feladat, hogy ennek az értelmezéseméletnek legfontosabb megállapításait — a bíráló által megszabott viszonylag szűk keretek között — összefoglaljuk, s ezzel megkíséreljük a mű rendkívüli gazdagságát néhány tételbe sűríteni. Ennek elvég-

* Szabó Imre: A jogszabályok értelmezése. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1961. 618 p.

zését azonban elengedhetetlennek tartom ahhoz, hogy megfelelően értékelni tudjuk azt a tudományos eredményt, amit Szabó Imre könyve jogirodalmunk számára jelent: az újat, amivel a könyv a jogtudományt gazdagította.

a) Első helyre Szabó Imrének azt az alapvetően marxista kiindulópontját helyezhetnők, hogy — szemben a burzsoá-idealista szemlélettel, amely a gondolat és a kifejezés között áthidalhatatlan szakadékot lát — „a gondolat közvetlen valósága a nyelv” (43. p.), s ennek következtében a jogszabályok szövege a bennük foglalt tartalomnak, az uralkodó osztály akaratának *adekvát kifejezési formája*. E megállapításból folyik, hogy a törvény tartalma a nyelvi megjelenési formából megismerhető, különösen akkor, ha — s ez a szocialista állam lényegéből következik — a jogszabályok immár nem a társadalmi viszonyok elkendőzésére, valamilyen misztikus-apriorisztikus igazságossági alapeszme (107. p.) ködébe való burkolására irányulnak, hanem a társadalmi viszonyoknak megfelelő osztályakarát leplezmentes kifejezései. Így az alap és a felépítmény korábbi ellentmondásainak megszüntetése e vonatkozásban is érezteti hatását a jogtudományban: lehetővé teszi valóban tudományos értelmezésselmelet kidolgozását. A szocialista törvény öszinte, nem szorul arra, hogy megjelenési formája mögött elrejtse az uralkodó osztály akaratának valóságos osztályjellegét.

b) Második helyre Szabó Imrének az a megállapítása kívánkozik, mely szerint a jogszabályok értelmezése voltaképpen nem más, mint a *jog lényegének megismerésére* irányuló művelet (110. p.). A jog értelmezése nem szakad el a társadalomtudományok marxista megismerési módszereitől, s ebből következően Szabó Imre határozottan tagadja valamiféle önálló „jogi módszer”, „sajátos jogász logika” létét. A megismerés módszerei alapján véve azonosak valamennyi tudományágban, s ebből következik az is, hogy a jog egészére is kidolgozható az értelmezés általánosan egységes elmélete. Meggyőzően mutatja ki annak a korábban dívó álláspontnak tudománytalanságát, amely a polgári jogban és a büntetőjogban külön-külön „saját” értelmezésselmeletet kívánt felállítani (73. p.). Az értelmezésselmelet tudományos helyének megállapítása és kapcsolata a társadalmi tudományokkal azután tovább vezet arra a megállapításra, hogy az értelmezésselmelet lényeges vonásainak szükségképpen azonosaknak kell lenniük valamennyi szocialista államban. Éppen e közös vonások feltárása a mű elsőrendű, a szocialista jogtudomány szempontjából legkiemelkedőbb jelentőségű feladata (543. p.).

c) Az értelmezés módszerei tekintetében Szabó Imre leglényegesebb megállapítása e módszerek *komplexitása*. A módszerek elemzése során nem törekszik arra, hogy mindenáron újat hozzon, s az értelmezés hagyományos módszereit — (grammatikai, logikai, rendszeri és történeti) — átkeresztelje, ugyanakkor a marxista ismeretelmélet fényénél ezeknek a hagyományos kategóriáknak tartalmát alapvetően megújítja s kimutatja dialektikus egységüket. Felismeri, hogy ezeket a módszereket nem egymással szemben, egymás helyettesítésére kell alkalmazni, hanem minden esetben valamennyi módszer egysége (117—118. p.) adja meg azt a gazdagabb, teljesebb törvénytartalmat, amely az értelmezési művelet célja.

Kifejti az értelmezési művelet logikai tartalmát, amely — mindig a jogalkalmazás részeként — analitikus és egyben szintetikus tevékenység, s e kettőt mindig együtt, egymást kiegészítve, korrigálva kell alkalmazni (119. p.). Az értelmezés módszerei elemeit elvileg a legegyszerűbb értelmezési folyamat is magában foglalja, még akkor is, ha a rendszeri-történeti módszer elemeinek alkalmazása a jogalkalmazóban nem is tudatos (171. p.).

Messze vezetne, ha itt akárcsak röviden is meg akarnánk ismételni mindazt az újat és meggondolkoztatót, amit Szabó Imre elemzése az értelmezési módszerek egyes fajairól, ezek összefüggéseiről egymással és a marxista ismeretelmélettel feltár. Legyen elég — inkább csak jelzésként — utalni arra a megállapításra, amely a burzsoá történeti elemzést elváltatja a marxista értelmezésselmelet történeti módszerétől. Az előbbi úgyszólván kizárólag a jogszabály keletkezési körülményeit kutatja, s így eleve konzervatív irányú, — a szocialista jogtudományban viszont a történeti értelmező módszer nem reked meg az „előkészítő anyagok kultuszánál”, hanem tudatosan a valódi törvényhozói akarat, a termelési viszonyok által objektíve meghatározott osztályakarát feltárására törekszik (222. p.). Nem hunyja be a szemét az előtt sem, hogy a megszületett jogszabálynak megvan a maga „története”, amely megmutatja, hogy a jogszabály tartalma annak megalkotása óta hogyan fejlődött, gazdagodott (223. p.). Természetesen a történeti szemlélet — és éppen ebben van a komplexitás lényege — nem függetleníti magát a törvényhozó akaratától. A törvény gazdagabb tartalmát mindig a törvényhozó akaratának alávetve kell kimunkálni, és így a teljesebbé tétel csak a törvényhozó akaratát által meghatározott irányban történhetik, azzal sohasem kerülhet szembe.

d) A burzsoá jogtudomány értelmezésmélete — párhuzamosan azzal a folyamat-
tal, amelyen a kapitalista társadalom a klasszikus kapitalizmustól a bomló imperialista
monopolkapitalizmusig keresztül jutott — alapvető változáson ment át: a kezdetben
az értelmezést tilalmazó álláspont eljutott önmaga tagadásáig, a szöveg korlátlan meg-
változtatásának megengedéséig. Ezzel szemben a szocialista értelmezésméletet józan
mértéktartás jellemzi: az értelmezés mindig a *jogszabály* alkalmazásának része, tehát
azzal sohasem lehet ellentétes. Ugyanakkor az értelmezés elengedhetetlen feltétele annak,
hogy a jog szolgálati szerepét betöltse és a jogszabály mögött felismerhető osztályérdek
legmegfelelőbb megvalósítását szolgálja. Ez a gondolat viszont felveti az *értelmezés*
eredményének kérdését. Mi hát az értelmezés eredménye: *más-e* az értelmezés eredménye-
ként megismert jogszabálytartalom, mint az értelmezett jogszabály? Ehhez képest
indokolt-e, megengedett-e kiterjesztő, illetve megszorító értelmezésről beszélni, vagy —
az értelmezés jogszabályhoz kötöttsége folytán — szocialista viszonyok között csak
deklaratív értelmezésről lehet-e szó? Szabó Imre válasza erre a kérdésre példát mutat
a dialektikus módszer alkotó felhasználására: az értelmezés eredménye nem szakadhat el
a törvénytől, nem kerülhet szembe a törvényhezó akarattal, s emyiben deklaratív,
ugyanakkor azonban az elsődlegesen felismerhető törvénytartalommal szemben mégis
kiterjesztő, illetve megszorító. Az értelmezett jogszabály tehát mindvégig azonos marad
önmagával, s a kiterjesztés, illetve megszorítás csak az elsődlegesen felismert és még
nem teljes, nem kifejtett tartalommal szemben mutatott pozitív vagy negatív irányban
eltérést (241. p.). Itt egyesülnek az értelmezés előbb említett módszerei magasabb egy-
ségben. A grammatikai-logikai értelmezéssel, tehát az értelmezés alsófokú módszereivel
feltárt törvénytartalmat hasonlítjuk össze a rendszertörténelmi, magasabb fokú értel-
mezési módszer segítségével kimunkált teljesebb tartalommal (290. p.). E tartalmak
összevetésének eredményeképpen beszélhetünk az értelmezés kiterjesztő, illetve megszo-
rító irányáról anélkül, hogy az értelmezés elszakadna a törvénytől, anélkül tehát,
hogy deklaratív kifejtő jellegét elvesztené.

e) Az értelmezés kérdésével egyidős probléma az *értelmezésmélet és a tételes jog*
viszonya. Mind a kapitalista jogban, mind a szocialista törvényekben számos pozitív
jogi szabályt találunk, amelyek az értelmezés kérdésével kapcsolatosak, azt szűkebb
keretek közé szorítják, vagy éppen megengedetté teszik, kijelölik az értelmezésre (hiva-
taltos értelmezésre) jogosult szerveket, vagy éppen megtiltják egyes jogszabályok értel-
mezését stb.

Ez a körülmény a pozitivisták irányzatok képviselőit gyakran olyan elméleti
meggondolásokra vezette, mintha az értelmezés elsődlegesen a pozitív jog kérdése lenne.
Ezek az irányzatok — a jogszabályok mély társadalmi megköttöttségének marxista
felismerése hiányában — az értelmezés kérdését teljesen voluntarisztikus jelenségnek
tekintették. E tudományosan alá nem támasztható állásponttal szemben Szabó Imre
világosan és határozottan állást foglal az *értelmezés tudományos jellege* mellett. Az értel-
mezés fogalma jellegzetesen elméleti jellegű kérdés, amelyen mit sem változtat az,
hogy valamelyik törvénykönyv milyen álláspont mellett szövezi le magát: az illető
álláspont ezzel csak pozitív jogi érvényt nyer, azonban tudományosan még nem lesz
igaz (77. p.). Ugyanígy a tudomány által vizsgálendő és eldöntendő kérdés az értelmezés
módszertana, a kiterjesztő-megszorító értelmezéseredmény lényege, s — az értelmezésen
túlmenően — a joghőzag létének elismerése vagy tagadása. Ezek a megállapítások
azonban nem jelentik azt, mintha a tételes jog szerepét az értelmezéssel kapcsolatban
tagadni lehetne: igen jelentős kérdésekben, így pl. egyes jogágakban a kiterjesztő értel-
mezés megszorítása, vagy a kötelező erejű értelmezésre jogosult szervek kijelölése tekint-
etében a pozitív jognak kell állást foglalnia (79—81. p.). Az viszont a szocialista társada-
lomtudományok lényegéből folyik, hogy a pozitív jogi szabályozásnak is az alapul
szolgáló társadalmi viszonyok mélyreható elemzésén kell nyugodnia. Más szóval a szocia-
lista jog ilyen irányú pozitív szabályai sem nélkülözhetik a jogtudomány elméleti alap-
vetését.

Sajátos és különösen fontos érintkezési pontja az elméletnek és a tételes szabályo-
zásnak az értelmezés biztosítékainak kérdése. Szabó Imre felismeri, hogy a szocialista
törvényesség megvalósítása szempontjából milyen jelentősége van a jogszabályok
tudományos értelmezésének, és rámutat arra a veszélyre, amelyet e szempontból a szabad-
jogi iskola hatása alatt álló, voluntarisztikus értelmezési álláspontok jelentenek. Éppen
ezért — s a kérdés éles expozíciója önmagában is jelentős — a szocialista jogalkalmazás
nem nélkülözheti azokat az intézményeket, amelyek az értelmezés helyességét biztosít-
ják. E garanciák lényegükben két csoportra oszlanak: az egyikbe tartozik maga a tuda-
mányosan megalapozott, szocialista értelmezésmélet és annak mind a jogalkotásban,

mind a jogalkalmazásban való következetes érvényesülése (315. p.), — a másikba viszont a tételes jog szabályai tartoznak az értelmezésre hivatott szervek megfelelő kijelölésével, a célszerű jogorvoslati rendszer kialakításával, az ügyészségnek a törvényességet őrző szerepével stb. (323—325. p.).

f) A *joghézag és az analógia* sokat vitatott kérdése voltaképpen az értelmezésen túlmutat, ugyanakkor azonban attól — a tudományos tárgyalás szempontjából — elválaszthatatlan. Szabó Imre megjegyzően fejt ki azokat a szálakat, amelyek a joghézagot és az analógiát az értelmezéshez fűzik (lényegében értelmezés, csak negatív eredményű értelmezés annak megállapítása, hogy meghatározott tényállásra valamely jogszabály nem terjed ki), s emellett azokat a jegyeket, amelyek a joghézag betöltésére hivatott analógia alkalmazását a kiterjesztő értelmezéstől elválasztják. E megkülönböztetés éppen a garanciák szempontjából (s ezek megkövetelése az analógia területén még indokoltabb, mint az értelmezéssel kapcsolatban) jelentős: az analógiának a szocialista jogalkalmazásban mindig kivételes jelenségnek kell maradnia (379. p.). Míg az értelmezés a törvényhozó akaratát tárja fel, az analógia csak következtetés útján jut el egy, a törvényhozó által ki nem mondott s közvetlenül nem is akart tételhez (381. p.).

Szabó Imre joghézagelmélete számot vet a jogalkotás tényleges lehetőségeivel, s a szocialista jogirodalom túlnyomó részével összhangban a joghézag elismerése mellett foglal állást. Olyan törvénykönyvet alkotni, amely a szabályozni kívánt terület valamennyi életviszonyát átfogná, lehetetlen, — de még ha lehetséges lenne is, az életviszonyok fejlődésével újabb és újabb tényállások merülnek fel. Mint V. Knappnak a joghézag létét tagadó álláspontját bírálva megállapítja: a joghézagnak a *tények alapján való* elismerése nem sértheti a szocialista törvényesség megszilárdítására törekvő helyes irányzatot (359. p.). A joghézag létének elismerése mellett is ügyel azonban arra, hogy ez ne vezessen a jogalkalmazói jogalkotás korlátlan elismeréséhez, ami egyrészt az állami szervek hatáskörének megvonásával, másrészt a szocialista törvényességgel összeférhetetlen lenne. E törekvés legfőbb biztosítója éppen a joghézag helyes meghatározása: Szabó Imre a joghézagot csak a jog által magasabb szinten szabályozott területen ismeri el (tehát a non-jus területét, a jogalkotó által tudatosan nem szabályozott életviszonyokat eleve kirekeszti), s e körben is kizárja az analógia alkalmazását a burzsoá jogtudomány ún. kritikai joghézagjai esetében, ami voltaképpen a törvényrontó szokásjog elismerését jelentené. A szocialista törvényesség contra analógiát nem tűr meg.

A joghézag tudományos fogalmának megállapítása lehetővé teszi viszont az analógia megengedtségének kimondását (437. p.) mindazokban a jogágazatokban, amelyekben a pozitív jog az analógia alkalmazását nem tiltja. Éppen a joghézag tudományos megállapítása zárja ki a szokásjogi jogalkotás elismerésének veszélyét, s viszont a hézag felismeréséből elvileg szükségszerűen következik az analógia útján való kitöltés igénye (438. p.). Ha a szocialista jog valóban el akarja látni felépítőfunkcióját, szolgálati szerepét, a joghézagok kitöltésével nem várhatja a törvényhozás intézkedését, hanem azokat legalábbis időlegesen, analógia útján kell kitöltenie.

g) Az *értelmezés fajtái* tekintetében Szabó Imre az értelmezést végző alanyok szerint csoportosítja a jogilag releváns értelmezésfajtákat, megkülönböztetve a jogszabályi, a jogalkalmazói és a jogirodalmi értelmezést (520. p.). Annak megállapítása, hogy az értelmezés egyes fajtái kötelezőek-e és milyen körben, a pozitív jogra tartozó kérdés; bár itt is meg kell követelni, hogy a tételes jog szabályait a jogtudomány eredményeinek figyelembevételével alakítsa ki.

Az értelmezés kötelező erejének tárgyalása során a mű igen behatóan foglalkozik az egyes szocialista államok legfelső bírói szervei által kibocsátott irányelvek kérdésével, mint azzal a területtel, ahol a jogalkalmazás — Szabó Imre kifejezésével élve — feszegeti a jogalkotás ajtaját, sőt ezt az ajtót talán ki is nyitja (408. p.). Különösen áll ez abban az esetben, ha ezek az irányelvek a tételes jog szerint a bíróságokra kötelező erejűek. Helyesen mutat rá a mű ebben a vonatkozásban a magyar jogrendszernek arra a következtetlenségére, hogy így az állampolgárok által megismerhető módon közzétett és reájuk kötelező érvényű magatartási szabályt ettől eltérő módon megjelenő irányelvek értelmeznek, jóllehet ezek megismerése az állampolgárok számára éppúgy lényeges lehet, mint a norma megismerése. Örömmel kell üdvözölni azt a megoldási módot is, amelyet a következtetlenség feloldására ajánl, hogy ti. e kötelező irányelvek a jogszabályok módjára, a hivatalos lapban kerüljenek közzétételre (535. p.). (Természetesen az ilyen közzétételi mód még egy vonással közelebb hozná a Legfelsőbb Bíróság kötelező irányelveit a normatív jogszabályértelmezéshez.)

3. Egy tudományos mű tartalmát sarkalatos tételekre redukálni nem könnyű feladat, s mindig azzal a veszéllyel jár, hogy a részletek gazdagságának elhagyása hely-

telen színben tünteti fel az elemzett művet. Ennek ellenére szükségesnek tartottam, hogy „A jogszabályok értelmezésé”-nek legfőbb tételeit röviden összefoglaljam, mert ez a kép még vázlatzerűségében is meggyőzően igazolja a bevezetőben tett megállapítást: itt a szocialista jogszabályértelmezés teljes, átfogó, tudományos alapokon álló elméletét látjuk magunk előtt. A mű a maga elé tűzött fő célt eredményesen oldotta meg.

Ez az elmélet alapjaiban helytálló és megnyugtató választ ad a szocialista államokban a jogszabályok értelmezésével kapcsolatban felmerülő valamennyi kérdésre. De ez a megállapítás nem jelenti azt, mintha a könyvnek minden tételével szükségképpen egyet-értenénk. Ehelyütt a következő két jelentősebb kérdésre szeretnék rámutatni.

a) Szabó Imre műve — helyesen — a *teljességre* törekszik. Ehhez képest kritikailag vizsgálat alá veti a burzsoá jogtudományi irányzatok valamennyi jelentősebb művelőjét (s itt — a mű dícséretére legyen mondva — szakít a nálunk gyakran észlelhető egyoldalúsággal, és a német jogi iskolák mellett bőven idézi a francia és angolszász jogrendszerek alapján álló szerzők könyveit). A szocialista jogtudomány vizsgálata során igen alaposan feldolgozza azt a teljes anyagot, ami a szovjet jogirodalomban és az európai népi demokráciákban e vonatkozásban megjelent. A szocialista tételesjogi anyagok körében pedig ezen túlmenően egyes ázsiai szocialista államok törvényeit is idézi. Csak az sajnálatos, hogy ez a gazdag anyag a szocialista Kínát nélkülözi.

b) Szabó Imre művén végigvonul a jogi jelenségek dialektikus-történeti szemlélete. Kiemeli a népi demokráciák jogfejlődésének azt a sajátosságát, hogy ezek az államok rövidebb-hosszabb időn át a kapitalista viszonyok között kialakult joganyag jelentős részét megtartották, és világosan rámutat arra, hogy ez milyen következményekkel járt a szocializmust építő államok értelmezési gyakorlatára (265. és köv. p.). Ennek az értelmezési gyakorlatnak a megítélésében azonban nem tudok a mű álláspontjával egyetérteni. Szabó Imre megállapítása szerint az értelmezés eredményére vonatkozó tételek helyességét nem lehet „az értelmezési gyakorlatban észlelt hibákon mérni”. A régi és az új jogszabályok együttes alkalmazásának időszakát s az ehhez fűződő lazább értelmezési gyakorlatot átmeneti jelenségnek tekinti, amelyre vonatkozóan „főlősleges lenne az értelmezési gyakorlatnak most valamiféle szigorú megítélése”.

Úgy gondolom, hogy ennek a kétségtelenül átmeneti jellegű értelmezési gyakorlatnak a megítélésére kevésbé alkalmas a Szabó Imre által kialakított szigorú értelmezésemélet. Ez az értelmezésemélet olyan premissákra épül, amelyeket csak a szocialista jogalkotás espedig annak is érett, kódexalkotó korszaka biztosíthat. Az ilyen alapokon nyugvó elméleti szabályokat méltánytalan és indokolatlan lenne egy olyan átmeneti korszakra alkalmazni, amelyik nehezen áttekinthető, gyakran egymásnak ellentmondó jogszabályok között alkalmazta (és értelmezte) a jogot, de *lényegében helyesen, az uralkodó osztály akarátának megfelelően, és ezzel határozottan elősegítette a szocialista fejlődést.* Nézetem szerint itt nem arról van szó, hogy ezt a gyakorlatot főlősleges lenne szigorú mértékkel itélni, sem pedig arról, hogy e korszakra az értelmezési gyakorlat voluntarisztikus irányra lett volna jellemző. Szabó Imre megállapítása, hogy az értelmezés történetileg kötött. E tétel alkalmazásával — úgy gondolom — az átmeneti időszak jogértelmezésének megítélése szigorú, de történeti mértékkel mérve is alapjában csak pozitív lehet. Az adott joganyagot, az adott történeti helyzetben nem lehetett a megvalósult vagy megvalósuló szocializmus viszonyaira kialakított elméleti szabályai szerint értelmezni, s az ilyen viszonyok között elkerülhetetlen, bár gyakran „erőltetettnek vagy önkényesnek tűnő” lazább jogértelmezés tette csak lehetővé, hogy a jog szolgálati szerepét elláthassa.

Az átmeneti korszak jogértelmezésének vagy ha úgy tetszik a „*forradalmi jogértelmezésnek*” ilyen szemlélete — egyebek között — meggyőző magyarázatot szolgáltat arra is, hogy az első forradalmi idők büntetőtörvénykönyve a Szovjetunióban miért engedte meg az analógiát, s viszont az új szovjet büntetőjogi alapelvek a büntetőjog leglényegesebb kérdéseiben (a bűncselekmény és a büntetés vonatkozásában) miért zárják azt ki. Ez a folyamat a jogi jelenségekben is kifejezésre juttatja a szocialista társadalmi viszonyok megszilárdulását, ami lehetővé tette a szocialista jogrendszer kialakítását s ezzel a szocialista törvényesség egyre hatékonyabb megvalósítását.

II.

A jogtudományban újat alkotni csak a marxizmus—leninizmus módszerével lehet. Szabó Imrét is az segítette a szocialista értelmezésemélet megteremtéséhez, hogy alkotó módon használta fel mind a burzsoá viszonyok és elméletek bírálataiban, mind a szocialista viszonyok elemzésében a marxizmus tudományos elméletét, a dialektikus materializmust. Ez a szemléletmód velejéig áthatja az egész művet, meghatározza Szabó Imre tudományos

módszerét. Ez a módszer teszi alkalmassá arra, hogy a hagyományos kategóriákat új tartalommal töltsön meg, új összefüggéseket tárjon fel, s nem egyszer frappáns erejű magyarázattal szolgáljon a jogban megszokott, rutinszerűen tudomásulvett jelenségek és intézmények megvilágítására. E módszer jellemzésére csak néhány példa szolgáljon:

1. A jog jelenségeit, s így az értelmezéstudomány kérdéseit is *fejlődésükben* kell vizsgálni. A jogtudománynak mint a gazdasági fejlődés által meghatározott felépítménybeli jelenségnek szükségszerű fejlődését világítja meg az a gondolat, amely a burzsoá értelmezéstudomány alakulását kíséri végig. A klasszikus kapitalizmus viszonyai között az alap és felépítmény viszonylagos egyensúlyi helyzetű jut kifejezésre az értelmezés szigorúságát, törvényhez kötöttségét vagy éppen eltiltását hangoztató nézetekben. Ahogy azonban a gazdaság továbbfejlődése a jogrendszer újabb és újabb ellentmondásokba keveri, ez objektív alapot szolgáltat az értelmezéstudomány fellazítására (21. p.). E folyamatnak a végén — különösen ha az uralkodó osztály érdeke a valóságos osztályviszonyok elkedőződésére, a jogállandóság látszatának fenntartására irányul — szükségszerűen el kell jutnia a törvény értelmezésének teljes szabadságát hirdető, sőt az értelmezés köntösében az új jog alkotását megengedő felfogásig.

Rendkívül tanulságos, ha ezt a folyamatot egybevetjük az értelmezés szocialista megítélésében bekövetkezett fejlődéssel, amit Szabó Imre elsősorban az európai népi demokráciák példáján mutat be. Itt a fejlődés — anélkül, hogy olyan végletes lenne, mint a kapitalizmusban — ellentett irányú, s ezt az irányt objektíve meghatározza az a tény, hogy a népi demokráciák viszonylag békés kialakulása a hagyományos joganyag túlnyomó részét átvette és alkalmazta. Ezek a törvények — például nálunk — kétfős értelemben is elavultak (304. p.): már a tőkés fejlődés színvonalától is elmaradtak, és a felszabadulás folytán bekövetkezett átalakulással egyre inkább történelmileg is meghaladtakká váltak. Ilyen jogrendszerre az értelmezés lazább felfogása a jellemző: a kiterjesztő értelmezés és az analógia közötti határok elmosása, sőt a jogalkalmazó szervek által történő jogszabályalkotás (408. p.). Amilyen mértékben azonban kiépül a szocialista jogrendszer, ahogy szaporodnak már szocialista szellemben fogant kódexünk, ez megkívánja — de egyben lehetővé is teszi — az értelmezésre és az analógiára vonatkozó szigorúbb, tudományos felfogás érvényesülését.

2. A dialektikus materializmus a jelenségeket *összefüggéseikben* vizsgálja, s arra törekszik, hogy eljusson a legmélyebb alapvető összefüggések feltárásáig. Ezt a tételt tárgyalva célul tűzi ki, hogy a jogszabályalkalmazónak elvileg mindig el kell jutnia — a megfelelő áttételeken keresztül — a jogszabály végső társadalmi összefüggéséig: Hogyan határozzák meg az adott termelési viszonyok az értelmezett jogszabályt, és mi az a szerep, amelyet a jogszabálynak a társadalmi alap irányában be kell töltenie (112. p.)? A szocialista értelmezés a rendszertani értelmezés során nem elégedhet meg a jogrendszer önmagában zárt szemléletével, fel kell ismernie azt, hogy a jogrendszer nem véletlenül kialakult képződmény, hanem a társadalmi viszonyok valóságos összefüggéseinek kifejeződése, tükröződése (198. p.). Hasonlóképpen mélyre tör a szocialista értelmezéstudomány akkor is, amikor a törvényhozói akarat megismerésére törekszik. Ha ezt a vizsgálatot az osztályakarat elemzéséig mélyítjük, illetve levisszük az osztályakaratot meghatározó gazdasági alapig (231. p.), az értelmezés módszereiben is megmutatkozik az a „más”, amivel a szocialista értelmezés történeti módszere többet ad a burzsoá irányzatoknál. Ez a módszer, és nem a történeti iskola által követett „Kultus der Materialien”, vezet el bennünket a valódi törvényhozói akarat megismeréséhez: ilyen törvényhozói akarat pedig van és megismerhető, szemben Kohler szellemes, de végső soron agnosztikus eredményre vezető érvelésével (210. p.).

Az összefüggések helyes feltárása jellemzi a könyv állásfoglalását a formális logikával szemben is. Az eredmény nem a formális logika tagadása, hanem annak felismerése, hogy ez az eszköz önmagában elégtelen a törvény valódi tartalmának felismeréséhez. A jogtudomány — mint egyetlen tudományág sem — nem állhat meg a formális logika szabályainak alkalmazásán, viszont a megismeréshez ezt az eszközt sem nélkülözheti (167. p.). A dialektikus kapcsolatok felismerésének szép példája az a gondolat, amely az értelmezés egyes módszerei elemeit összekapcsolja, s kimutatja, hogyan éri el az egyik (alacsonyabb) módszer alkalmazása a másik elem határát, hogyan megy át például a logikai elemzés a rendszertaniba, a rendszertani a történetibe (160., 178. és 195. p.). Ez az összefüggés azonban nemcsak mint felismerés tanulságos, egyszerűsített bizonyítékul is szolgál a műnek ahhoz a tételéhez, hogy az értelmezés módszerei elemei önmagukban nem tárhadják fel a teljes törvénytartalmat, azokat együttesen, egymást kiegészítve kell alkalmazni.

3. A marxista tudományt a spekulatív szemlélettől való idegenkedés, a tények alapos és mélyreható vizsgálata és a tények előtti feltétlen tisztelet, az *őszinteség* jellemzi.

Már idéztük Szabó Imrének a V. Knapp jogházagelméletét a tények alapján bíráló megállapítását. Hasonló szemlélet vezetí akkor is, amikor a szocialista jogban meglevő ellentmondások kérdését vizsgálja (177. p.). Itt sem törekszik az élettől elszakadt, idealizált képre. A valóságot híven tükrözve állapítja meg a zellentmondások létezésének tényét, és mutatja meg azok forrásait is: részben a gazdasági viszonyok változásában, részben a jogszabályszerkesztési munka hiányosságaiban. Az így keletkező — bár nem lényegi és nem feloldhatatlan — ellentmondások megszüntetésének egyik eszköze éppen az értelmezés (a másik s egyben döntő jelentőségű, a megfelelő színvonalú és ütemű jogalkotás). A következetlenségeket és ellentmondásokat nem azok tagadásával, hanem felismerésükkel és alkalmas módon való feloldásukkal kell megszüntetni.

Ugyancsak a tények feltétlen elismerése indokolja azt a bírálatot, amelyben Szabó Imre a gyakorlatnak azt a kicsinyes ügyeskedését részesíti, amely az analógiát formálisan úgy kerüli meg, hogy a tényálláson követ el erőszakot az abban szereplő fogalmak önkényes tágításával (320. p.: a saját gépkocsit vezetőknek hivatásos gépkocsivezetővé minősítése; 370. p.: a kerékpáros veszélyeztetési cselekménye). Az őszinteség igénye magyarázza meg azt az ellenszenvet is, amely a könyvben a törvényi fikcióval szemben mutatkozik (400. p.): a törvény jogi parancsban ne mondja ki, hogy valamit, ami nem „az”, annak „kell tekinteni”.

A tényanyag felhasználása körébe tartozik a kifejtett tételek gondos illusztrálása is. Ez a műnek különös erőssége. Idézetek és példák hosszú sora segít az elvontabb gondolatmenetek megvilágításában. Különösen szerencsés a mottóul választott Bacon-idézet, de ettől nem sokban marad el a Beccaria-tól (17. p.) vagy Montesquieu-tól (16. p.) idézett szövegrészek találó volta sem. Stone megállapítása (211. p.: az angolszász jogász ugyanolyan gyakorlatra tett szert a jogesetekkel való pseudo-logika manipulálásban, mint a francia jogász a törvények pseudo-logikai magyarázatában) szellemesen és ugyanakkor meggyőzően támasztja alá a teleologikus értelmezéseméletek tudománytalanságára vonatkozó tételt. Az a levezetés, amely prominens burzsoá jogtudósok művein keresztül mutatja ki, hogy a magát objektívnek hirdető irányzat gyökerében nagyon is szubjektivistá (47. p.), in petto példát mutat a marxista kritikai elemzésre.

A jogi „aranyigazságoknak”, axiómáknak visszatérő elemzése (70., 163., 255. p.) ismét feltárja, hogy a szocialista jogásznak milyen kritikus magatartást kell tanúsítania a hagyományos jogtudat legkézenfekvőbb, rutinszerű megnyilatkozásaiival szemben is.

Ha a példák vonatkozásában Szabó Imre műve hagy valami kívánnivalót, ez legfeljebb az lehet, hogy a szocialista értelmezésemélet és analógia elemzésénél is aránylag nagyszámú a hagyományos, „klasszikus” példa, és viszonylag kevesebb az újabb joggyakorlatból merített eset.

4. A marxista elmélet mindig a *gyakorlatból* indul ki, és a *gyakorlat számára* vonja le tanulságait. Éppen ezért nagy jelentőségűek azok a szálak, amelyek az értelmezéseméletet a gyakorlathoz fűzik, azok az összefüggések, amelyek az elmélet és a szocialista jogélet kapcsolatát meghatározzák. Ezek egy részével — az értelmezésemélet és a kodifikáció viszonyának jelentőségére tekintettel — a következőkben külön kívánok foglalkozni, de itt a mű tudományos módszerének értékelésénél sem lenne helyes ezekről az összefüggésekről hallgatni.

A marxista elmélet és a pozitív jog viszonyát kitűnően világítja meg, és ugyanezkor megállapításait a burzsoá pozitívizmustól élesen határolja el az analógia alkalmazhatóságára vonatkozó okfejtés (438. p.). Az, hogy a marxista jogtudomány a jog jelenségeinek bizonyos törvényszerűségeit feltárja, és e feltárt törvényszerűségeket érvényesülését szorgalmazza (ilyen pl. a jogházag objektív tényének felismerése és az ebből folyó törekvés annak megfelelő eszközökkel való kitöltésére), nem jelenti egy, a pozitív jogn felül álló valamiféle természetjog elismerését, hanem a valódi társadalmi összefüggések feltárását. A jogi jelenségekben a törvényszerűség felismerése nem alkot „jogi törvényeket”, hanem olyan elveket vagy módszereket állapít meg, amelyek tiszteletbentartása megóvja a törvényalkotót a voluntarista hibák elkövetésétől, és ezáltal biztosítja az elmélet alkotó felhasználását a gyakorlatban.

A jogtudomány feladata, hogy a pozitív jog szabályait tanulmányozza, ebből általánosított tanulságokat vonjon le. De ennél nem állhat meg, ha nem akar egyszerű leíró, prakticista doktrinává süllyedni. A tételek jog szabályai, valamint a szocialista állam- és jogelmélet alapján olyan általános törvényszerűségeket kell a jogtudománynak megállapítania, amelyekből következtetéseket vonhat le a pozitív jog helytállóságára

és további fejlődésére (522. p.). Ezeknek a megállapításoknak azonban nem kell szükségképpen konkrét törvényhozási javaslatoknak lenniük: az elméletnek *elvi* alapot kell adnia a tételes jogi szabályozáshoz, de nem szabad olyan szűk praktícizmusra szorítkoznia, hogy eseti megoldásoknak elvileg lehetséges, egyetlen megoldásként ajánljon. Csak ezeknek a szempontoknak a szem előtt tartásával maradhat meg a tudományos elemzés a tőle elvárt általános — elvi szinten.

Az elmélet és gyakorlat helyes arányára mutat az a megállapítás is (529. p.), amely a jogszabályértelmezés megengedhető körével kapcsolatban bírálja az eddigi szocialista állásfoglalásokat. Az értelmezési jogkör túlságosan szűk pozitív jogi meghatározása azzal a veszéllyel jár, hogy a gyakorlat előbb-utóbb szükségszerűen áttöri a szűk szabályozást, vagy kikényszeríti annak megváltoztatását. A tudományos állásfoglalással szembehelyezkedő tételes jogi szabályozás így nem állja meg az élet kritikáját.

Az értelmezésemélet és a gyakorlat kapcsolatának egyik sajátos területe a *bírói jogalkalmazás*. E vonatkozásban az értelmezésemélet fontosságát Szabó Imrének két tétele is kiemeli: egyrészt az értelmezés *mindig a jogalkalmazás része* (62. p.), — másrészt *minden alkalmazott jogszabályt értelmezni kell* (51. p.). Világos, hogy az államapparátusnak az a tagja, akinek hivatására a jogalkalmazás a legjellemzőbb, a bíró színvonalas és eredményes munkájához ebben a tekintetben nem nélkülözheti az elmélet segítségét. S „A jogszabályok értelmezése”, hasonlóan Szabó Imre korábbi ilyen tárgyú tanulmányához („A PTK tervezete és a jogértelmezés, M. Tudományos Akadémia II. oszt. közleményei, VIII. köt., 3. sz.), a mű magas tudományos-elvi színvonala mellett (vagy inkább éppen emiatt) ezt a segítséget meg is adja.

Szabó Imre kimutatja azt a *sajátos kölcsönhatást*, ami a joggyakorlat, az értelmezésemélet és a jogértelmezés tényleges eredményei között érvényesül (63. p.). A helyes értelmezésemélet teszi lehetővé a gyakorlat számára, hogy a törvénynek megfelelő, tudományosan alátámasztott értelmezési eredményre jusson. Ennek az eredménynek a próbáját viszont a gyakorlat szolgáltatja: létrejönnek-e a valóságban a jogalkotó által kívánt viszonyok. Ugyanakkor a gyakorlat veti fel annak szükségességét is, hogy az elmélet valamely jogszabályt részletesebb elemzés alá vessen, s így ösztönzően hat a tudomány fejlődésére.

A gyakorlat jelentőségének elismerése nem vezethet azonban ahhoz, hogy a joggyakorlat részt igényeljen magának a jogalkotásból. Elsősorban a tudományos értelmezésemélet a legfőbb biztosítéka annak, hogy a bírói gyakorlat útján alakuló értelmezés ne alakulhasson valamiféle „értelmezési szokásjoggá” (517. p.). Az állandó bírói gyakorlat kialakulhat anélkül is, hogy a döntéseket „precedensnek” tekintenénk, s hogy azok alkalmazását bármelyik bíróságnak magára kötelezőnek kellene tartania (401. p.). A gyakorlatnak a maga belső meggyőző erejénél, megalapozottságánál fogva kell hatnia, anélkül, hogy jogforrássá merevednék.

Az értelmezés példajaként idézi Szabó Imre Alkotmányunknak a *bírói függetlenséget* megalapozó rendelkezését. E szabály értelmezése azonban megérdemli, hogy illusztratív szerepén túl is felfigyeljünk rá. Az alkotmányos rendelkezés tartalmának példaszzerű értelmezésében feltárul előttünk a bírói függetlenség igazi tartalma (e függetlenség nem abszolút, nem jelent államon kívüliséget, hanem magában foglalja a népek és a nép akaratát kifejező törvényeknek való alávetettségét, — s ugyanakkor kizárja az egyes ügyekben az utasítás lehetőségét). Ekkor csatlakozik az Alkotmány által e helyütt használt „törvény” kifejezés értelmezése, amely nem jelentheti azt, hogy a bíró a törvénynél alacsonyabb fokú jogszabályoknak fölé lenne rendelve vagy azok törvényességét felülvizsgálhatná (284. p.).

Régi, a jogtudatban szinte hegyökeresedett tévhitet oszlatnak el a könyvnek az *igazságszolgáltatás megtagadására* (demi de justice) vonatkozó fejtegetései (330. p. köv. és 363. p.). A bíró döntési kötelezettsége nem valami felsőbb jogeszmétől vagy a jogrend szelleméből ered, hanem kizárólag pozitív jogi szabályból. E köteleességről csak ott beszélhetünk, ahol megállapítható a törvényhozónak a szóbanforgó életviszonyok teljes körének szabályozására irányuló akarata (itt kapcsolódik egyébként a döntési kötelezettség az analógia megengedettsége kérdéséhez). Helytelen a burzsoá jogtudomány szemlélete, amely a törvény helyett a bíró álláspontját választotta kiindulópontul. Ezzel mesterséges ellentétet teremtett a bíró és a törvény között. Emellett a burzsoá álláspont összevegyíti a fenti értelemben vett — s történetileg valójában csak a magánjogban felmerült — döntési kötelezettséget a törvénynek való feltétlen alávetettség államjogi alapelvével.

III.

Külön, kissé részletesebben szeretnék foglalkozni azokkal a tanulságokkal, amelyeket Szabó Imre műve a *kodifikáció elmélete és gyakorlata számára* jelent. Ezt a különös gondot nemcsak a jogszabályelőkészítés, a jogalkotás és az értelmezés rendkívül szoros kapcsolata indokolta, nemcsak az a sokoldalú elemzés, amellyel ezeket a kapcsolatokat a könyv feltárja. A most élő és alkotó jogásznemzedék nagy történelmi feladata a magyar jogrendszer gyökeréig ható megújítása, az új szocialista jog kialakítása. Ez a központi feladat természetessé teszi, ha felfigyelünk mindarra, ami a kodifikáció elméletére és gyakorlatára hathat, aminek tanulságait a jogszabályelőkészítésben hasznosíthatjuk.

1. Az értelmezés és a jogszabályelőkészítés—jogalkotás kapcsolatának *alaponál* Szabó Imre mutatja ki, amikor felállítja azt a már hivatkozott tételt, hogy a jogrendszer kodifikáltsága, valamint a szabályozás színvonala és módszere determinálón hat az értelmezés elméletére és gyakorlatára. A tudományos alapokon nyugvó értelmezésmélet kialakítását és érvényesülését csak a *szocialista* jogrendszer, tehát a marxizmus—leninizmus tanításai alapján nyugvó, a társadalom objektív valóságát őszintén visszatükröző, az uralkodó osztály akaratát nyíltan feltáró és annak legeredményesebb megvalósítására törekvő jogrendszer teszi lehetővé. Ezért az értelmezésmélet igen messzemenően érdekelt a jogszabályok teljességében és színvonalában. De emellett az alapösszefüggés mellett további kapcsolatokra világít rá a könyvnek az a tétele is, hogy az értelmezés sohasem öncélú, mindig a jogalkalmazás része. „Mellékes” vagy legalább is másodrendű kérdés, hogy a jogszabályértelmezés *gyakorlati* jogalkalmazás terén történik-e vagy *elképzel*t tényállásokra vonatkoztatva” (62. p.). Ha ezt a gondolatot tovább visszük, kitűnik az a közeli rokonság — de természetesen az a döntő különbség is —, ami a jogalkalmazó-értelmező és a kodifikátor munkája között fennáll. A jogszabályelőkészítő is elképzel tényállásokból indul ki, és ezekre állít fel, képeleiben tehát alkalmaz szabályokat. Így tevékenysége mintegy reciproka a jogalkalmazó-értelmező jogász feladatának. Ebben az összefüggésben az analitikus műveletek és a szintézis dialektikus egysége tűnik elénk, amiből világosan felismerhető, hogy a szintézisre hivatott kodifikátor sem nélkülözheti az analízis módszereinek ismeretét. Ezt juttatja kifejezésre Szabó Imre tétele: „amit a jogelmélet az értelmezésre nézve tudományos igénnyel megállapít, tulajdonképpen a jogalkotónak is szól, sőt időrendben elsősorban neki szól (319. p.)”.

2. Utaltunk már arra a szükségszerű összefüggésre, amely a *szocialista törvényesség követelménye*, a marxizmus értelmezésmélete és a *kodifikáció* között fennáll (305. p.) Ez a megállapítás világossá teszi, hogy a szocialista törvényesség kiteljesüléséről csak akkor beszélhetünk, ha teljes egészükben megteremtettük a szocialista törvényeket. Ezen a téren az utóbbi években hatalmas lépéseket tettünk, de Szabó Imre helyesen figyelmeztet, hogy pl. az államigazgatási jog területén a régi törvények megléte milyen értelmezési nehézségeket jelent (533. p.).

De a jogszabályértelmezés szempontjából az új törvényeknek nemcsak megalkotása hanem szabályozási módja és színvonala is rendkívül jelentős. A szocialista törvény kerüli a kazuisztikát, és ennek folytán jellege általánosabb, mint a burzsoá jogalkotásoké (271. p.). E módszer emellett, hogy a tényállások számának csökkentésével a határeseteket, s ezzel a lehetséges vitákat is csökkenti, megteremti a gazdag tudományos értelmezés lehetőségét, s ugyanakkor nem állítja a jogalkalmazót az elé a választás elé, hogy a törvénytől vagy az élettől szakadjon-e el. Az értelmezés lazaságának veszélyét a kiterjesztő értelmezés hordozza magában: ezt a veszélyt csökkenti a kazuisztikus szabályozást kerülő kodifikáció. Az egyetlen esettípus szabályozása kételyt ébreszt az alkalmazó-értelmezőben. Vajon azért szük-e a szabályozás, mert a törvényhozó előtt a más, hasonló előfordulási mód nem volt gyakorlatilag ismeretes, vagy annak szabályozása elől tudatosan zárkózott el (302. p.)? A szocialista kodifikációs módszer könnyebb és gazdagabban értelmezhető szabályozást ad, és emellett elejét veszi a törvényt szembe kerülő értelmezésnek.

Különösen szembeszökő a kodifikáció jelentősége az analógia intézményével kapcsolatban. Denyiszov tételéhez: a *jogrendszer* megléte, mint az analógia alkalmazásának előfeltétele (378. p.), logikusan kapcsolódik az a gondolat, hogy a szocialista jogrendszer egyben az analógia tudományosan helytálló alkalmazásának legfőbb garanciája is (382. p.). Ilyen rendszerben az analógia megmaradhat a joghézagok betöltésére hivatott *kivételes* jelenségnek. És szocialista viszonyok között e kivételesség az analógia *átmeneti* jellegével is párosul. Éppen a szocialista jogalkotás jellege — a valóságos törvény-

hozói akarat nyílt feltárása, s a gyors reagálóképesség a viszonyok változására — teszi lehetővé Szabó Imre követelményeinek megvalósítását. Szocialista viszonyok között nem engedhető meg, hogy valamely joghézag kitöltése évtizedekig analógia útján történjék (384. p.). A jogalkotónak az analógia alkalmazásában meg kell látnia a kritikai elemet is, fel kell figyelnie az analógia alkalmazásával jelzett joghézagokra és azokat előbb vagy utóbb jogalkotással kell kitöltenie (365—366. p.).

3. A kodifikációval kapcsolatos megállapítások hosszú sora igen sok megfontolásra érdemes gondolatot vet fel. Így pl. igen tanulságosak Szabó Imrének a *törvények közérthetőségére* és az ún. „jogi nyelv” kiküszöbölésére vonatkozó megállapításai (129. p.).

Ezt az utóbbi követelményt ugyan szívesebben fogalmaznám „a szocialista jogi nyelv megalkotására” irányuló igényként. A törvények nyelvi kifejezésformája ui. épp úgy nem nélkülözheti a saját műkifejezéseket, mint bármilyen más tudomány vagy akár szakma. Ezeknek a köznyelvvél való kölcsönhatására éppen Szabó Imre hoz igen jellemző példákat (134. p.). Messze vinne itt a törvényszövegezés sajátos nyelvi szabályainak kifejítése, de kétségtelen, hogy — az eddigi eredmények továbbfejlesztésével — meg kell szabadítanunk jogszabályaink nyelvét az évszázadok során ráakódott, az átlagos műveltségű állampolgár részére a szabály megértését lehetetlenné tevő parókásvitézkötéses floskulusoktól, s ebben Szabó Imrével teljesen egyetérték.

Ugyanebben a gondolatkörben egyszerűségében is frappáns erejű az a tétel, hogy az értelmezésnél — és erre már a jogalkotás során is ügyelni kell — „mind a szavaknak, mind pedig a jogszabályi rendelkezést tartalmazó mondatoknak a *köznapi életben tulajdonított értelmét kell előnyben részesíteni*” (133. p.).

A szocialista jogszabálynemlet megalkotását még távolról sem tekinthetjük befejezettnek. Erre figyelmeztet — és egyben *további elméleti munkára ösztönöz* — Szabó Imrének az elemzése, amellyel a törvények végrehajtó jogszabályainak és a jogszabály-értelmezésnek kérdéseit vizsgálja (497. és köv. p.). Szintén további elemzésre indít — s ugyancsak a jogszabálytan területére tartozik — az a bírálata is, amelyben Szabó Imre a törvények szokásossá vált többlépcsős (kormányrendelet — miniszteri rendelet — utasítás) végrehajtását részesíti (497. p.) vagy az értelmező és végrehajtó átmeneti rendelkezések elvi szétválasztására vonatkozó igény (467. p.).

A kodifikáció módszereire vonatkozó tanulmányok körében szeretném még a figyelmet nyomatékosan ráirányítani Szabó Imrének arra a megállapítására, hogy a szocialista jogalkotásnak a törvények gyakorlati alkalmazását óber figyelemmel kell kísérnie, és kellő időben fel kell lépnie a helytelennek bizonyult vagy a gazdasági viszonyok fejlődése folytán meghaladottá vált jogszabályok pótlása érdekében. Ez a szocialista kódexek élet-tartamának bizonyos mértékű megrövidülésével jár, de nem jelentheti a szocialista jogalkotás színvonalának esőkkéntését. Éppen ellenkezőleg: a szocialista jogrendszer így felelhet meg a társadalmi viszonyok gyorsütemű fejlődésének. A túlságosan gyors, a jogtudat kialakulását és megszilárdulását gátló jogszabályozási ütem ellen pedig éppen az analógia biztonsági szelepének megengedése nyújt biztosítékot (437., 448. p.). Felhívja figyelmünket még arra is, hogy a gyakorlat tapasztalatainak értékesítésénél ne essünk abba a hibába, hogy az értelmezés egész gazdag eredményét megkíséreljük a törvény szövegébe bevinni (286. p.). Az ilyen kísérlet eleve kudarcra lenne ítélve, és a törvényalkotó azzal, hogy a gyakorlat kívánságainak figyelembevétele címén a prakszis kicsinyes, aprólékos kívánságait is kritika nélkül figyelembe venné, kazuisztikussá válna. Ez éppen a szocialista törvényszerkesztésmód egyik legpozitívabb vonását, a szabályok világos, áttekinthető, átfogó jellegét veszélyeztetné.

4. Befejezésképpen még vitába szeretnék szállni Szabó Imrének azzal az értékelésével, amit a törvények *szakaszonkénti indokolásáról* ad. A szakaszonkénti indokolás kérdésének részletesebb megvilágítását különösen lényegesnek tartom azért, mert féltő, hogy Szabó Imre tudományos tekintélye folytán a gyakorlat a műnek erre vonatkozó teteleit félreérti, túlzó módon teszi magáévá, és ez a jelenleg következetesen követett módszerrel való szakítást jelentene.

Félreértések elkerülése végett hangsúlyozom, hogy Szabó Imre álláspontját az általános indokolás, valamint az egyéb előkészítő anyagok (előadói beszéd, országgyűlési tárgyalás, társadalmi vita) értéke, valamint jelentőségük korlátai tekintetében teljesen osztom, sőt lényegében elfogadom azt a gondolatsort is, amelyben kimutatja, hogy e törvényjavaslatok általános indokolása és részletes indokolása között *bizonyos* diszparitás áll fenn az általános indokolás javára, ami elsősorban a jogszabályelőkészítés nálunk dívó gyakorlatának következménye. Az alapvető nézetek azonossága folytán ui. a törvényjavaslatok országgyűlési tárgyalása inkább általános jellegű, s az — ennek meg-

felelően — inkább az általános indokolást erősíti meg, — a javaslat részletrendelkezéseivel, s így a részletes indokolással is a vita kevésbé foglalkozik (215—218. p.).

Mindebből Szabó Imre azt a következtetést vonja le, hogy az indokolásnak „nem kell túl részletesnek lennie és — a sok helyütt követett gyakorlattól eltérően — elsősorban nem a jogszabály nyelvtani, logikai vagy rendszertani értelmezésére kell irányulnia, hanem a társadalmi-történetire . . .” (218. p.). Hogy ezt az összegezésre helyes fényben lássuk, figyelembe kell venni, hogy a szocialista jogalkotásnak — az Alkotmányt követően — talán legjelentősebb eredménye, a Polgári Törvénykönyv — gondos és átfogó általános indokolás mellett rendkívül részletes szakaszonkénti indokolással készült, és hasonló módszerekkel készül a Ptk.-val jelentősegre vetekvő másik reprezentatív kódexünk, a Büntetőtörvénykönyv is. Ha elfogadjuk a fenti következtetést, az eddig alkalmazott módszer szükségtelenül túlméretezett, felesleges, esetleg egyes részeiben hibás. Azt meg kell szüntetni és helyette a műben hangsúlyozott indokolási szempontokra kell szorítkozni.

Úgy gondolom azonban, hogy e következtetés levonása előtt két döntőnek vélt és több nyomatékos támogató ellenérvet is figyelembe kell venni:

a) Az egyik döntő érvek tekintet azt, hogy az indokolás — a szakaszonkénti indokolás is — nem a javaslat technikai előkészítését végző munkatársak álláspontját, hanem a *miniszter*, sőt az újabb gyakorlat szerint a *kormány* álláspontját képviseli. Szabó Imre a kormány hiteles értelmezési jogát külön felhatalmazás nélkül is, a miniszterét a szokásos végrehajtási klauzula alapján elismeri (525—526. p.). Miért lenne helytelen, ha a kormány vagy annak egy tagja részleteiben is közli azokat az indokokat, amelyek a szabályozás részletmegoldásainak megválasztására indították, s így a kötelező erejű hiteles értelmezésnek kötetlenebb, rugalmasabb módon irányítja az egységes jogértelmezést (éppen a kezdeti időben, amikor az új jogszabálynak a jogtudatba való behatolása a legnehezebb, a félreértés, hibás értelmezés veszélye a legnagyobb).

b) Ennél még lényegesebbnek tartom azonban azt a szempontot, hogy a törvényjavaslat *részletes indokolása a jogalkotás színvonalának egyik leglényegesebb biztosítóka*. Ismeretes módon a jog szerepének ellátásához szükséges, de nem elégséges a célkitűzések helyessége. A társadalmi összefüggések helyes felismerése *mellett* szükséges a részletszabályok kicsiszolttsága, összehangoltsága is, s enélkül a legjobb szándékban fogant törvény is torz eredményre vezethet. E veszéllyel szemben tartom a törvényjavaslat részletes indokolását az egyik legfontosabb biztosítóknak. A törvényjavaslat előkészítője és benyújtója itt ad számot az ország színe előtt nemcsak arról, hogy a javaslat előterjesztésénél milyen általános társadalmi-gazdasági célkitűzések vezették, hanem arról is, hogy részleteiben milyen megfontolások alapján alakította ki a választott megoldásokat. Itt számol be arról, hogy merített-e és mennyiben a szocialista jogtudomány eredményeiből, hogy megvizsgálta-e a baráti államokban hasonló viszonyokra kialakított szabályokat s azok alapján mit tartott átvételre indokoltnak. Itt mutatja be, hogy az előkészítő munka során milyen mélyen tanulmányozta a korábbi jogszabály hatályossága idején kialakult gyakorlatot, azzal mennyiben ért egyet, illetve azon mennyiben kíván változtatni.

Nem állítom, hogy jogszabályaink részletes indokolásai ennek a színvonalnak minden esetben megfelelnek, s hogy még a legsikerültebbekben is ne lehetne szükség-telen, deskriptív jellegű részeket találni. Itt azonban a feladatot nem abban látom, hogy ezek miatt a részletes, szakaszonkénti indokolás *intézményét* vessük el, hanem, hogy azt minden esetben emeljük a Ptk.-indokolás és a Btk.-tervezet indokolás legsikerültebb részeinek színvonalára. Úgy gondolom, hogy ezekkel a szempontokkal szemben a műben felhozott ellenérvet nem elég nyomatékosak ahhoz, hogy a magyar jogéletnek egy *igen tekintélyes szocialista hagyományokkal rendelkező* és a jogalkotás magasabb színvonalát szolgáló intézményét elveszük vagy jelentőségében, tartalmában csökkentjük.

A kifejtett fő érvekhez még néhány támogató szempont is hozzá kívánkozik. Szabó Imre is megállapítja, hogy a részletes indokolást a gyakorlat kívánja (215. p.). Az így kívánt és várt indokolás a jogpropagandának alkalmas eszköze. A mű is rámutat arra, hogy éppen a részletrendelkezések azok, ahol a végső összefüggések feltárása a legnehezebb, s gyakran a vulgarizálás veszélyével fenyeget (111. p.), továbbá, hogy milyen nehézségeket jelenthet a törvényhozó akarat kifejtése akkor, ha az új törvény a korábbinak egy tételét elhagyja: alapul szolgálhat-e ez az *contrario* következtetéshez. Mindezekben a nehézségekben a részletes indokolás könnyen segíthet.

Ugyancsak a mű megállapítása, hogy az értelmező számára nagy segítséget jelent, ha a legiszlátív folyamatot végig követheti (543. p.), s ezt a segítséget éppen a részletes

indokolás adhatja meg a legalkalmasabb, a jogalkalmazók legszélesebb köre számára megismerhető módon.

S végül: legújabb és legértékesebb kódexeink *teljes indokolással* kerültek nyilvános vita elé. A nyilvános viták módszerét a jelentős jogalkotásoknál a jövőben is folytatni kívánjuk. Ez a módszer még azt az érvet is megerősíti, hogy a részletes indokolás nem kerül beható vizsgálat alá. A javaslat országgyűlési tárgyalása éppen azért nélkülözheti az aprólékos részletekben való elmerülést, mert ezt a vizsgálatot a javaslatok előkészítése társadalmi szinten már megelőzően biztosítja.

Összefoglalva a kifejtetteket, véleményem az, hogy a részletes indokolás rendszerének visszafejlesztése jogi életünket indokolatlanul szegényítené, s nem ebben, hanem az indokolások színvonalának továbbfejlesztésében kell e tekintetben a fejlődés útját megjelölni.

A szovjet nemzetközi jogi évkönyv 1959. évi kötete

SZÁSZY ISTVÁN

I. A nemzetközi jogi irodalomban minden évben fontos esemény a szovjet nemzetközi jogi évkönyv megjelenése. Ez az évkönyv a Szovjet Nemzetközi Jogi Egyesület kiadványa. Az Egyesület elnöke és az évkönyv főszerkesztője G. I. Tunkin professzor, helyettes elnökei V. M. Koreckij és E. A. Korovin, főtájkára Sz. V. Molodcov. Az évkönyvek igen fontos, színvonalas tanulmányokat tartalmaznak a nemzetközi jog, a nemzetközi magánjog és a nemzetközi polgári eljárásjog legaktuálisabb kérdéseiről, és évenként beszámolnak a Szovjet Nemzetközi Jogi Egyesület évi közgyűléseiről. Az utolsó közgyűlést 1959. febr. 5—7-ig tartották Moszkvában Tunkin professzor elnöklete alatt, 150 tag részvételével. Ezenkívül az évkönyvek részletes bírálatokat közölnek az időközben megjelent legfontosabb nemzetközi jogi könyvekről, és részletes bibliográfiát tartalmaznak az év folyamán megjelent nemzetközi jogi tanulmányokról.

Az eddig megjelent évkönyvek között talán a legérdekesebb az 1959. évi kötet, amely a főszerkesztő Tunkin professzor előszaván kívül 24 alapvető jelentőségű tanulmányt tartalmaz 405 oldalon, ezenkívül részletes beszámolót az Egyesület második közgyűléséről (406—434. p.), részletes könyvbírálatokat az 1958. év folyamán megjelent nemzetközi jogi művekről (437—452. p.), és ugyancsak részletes bibliográfiát az 1958-ban megjelent szovjet nemzetközi jogi monográfiákról és kisebb tanulmányokról (453—462. p.), továbbá egy szép megemlékezést Durgyenyevszkij professzor munkásságáról, annak 70. születésnapja alkalmából.

II. Az első tanulmány *I. I. Lukasuk* kandidátus tollából „*A Szovjetunió és a nemzetközi szerződések*” címet viseli (16—43. o.). Három főrészből áll: az elsőben a szerző a nemzetközi szerződések osztályjellegét elemzi (17—26. p.), a másodikban kifejti, hogy a Szovjetunió szerződéseinek célja a két különböző társadalmi-gazdasági rendszerű államok békés együttélésének biztosítása (26—37. p.), a harmadikban azt fejtegeti, hogy a szerződések a szocialista országok egységének, együttműködésének és kölcsönös segítségének legfontosabb nemzetközi jogi eszközei (37—43. p.). A szerző fejtegetéseit a Szovjetunió Kommunista Pártja XXI. kongresszusa határozatainak elemzésével kezdi, amelyeknek szerinte a nemzetközi szerződések szempontjából is nagy jelentőségük van, mert nyilvánvaló, hogy a nemzetközi viszályok elintézésének egyetlen jogos és hatáson módja a tárgyalások elvének biztosítása és a kölcsönös előnyöket biztosító megállapodások kötése. A tanulmány legérdekesebb része az, amelyben a szerző a szabad akarat körüli ideológiai vitában fejti ki álláspontját. Kimutatja, hogy a két extrémista irány, az indeterminizmus és a determinizmus logikailag kizárja bármiféle jogszabály létezésének lehetőségét, mert az indeterminizmus voluntarizmushoz, politikai kalandorsághoz és önkényhez vezet, a determinizmus pedig fatalizmushoz. A marxizmus—leninizmus szerint a fejlődés objektív társadalmi törvények uralma alatt áll, és minél jobban megismeri az ember ezeket az objektív társadalmi törvényeket, annál tudatosabb, szabadabb és hatékonyabb lesz az akarat. Az állam akarat a uralkodó osztály akarat, az imperialista államnál ez a monopólió akarat, a szocialista államnál az egész nép akarat. A nemzetközi szerződésben a felek akaratát jut kifejezésre, de a szerződés annak megkötése után az aláíró felek akaratával szemben bizonyos relatív függetlenségre tesz szert, mert a felek a szerződés rendelkezéseit egyoldalúan többé nem változtathatják meg. A szerződések kötelező erejének alapja a „pacta sunt servanda” elv, de ez is a szuverén államok akaratán alapszik, és nem egy állam feletti hatalom akaratán. A szerződésben a felek akaratát nem olvad össze egy egységes akarat, a „közös akarat” elmélete logikailag tarthatatlan. Helytelen a nyugati íróknak az az általánosan elfogadott álláspontja is, amelyet a régebbi gyakorlat is elfogadott, hogy az állam illetékes szervének formális akaratnyilvánítása elegendő a szerző-

dés törvényességéhez, tekintet nélkül arra, hogy mi volt az állam valódi akarata. A Szovjetunió törvényteleneknek és érvényteleneknek tekinti az egyenlőtlen szerződéseket, amelyek nem felelnek meg a szerződésben részes felek igazi akaratának.

III. G. A. *Osznyickaja* kandidátus tanulmánya, mely a *világűr meghódításának nemzetközi jogi problémáiról* (51—65. p.) szól, különös érdeklődésre tarthat számot.

A világűr jogának problémáival eddig már számos író foglalkozott. Az idevonatkozó tanulmányok száma meghaladja a kilencvenet. 1958 augusztusában a Grotius Alapítvány kitüntette Korovin professzort idevágó kutatásaiért. Tanulmányozták ezt a kérdést a szovjet irodalomban G. P. Zadorozsnij, F. N. Kovalev, N. I. Cseprov, A. Galina, N. Uljanova, az amerikaiak közül Halev, Cooper, Mc. Dougal, Lippon, az angolok közül Aaronson, Jenks, a németek közül Reintanz és Meyer, a cseh Milde, a jugoszláv Smirnoff, a svájci Kroele, a uruguayi Alvaro Bauza Aranjo és mások. A Nemzetközi Űrhajózási Szövetség 1958. augusztus 29-én tartott kollokviumában hozott határozataiban kívánatosnak mondta ki egy nemzetközi egyezmény megkötését, egy állandó bizottság felállítását és azt, hogy a Szövetség határozatairól az ENSZ Főtitkárát tájékoztatni kell. Az International Law Association 1958 augusztusában New Yorkban tartott értekezlete külön jelentés keretében foglalkozott a „légi szuverenitás és a világűr jogi státusának” kérdésével. Kétségtelen, hogy e tanulmányok között kiemelkedő jelentősége van Osznyickaja tanulmányának, mert a szovjet jogtudomány álláspontját juttatja kifejezésre oggel a ma talán legaktuálisabb kérdéssel kapcsolatban.

A szerző — kikapcsolva az egyes írók által felvetett fantasztikus kérdéseket, pl. hogy milyen magatartási szabályok irányadók az ember számára a holdon és egyéb bolygókon levő élőlények közötti érintkezésre — az itt felmerülő problémákat három csoportba osztja: 1. az állami szuverenitás határának problémája az államterület és a parti tenger feletti űrben; 2. a világűr és az űrhajók jogi rendje; 3. a bolygók felfedezésének jogi szabályai.

ad 1. A szerző szerint az állami szuverenitás nem terjed ki a kozmikus térségre. Az állami szuverenitás ugyanis nem lehet határtalan. Az állami szuverenitás határát felfelé az állam biztonságának szempontja kell hogy meghatározza, és nem — mint egyes írók teszik — a modern légi járművek által elérhető magasság, vagy 30—50 km-es, vagy 124—7000 mérföldes felső határ, vagy a föld vonzási határa, vagy az a magasság, ameddig az ember által használt közlekedési eszközök felemelkedhetnek.

ad 2. Ami a világűr és az űrhajózás jogi rendjét illeti, felmerül a kérdés, hogy jogilag minek kell minősíteni a világűrt: res nulliusnak vagy államok közös ellenőrzése alatt álló térségnek, vagy res communisnak, az összes államok tulajdonában álló térségnek, vagy — erre az álláspontra helyezkedett az International Law Association — az emberiség közös tulajdonának? Egyes írók szerint a világűr jogi szabályozásánál a nyílt tenger jogi rendjét vagy a légi jogot, vagy a Déli Sark jogi rendjét kell analógia útján irányadónak tekinteni. A szerző nem osztja ezeket a véleményeket, mert teljes analógia az említett nemzetközi jogi szabályok és a világűr jogi rendje között nem állapítható meg. Szerinte a következő posztulátumokat kell a világűr jogi rendjének szabályozásánál figyelembe venni: a vezető elvnek itt is a békés együttélés elvének kell lennie, az államok a világűrt csak a többi állam szuverenitásának tiszteletbentartásával használhatják, nem használhatják más államok megtámadására; az államok egyenlőségének és a kölcsönös előnyöknek elvét kell itt is érvényre juttatni. Kívánatos volna egy multilaterális egyezmény kötése, amely megtiltaná a világűrnek katonai célokra való felhasználását. Nem volna kifogása a szerzőnek az ENSZ keretében egy nemzetközi testület felállításával szemben sem, amely ellenőrizné és szabályozná az államok tevékenységét a világűrben.

ad 3. Egyes írók kategorikusan tagadják az égitestek okkupálásának lehetőségét, mert nem lehet például a hold felfedezéséről beszélni, és az „effektív okkupáció” elve nem jöhet tekintetbe. Más írók azt javasolják, hogy a hold feletti szuverenitást az ENSZ-re kellene ruházni, vagy az égitesteket nemzetközi gyámság alá kellene helyezni. A szerző nem osztja ezeket a felfogásokat. Szerinte a holdon való kikötés nem szolgálhat ulapul területi igények érvényesítésére. A fontos az, hogy az égitesteket nem szabad katonai célokra használni, és gondoskodni kell a tudományos kutatás szabadságának biztosításáról.

A szerző végkonklúziója — amit csak helyeselni lehet — az, hogy az emberiség nagy találmányának a békét kell szolgálnia, és nem a rabló háborúk célját.

IV. Az évkönyvben található tanulmányok között kétségkívül igen értékes és a magyar jogászközönséget érdeklő tanulmányt L. A. Lunc professzor írt „A nemzetközi magánjog kérdései a szocialista világrendszer országai közötti viszonyokban” címmel (72—82. p.). A szerző abból indul ki, hogy a szocialista világrendszer országai közötti jogviszo-

nyok a szocialista internacionalizmus alapelvein alapulnak. Az ezen országok közötti együttműködés kifejezésre jut egyrészt az 1949—1959-ben kötött polgári, családi jogi és bűnügyi jogsegélyszerződésekben, másrészt azokban a bilaterális és multilaterális egyezményekben, amelyek a szocialista országoknak a külkereskedelemmel kapcsolatos közvetlen jogrendező, anyagi polgári jogi szabályait egységesítik.

Ami az utóbbiakat illeti, a szerző kifejti, hogy 1951 óta a szocialista országok egymás között bilaterális szerződéseket kötöttek az általános szállítási feltételekről, amelyeknek alapján jöttek létre az egyes áruforgalmi megállapodások. Az általános szállítási feltételeket az európai és az ázsiai szocialista országok között ma is ilyen kétoldali egyezmények szabályozzák, az európai szocialista országok közötti viszonyban viszont 1958. január 1. óta a KGST tagjai között egy multilaterális egyezmény van hatályban, az „Általános Szállítási Feltételek” (ÁSZF), amelyet a KGST-ben résztvevő államok eredetileg egy évre kötöttek, de aztán hatályát évről évre meghosszabbították. A szerző részletesen ismerteti ezeket az Általános Szállítási Feltételeket, és kimutatja, hogy azok elsősorban a külkereskedelmi vétel közvetlen jogrendező szabályait egységesítették, de egységesítették a kollíziós normákat is, amennyiben a 74. § kimondja, hogy mindazokat a kérdéseket, amelyeket az ÁSZF egyáltalán nem vagy nem kimerítően szabályoz, az eladó országának joga szerint kell elbírálni. Az ÁSZF szabályai kögens jellegűek, a felek az alkalmazandó jogot nem határozhatják meg, a felek jogszabályválasztó joga tehát ki van zárva, és — aminek a nemzetközi magánjog tudománya szempontjából igen nagy jelentősége van — ki van zárva a renvoi elvének alkalmazása is a szocialista államok egymás közti viszonyában. Ezt a megállapítást azért tartom nagyon fontosnak, mert ez is perdöntő érvet szolgáltat ama felfogásom helyessége mellett, amelyet mindig hangsúlyoztam, hogy a szocialista országok nemzetközi magánjogi rendszerei szempontjából a renvoi elvének elfogadása nem helyeselhető. Fontos ez a megállapítás azért, mert éppen Lunc professzor az, aki 1949-ben első kiadásban (75. és köv. p.) és 1959-ben második kiadásban (243. és köv. p.) megjelent kiváló nemzetközi magánjogi munkájában, valamint „A kollíziós norma lényegéről” 1959-ben írott legújabb tanulmányában (Össz-szövetségi Jogtudományi Intézet. Tudományos dolgozatok. 9. köt. 1959. 118. és köv. p.) azt igyekszik bizonyítani, hogy a szovjet nemzetközi magánjog a renvoi elvét elfogadja. Lunc professzor véleményét osztják Krilov, Peretyerszkij, Koreckij és a magyar irodalomban Réczei is. Megjegyzendő azonban, hogy Lunc professzor felfogását nem osztja mindenki a szovjet irodalomban sem, és például A. B. Levityin „A nemzetközi magánjog vitás kérdései” cím alatt ugyancsak az Össz-szövetségi Jogtudományi Intézet kiadásában megjelent „Tudományos dolgozatok” című sorozat 1957. évi kötetében kifejezetten tagadja, hogy a szovjet jog a renvoi elfogadása mellett foglalna állást. Lunc professzor véleményével szemben én is Levityin álláspontját osztom.

Ami az ÁSZF közvetlen jogrendező szabályait illeti, ezek alapos ismeretének a magyar közönség szempontjából is elsőrangú jelentősége van.

Ezek a szabályok meghatározzák a nemzetközi adásvételi szerződés létrejövételének időpontját (1. §). Ez a két fél aláírásának időpontja, távollevők között pedig az az időpont, amikor a megrendelő vagy az ajánlattevő a megrendelésben, illetve az ajánlatban megjelölt határidőn belül, ha pedig ilyen határidő nincs megállapítva, 30 napon belül kézhez kapja a megrendelést változtatás nélkül igazoló, illetve az ajánlatot változtatás nélkül elfogadó írásbeli értesítést. A szerződés megkötése után a szerződéssel kapcsolatos valamennyi megelőző levelezés és szóbeli megállapodás érvényét veszti (3. §).

Az ÁSZF ezenkívül részletesen szabályozza a fuvarparitást (4—8. §), a szállítási határidőket (9—10. §), az áru minőségét (11—12. §), az áru mennyiségét (13. §), a csomagolást (14—16. §), a csomag-megjelölést (17. §), a műszaki dokumentációt (18—19. §), az áru minőségi vizsgálatát (20—21. §), a jóállást (22—27. §), a feladási rendelkezéseket és szállítási értesítéseket (28—34. §), a fizetések módját (35—45. §), a felelősség alól mentesítő eseteket (46. §), a mennyiségi és minőségi kifogásokat (47—58. §), a biztosítékokat (59—64. §), a választott bíróságot (65. §), az egyéb feltételeket (66—74. §).

Különösen fontosak az ÁSZF-nek a szállítási hely, a fuvarozási költségek, a tulajdonjog és a kockázat, a kárveszély átszállása, a szállítási határidők tárgyában tett rendelkezései.

Vasúti fuvarozás esetén a szállítások „franco vagon eladó országának határu” feltétellel, autófuvarozás esetén „franco az árunak a vevő szállítóeszközeire való átrakodási helye” feltétellel, vízi fuvarozásnál FOB, CIF vagy C & F „a szerződésben megállapított kikötő” feltétellel, légi fuvarozás esetén „franco a rakománynak az eladó országában levő légi fuvarozási szervezet részére fuvarozás végett történő átadás helye” feltétellel, postai küldeményeknél „franco címzett” feltétellel történnek.

A fuvarozási költségeket az eladó viseli vasúti fuvarozás esetén a saját országa határáig, autófuvározásnál az árunak a vevő szállítóeszközeire való átrakása helyéig, illetőleg a szomszédos ország határvámhivataláig, vízi fuvarozásnál FOB szállítás esetén a hajó fedelzetére való rakodásig, CIF és C & F szállítás esetén, amíg a hajó a kirakodási kikötőbe érkezik, légi fuvarozásnál a saját országában levő légi fuvarozási szervezet részére való átadásig, postai küldeményeknél a rendeltetési helyig.

Az áru tulajdonjoga, továbbá az áru vétlen pusztulásának vagy vétlen megrongálódásának veszélye (kárvészt) akkor száll át a vevőre, amikor az eladó országának vasútja átadja az árut az azt átvevő vasútnak; autófuvározásnál, amikor a szállítás megtörtént; vízi fuvarozásnál, amikor az áru a berakodási kikötőben a hajópárkányon áthaladt; légi fuvarozásnál, amikor az eladó az árut az országában levő légi fuvarozási szervezetnek átadja; postai küldeményeknél, amikor az árut az eladó ország postahivatalának átadják.

A szállítás napjaként általában a kísérő okirat keltét kell tekinteni.

A szállítási határidőket a felek az adásvételi szerződésekből megállapítják, de az eladó bizonyos esetekben a vevő hibájából meghosszabbíthatja a megállapított határidőt. Bulgáriának, Csehszlovákiának és Romániának az NDK-val kötött kiegészítő kétoldalú megállapodásai havi szállítási határidőket állapítanak meg, teljes üzemek és berendezések szállításánál pedig negyedévi határidőket.

Más megállapodás hiányában az eladó az ő országában az adott fajtájú áru szállításánál szokásos átlagos minőségű árut köteles szállítani (11. §). Az eladó köteles az áru minőségét elküldés előtt a saját költségén megvizsgálni. A vizsgálat eredményéről vizsgálati jegyzőkönyvet kell felvenni vagy minőségi bizonylatot, vagy az áru szerződésszerű minőségét igazoló egyéb okiratot kell kiállítani (20. §). Az eladó a szerződésnek vagy az illető iparágban alkalmazott szokásoknak megfelelően köteles a vizsgálatban való részvétel lehetőségét a vevő képviselője részére biztosítani (21. §).

Ha az árut jótállással adták el, az eladó a jótállási időn belül felel az áru minőségéért, a gépek és berendezési tárgyak konstrukciójáért, valamint az árunak a szerződésben meghatározott tulajdonságaiért (22. §). A jótállási idők 9—24 hónapig terjednek (23. §). A jótállási idő alatt az eladó köteles a felfedezett hibákat a saját költségén kijavítani vagy az árut kicserélni (24. §), vagy a vevő javíthajta ki azokat az eladó költségén (25. §). Az eladó nem felel a jótállás alapján, ha a megállapított hibák nem az ő vételképességéből keletkeztek. Az eladó ellenkező kikötés hiányában nem köteles biztosítani az árut.

Az áru mennyiségének vagy súlyának meghatározása a közvetlen vasúti fuvarlevél, fuvarozási okiraf, hajóraklevél vagy vízi fuvarlevél, légi közlekedési teherfuvarlevél, postai elismervény, rakatári bizonylat vagy megőrzési elismervény alapján történik (13. §).

Jogi szempontból különös jelentősége van a 46. §-nak, amely a nemteljesítéssel kapcsolatos felelősség alól mentesítő eseteket sorolja fel. Ilyen mentesítő esetek az ellenállhatatlan erő (vis maior) és egyéb olyan körülmények, amelyek az irányadó kétoldalú egyezmény vagy a szerződés, vagy az eladó országának joga alapján a felelősség alól mentesítenek. Ellenállhatatlan erőn a szerződés megkötése után bekövetkezett rendkívüli jellegű, előre nem látott és a felek által elháríthatatlan események következtében beállott körülményeket kell érteni. Ily mentesítő okok fennforgása esetében — a fix határidős szerződések kivételével — a teljesítési határidők megfelelően eltolódnak, ha azonban ezek határa 5, illetőleg 12 hónapnál tovább tart, a fél jogosult a szerződéstől elállni.

Helyesen mutat rá Boguszlavszkij, hogy a szocialista országok külkereskedelmében a reklamációs alapelv nyer alkalmazást. A vevő kifogást jelenthet be az áru minőségével vagy mennyiségével kapcsolatban, ha a felelősség nem a fuvarozót terheli (47. §). Az eladót a felelősség a tulajdonjog és a kockázat átszállása után is terheli, ha a minőségi változás vagy hiány az eladó vételképességéből állt be. A reklamációs határidők 6, illetve 3 hónap, jótállás esetén a jótállási idő letelte után 30 nap (48. §). A reklamációs határidő elmulasztása esetén a vevő elveszti a választott bírósághoz fordulás jogát. Az eladó köteles 45 nap alatt a reklamációt megvizsgálni és a vevőnek választ adni, különben a vevő a választott bírósághoz fordulhat (52. §). Fix határidős szerződéseknek az eladó a szállítási határidőn belül köteles a hibát kiküszöbölni vagy az árut kicserélni, különben a vevő a késedelem esetében járó kötbért és a kifizetett összeg visszatérítését követelheti (83. §). Ha az áru végleges minőségi átvétele a szerződés alapján az eladó országában történik, minőségi reklamációt csak rejtett hiba alapján lehet előterjeszteni (58. §).

Az ASZF megállapítja bizonyos szankciókat a szerződési kötelezettség biztosítására. Szállítási késedelemnél vagy a műszaki dokumentáció rendelkezésre bocsátással való késlekedésnél, vagy az eladó kellő értesítésének elmulasztásánál az eladó az áru értéke alapján kötbért köteles fizetni, amelynek összege az első 20 nap folyamán napi 0.05%,

a következő 30 nap folyamán napi 0,08%, azt követően napi 0,12%, de végeredményben nem haladhatja meg a 8%-t (59. §). A kötbérigényeket legkésőbb 3 hónapon belül kell előterjeszteni (64. §). Fix határidőre kötött szerződésekben megszabott szállítási határidő megsértése esetén, ha a vevő a szerződéstől eláll, az eladó a kétoldalú egyezményben vagy a szerződésben megállapított kötbért köteles megfizetni.

Az összes jogvitákat, függetlenül attól, hogy van-e a szerződésben választott bírósági kikötés vagy nincs, *választott bírósági eljárásban* kell elbírálni: az alperes országában a viták elintézésére alakított választott bíróságnál, vagy a felek ilyen megegyezése esetén, a KGST valamely másik tagjának országában (65. §).

A szállítandó árukkal kapcsolatos *fizetéseket* az eladó országának bankja azonnal teljesíti az ÁSZF-ben meghatározott okmányoknak az eladó részéről történt bemutatása ellenében (85. §).

Lunc professzor tanulmánya az ÁSZF szabályainak ismertetésén kívül behatóan foglalkozik a szocialista országok között 1949—1959. években kötött *kétoldalú polgári jogsegélyegyezményekkel* is, amelyek a nemzetközi polgári jog, a nemzetközi családi jog és a nemzetközi polgári eljárásjog problémáit szabályozzák. Ilyen egyezményeket kötöttek az európai népi demokratikus országok egymással, és ilyeneket kötött a Szovjetunió 1957 és 1958 között Csehszlovákiával, az NDK-val, Bulgáriával, a Koreai Népi Demokratikus Köztársasággal, Lengyelországgal, Romániával, Albániával, Magyarországgal és Mongó iával.

A szerző helyesen mutat rá, hogy ezek az egyezmények nem egységesítik a közvetlenül jogrendező anyagi családjogi és öröklési jogi szabályokat, amelyeket nem is lehet egységesíteni, mert e szabályok országonként sok vonatkozásban eltérnek egymástól, aminek a magyarázata abban keresendő, hogy itt a történelmi hagyományoknak nagy szerepük van a tételes jogrendszerek kialakításában, és ezeket a hagyományokat a törvényhozó nem hagyhatja figyelmen kívül. De ha a közvetlenül jogrendező anyagi szabályok ezekben a jogágakban a szocialista országok között nem is egységesíthetők, legalább egységesíthetők itt is a kollíziós normák, és a fejlődés — Lunc szerint — ebben az irányban is halad. Fontos lépést jelentenek ebből a szempontból az említett jogsegélyegyezmények is.

Lunc professzor részletesen ismerteti ezeknek az egyezményeknek a rendelkezéseit, és többek közt rámutat arra, hogy amíg a szocialista országokban a jog- és cselekvőképesség, a személyi jog és családi jog területén általában a *lex patriae* tekintik irányadónak, ezek az egyezmények kombinálják a *lex patriae* és a *lex domicilii* elvét. Jellemző az egyezményekre az is, hogy családjogi kérdésekben az apaság megállapításánál, valamint a gyermek és szülei közti jogviszony szabályozásánál, ha állampolgárságuk különböző, a gyermek hazai jogát, az örökbefogadásnál az örökbefogadó hazai jogát, a házassági vagyonjog területén közös hazai jog hiányában a házastársak közös lakóhelyének jogát, a házasság felbontásánál a felek hazai jogát tekintik irányadónak, de ha a két házastárs két különböző országban lakik, és két különböző ország állampolgára, a *lex fori* kell irányadónak tekinteni, a holttá nyilvánításnál és eltűntnek nyilvánításnál végül szintén a *lex fori*. A szerző helyesen rámutat arra is, hogy a Szovjetunió egyezményei és a népi demokráciák egymás közötti egyezményei a *lex successionis* meghatározása tekintetében eltérnek egymástól annyiban, hogy míg az utóbbiak itt is az örökösök hazai jogát tekintik irányadónak, az előbbieket ingatlanhagyatékoknál a *lex rei sitae*-t tekintik alkalmazandónak. Megjegyzendő azonban, hogy a szerzőnek ez a megállapítása — nézetem szerint — nem egészen helytálló, mert vannak népi demokratikus országok közötti egyezmények is, pl. magyar—román (36. cikk) és magyar—albán egyezmény (39. cikk), amelyek szintén a *lex rei sitae* szerint bírálják el az ingatlanhagyatékokat.

V. Nagyon érdekes az évkönyvben közölt tanulmányok között *D. B. Levin* professzor tanulmánya is, amely ismerteti a *jelenkori nemzetközi jogi burzsoá elméletek fő irányzatait* (88—119. p.). A szerző rámutat ezeknek az elméleteknek reakciós vonásaira, melyek szerinte: 1. a nemzetközi jog jogi jellegének tagadása (a nemzetközi jogi nihilizmus, a nemzetközi jog válságának hirdetése); 2. a nemzetközi jog „konciliatórikus” jellegének tagadása, amennyiben a nemzetközi jog kötelező erejét nem az államok megegyező akaratára alapítják, hanem a nemzetközi jogi viszonyokat magánszemélyek közötti jogviszonyokként fogják fel; 3. a jelenkori nemzetközi jogot „primitív” jognak minősítik, tagadják vagy elítélik az állami szuverenitás elvét, és a nemzetközi jognak „világjoggá” átalakulását tartják kívánatosnak.

A szerző kifejti, hogy a polgárság hatalomra kerülése előtt a *természetjogi elméletek* voltak uralkom, amelyek haladó jellegűek voltak, mert a feudális jogelvek lerombolásáért és a forradalmi demokratikus eszmék megvalósításáért szállottak síkra. A polgárság hatalomra jutása után a *pozitivisták elméletek* kerültek uralkomra, amelyeknek regresszív,

negatív jelentősége nem tagadható, és pozitív értékük mindössze abban foglalható össze, hogy rendszeresen tanulmányozni kezdték a nemzetközi szerződéseket, a belső törvényes rendelkezéseket, a diplomáciai és a bírói gyakorlatot. Az *imperializmus* korában a klasszikus pozitívizmust újkantianizmussal, absztrakt normatizmussal házasították össze, és újból feléledtek a természetjogi elméletek, amelyek most már a „szuperállam”, a „szuperpozitív”, az állam feletti jog elismerését követelik. Az imperializmus elméleti végeredményben az államok imperialista politikájának védelmét tartják fő feladatuknak, és a nemzetközi jog megsértése, a nemzetközi jogszabályok megkerülése jellemzi azokat.

A szerző szerint a modern polgári elméletek fő jellegzetességei: az eredeti új eszmék teljes hiánya, a múlt reakciós, letűnt elméleteinek felélesztése, és eklektikusság. Ezért a szerző szerint nehéz ezeket az elméleteket csoportosítani. Mégis szerinte a következő főcsoportokra oszthatók: 1. *normatívizmus*, amely elveti a régi pozitívizmussal haladó elveit, és a pozitívizmust az újkantianizmussal összekapcsolja (főképviseelői: Kelsen, Kunz, Guggenheim és bizonyos önálló pozícióval Verdross); 2. *szociologizmus és realizmus* (szociológiai, institucionista, perszonalista elméletek); 3. *természetjogi elméletek*.

A *normatívizmus* képviselői a „tisza jogtan” alapelveit alkalmazzák a nemzetközi jog területén is, a jogot minden tényleges elemtől megítéltandó normarendszernek fogják fel, a nemzetközi jogviszonyokat minden reális tartalmuktól megfosztják, és az állami szerveket elsősorban a nemzetközi közösség, a nemzetközi jogrend szerveinek tekintik s csak másodsorban az állami jogrend szerveinek.

A *szociológiai és realista elméletek* a jogi pozitívizmust bírálják, és a „reális” szociális tényezőknél, a társadalmi, biológiai és antropológiai tényezőknél tulajdonítanak jelentőséget, mert szerintük a „realitás” az, ami a jogot meghatározza. A *szolidarizmus* főképviseelői Duguit, Politis, Devaux és Scelle, aki összeházasította Duguit elméletét Renard *institucionalizmusával*. Scelle szerint a társadalom különböző emberi közösségek és intézmények „agregátuma”, amelyek a hasonlóságon és munkamegosztáson alapuló szolidaritás gondolatán épülnek fel. Az állam nem egyéb a nemzetközi közösségek és az egyének között fennálló összekötő kapcsolataival. A nemzetközi jogrend „interszociális rendszer”, mely az állami jogrendszerek felett áll (a jogrendszerek hierarchiájának elve); a nemzetközi jogviszonyok egyének közötti jogviszonyok, és azok, akik a jogviszonyokat megvalósítják, a nemzetközi közösség szervei (a funkcionális kettősség törvénye). Scelle tagadja az állam nemzetközi jogalanyiságát és a „domaine réservé” létezését. A *perszonalizmus* képviselője Vischer, aki szerint az állam és a nemzetközi közösség végső célja az emberi személyiség. Az amerikai szociológus és realiztikus irányzat képviselői élesen támadják a „legalizmust”, a „moralizmust”, a „paktomániát”, szerintük a nemzetközi jog tudományának a feladata nem a nemzetközi jogi normák tanulmányozása, hanem a kormányok magatartását szabályozó tényezők tanulmányozása; a nemzetközi jog alapja a nemzetközi politika. Morgenthau a „nemzetközi politika vastörvényéről” beszél.

A modern *természetjogi elméletek* a nemzetközi jog forrásának bizonyos metafizikai kategóriákat, „szuperpozitív” alapelveket tartanak. Ezeknek az elméleteknek a tartalma nagyon változatos. A teológiai elméletek neo-tomisztikus gondolatokon alapulnak (Trybol, Deloz), más elméletek az „emberi ész” tekintik kiindulópontjuknak (del Vecchio), ismét mások a jog és igazság eszméjét (Sauer, Giuliano), egyesek az erkölcsöt (Smirniadis, Laun), mások az egyéni helyzetekből kinövő „spontán jogot” (Ago). Egyes természetjogi elméletek végül a természetjogot kombinálják a normatívizmussal (Verdross), a szolidarizmussal (De La Pradelle), a szociologizmussal és realizmussal és a klasszikus típusú pozitívizmussal (Anzilotti). Általában mind tagadják a szuverenitás fogalmát, mind elismerik a nemzetközi jog primátusának elvét, az egyén nemzetközi jogalanyiságát. Mind reakciós jellegűek.

VI. V. F. Gubín „A Szovjetunió és a multilaterális szerződésekhez fűzött fenntartások” című értekezése három fejezetre oszlik (126—141. p.): az elsőben a szerző elemzi a multilaterális egyezményekhez fűzött fenntartások intézményének kialakulását és fejlődését (126—127. p.), a másodikban ezeknek a fenntartásoknak a fogalmát (127—135. p.), a harmadikban a Szovjetunió által e fenntartásokkal kapcsolatban követett gyakorlatot (135—141. p.). A szerző szerint a fenntartások fő jellegzetességei a következők: 1. céljuk a szerződő felek közötti jogviszonyok módosítása; 2. nem szabad ellentétben állaniuk a szerződés alapvető követelményeivel; 3. csak a szerződést megkötő fél élhet fenntartásokkal; 4. csak a végleges szerződési szöveghez fűződhetnek fenntartások; 5. fenntartások tehetők a szerződés megkötésének bármelyik fázisában, de legkésőbb végső elfogadása alkalmával; 6. a fenntartás egyoldalú aktus; 7. a fenntartás azt jelenti, hogy a szerződés bizonyos pontjai tekintetében a felek között nincs megegyezés,

vagy a szerződés bizonyos vonatkozásokban kiegészítendő; 8. a fenntartás a szerződés módosításának egyik módja; 9. feltétele a szerződésben való részvétel; 10. a fenntartás a szerződési szövegen kívül van megköveveze. A Szovjetunió 200 multilaterális szerződésben részes, vagy volt részes. 1959. január 1-ig 24 szerződéshez fűzött több mint 60 fenntartást. A fenntartás a szerző szerint a Szovjetunióval szemben követett imperialista agresszív politika elleni hathatós védekezési eszköz. Ilyen fenntartásokra mindaddig szükség van, amíg fennáll a veszély, hogy az imperialista államok nem akarják sérteni a Szovjetunió szuverenitását. Az imperializmus eltűnésével a szocialista nemzetközi jogban a fenntartások is el fognak tűnni. A Szovjetunió eddigi fenntartásai részben az agresszív háború ellen irányultak, részben a háborút kívánták emberségebbé tenni, részben a szovjet szuverenitás védelmét szolgálták, részben jogi jellegük volt, részben a szerződéskötési eljárásra vonatkoznak, részben pedig nyilatkozatokat tartalmaznak.

VII. Érdekes A. N. Talalaevnek „A nemzetközi szerződések megszűnése a Szovjet állam történetében és gyakorlatában” című tanulmánya is. (144—155. p.) A szerző felsorolja a szerződések megszűnésének különböző eseteit. Érdekes az a megállapítása, hogy a háború következtében megszűnt szerződések megújítását csak az igazságos háborút folytató hatalom követelheti, amely elvet az 1947. évi békeszerződések is elismertek. Hiánya — nézetem szerint — a tanulmánynak, hogy nem közli a Szovjetunió álláspontját abban a feletti vitás kérdésben, hogy a háború mennyiben szünteti meg a hadviselő felek között a megelőzőleg kötött szerződéseket, pedig erre vonatkozó véleményét szerettem volna olvasni. Behatóbban foglalkozik a szerző a szerződések *hatálytalanításának* kérdésével és a *novatio* kérdésével is. Ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy a Szovjetunió jogtalannak tartja az általa vagy korábban a cári Oroszország által kötött szerződések hatálytalanítását a másik fél részéről a Szovjetunió beleegyezése nélkül. Érdekes az a megállapítása is, hogy a szerződés egyoldalú hatálytalananná nyilvánítása csak két esetben van megengedve: 1. ha a szerződés agresszivitása, gyarmatosító, kényszerítő vagy egyenlőtlen jellege miatt érvénytelen; 2. ha ellentétben áll az államnak a társadalmi forradalom következtében előállott új társadalmi rendszerével. Nagyon fontos az a megállapítása is, hogy a nemzetközi szerződés egyoldalú hatálytalananná nyilvánítható akkor is, ha a másik fél azt lényegbevágóan megsérti. Példaképpen hivatkozik a szerző arra, hogy a Szovjetunió ezen az alapon mondta fel 1955 májusában a Franciaországgal és Nagy-Britanniával kötött szerződéseit, mert ez utóbbi államok 1954-ben megkötötték a párizsi katonai megállapodásokat.

VIII. Még az előbbi tanulmánynál is érdekesebb V. N. Durgyenevszkijnek a *Rapacki-féle Középeurópai atommentes övezetre vonatkozó javaslatról* írott értekezése (158—166. p.). Ez a javaslat feléleli Lengyelországot, Csehszlovákiát és a két német állam területét, tehát egy III millió ember által lakott területet, amely a Balti tengertől a Földközi tengerig húzódik.

A szerző röviden ismerteti a javaslat különböző fázisait (1957. október 2., 1958. február 14., 1958. november 14.,). Kifejti, hogy a javaslatnak nem célja a leszerelési javaslatok pótlása vagy helyettesítése. Kimutatja, hogy a demilitarizált zónák gondolata már régóta ismeretes a nemzetközi jogban, elég hivatkozni e célból a svéd—norvég határra (1905), az Aaland-szigetekre, a Dodekanézoszra és Szardíniára vonatkozó megállapodásokra (1947), továbbá az 1947. évi párizsi békeszerződésekre és az 1955. évi szovjet államszerződésre, amelyek megtiltották az atomfegyverek birtoklását, gyártását és kicseréltezését. Ugyanígy rendelkezik a német békeszerződésre vonatkozó 1959. január 10-i szovjet javaslat 28. szakasza is. A terv feltételes jellegű, mert feltételezi a két német állam hozzájárulását. A szerző kifejti, hogy a terv teljes összhangban van a békés együttélés és a fegyverkezés nemzetközi szabályozásának eszméjével.

IX. P. A. Tokareva kandidátus a *szocialista országok nemzetközi gazdasági szervezeteiről* értekezik (169—177. p.). Kár, hogy ez az igen érdekes tanulmány aránylag túlságosan rövid, mert ezekkel a szervezetekkel sokkal bővebben és részletesebben kellett volna foglalkoznia. A szerző tanulmányában röviden ismerteti a KGST-t (oroszl SZE), valamint a Vasúti Árufuvarozási Nemzetközi Megállapodás (oroszl SZMGSZ) alapján felállított, Varsóban székelő Szervezetet (oroszl OSZSZD), végül a távíratí és postai kapcsolatok terén a gazdasági, tudományos és műszaki együttműködés érdekében felállított szervezet (oroszl OSZSZ) szabályait. A szerző kifejti, hogy a KGST-t az 1949 januárjában Moszkvában tartott gazdasági értekezlet hozta létre a Szovjetunió és az európai népi demokráciák közötti viszonyban. Az értekezleten megfigyelőként résztvettek Kína és az ázsiai népi demokratikus országok is. A KGST, amely nyitva áll az összes európai országok előtt, 1960. április 13-án fogadta el Alapokmányát. Eszerint a résztvevő államoknak egyenlő képviseleti és szavazati joguk van. A Tanács és szervei szervezeti és eljárási javaslatokat tehetnek, amelyeket a tagállamoknak kell elfogadniuk. A Tanács szervei: a köz-

gyűlés, a tagállamok tanácsképviselői értekezlete, az állandó bizottságok és a titkárság. 1958. július 1-ig a KGST 11 ülészakot tartott. A KGST-ben résztvevő államok külkereskedelmi volumene 1958-ban összkülkereskedelmüknek 60%-át tette ki, és 70%-át, ha az ázsiai szocialista államokat is figyelembe vesszük. 1958-ban a tagállamok a tőkés országokkal folytatott kereskedelmüket megkétszereztek. Az 1959 májusában Tiranában tartott ülészakon 1966-ig terjedő terveket fogadtak el. 1958-ban a szocialista országok ipari termelése az 1937. évhöz képest ötszörösére emelkedett.

Az OSZZSD nemcsak az európai, hanem az ázsiai szocialista országokat is magába foglalja. Ez a szervezet az 1956. évi értekezleten jött létre, Szabályzatát 1957-ben Pekingben fogadták el. Ugyanez áll az OSZSZ-re, amelyet az 1957. decemberben tartott moszkvai értekezleten képviselt európai és ázsiai szocialista államok állítottak fel. Az alapmegállapodás 1957. december 16-án kelt és 1958. június 30-án lépett életbe. Az OSZZSD szervei: a vasúti miniszterek értekezlete, a Varsóban székelő vasúti szállítási főbizottság és a vasúti szállítás különös kérdéseivel foglalkozó bizottságok. 1959. június 1-ig a miniszterek négy ülést tartottak. Az OSZSZ-nek nincsenek ilyen állandó szervei. Az OSZSZ munkáját a miniszterek értekezlete irányítja. Az egyes ülészakok közötti időben annak az államnak a szervei látják el az ügyeket, amelyeknek területén a miniszterek értekezlete ülésezni fog.

X. Amíg az előbb ismertetett tanulmányok a nemzetközi köz- és magánjog területéhez tartoznak, *M. M. Boguszlavszkij* és *A. A. Rubanov* kandidátusok értekezése, amely a *külföldieknek a szovjetunióbeli polgári eljárási jogairól* szól, a nemzetközi polgári eljárásjog körébe vág (181—199. p.). E tanulmányt különösen az teszi érdekessé, hogy a nemzetközi polgári eljárásjog kérdéseivel a szovjet irodalom eddig behatóbban nem foglalkozott.

A szerzők kifejtik, hogy a Szovjetunióban a polgári, családi és munkajog területén a „régime national” elve érvényesül, vagyis a külföldieknek ugyanazok a jogai vannak, mint a szovjet polgároknak: a külföldiek akár belföldön laknak, akár külföldön, a szovjet bíróságok előtti perekben akár felperesként, akár alperesként, akár harmadik személyként éppúgy résztvehetnek, mint a szovjet polgárok. Alapelvként megállapítható, hogy a szovjet bíróságok csak szovjet eljárási szabályokat alkalmazhatnak, külföldi eljárásjogot nem. Ez alól az alapelv alól csak nemzetközi szerződések állapíthatnak meg kivételeket. Ilyen rendelkezéseket tartalmaznak a Szovjetunióhoz az európai és ázsiai népi demokráciákkal kötött előbb említett jogsegélyszegződésai, amelyek kimondják, hogy a külföldi bíróságok és egyéb hatóságok a szovjet bírósági megkeresésekre nyújtott jogsegély esetében a saját eljárási szabályaikat alkalmazhatják. A szovjet jog nem ismeri a perköltségbiztosíték (cautio iudicatum solvi) intézményét sem. A diplomáciai mentességet élvező személyek a Szovjetunióban is ki vannak véve a szovjet bíróságok joghatósága alól. A szovjet jog nem terjeszti ki a szovjet bírói joghatóságot abban az esetben sem, ha az alperes külföldi. A külföldi alperesként általában perbe vonható tartózkodási vagy munkahelyén (szovjetorosz Pp. 25. §), bizonyos esetekben azonban a felperes tartózkodóhelye szerint illetékes bíróság előtt is, így tartási, valamint halált okozó és egyéb testi sértések miatt indított kártérítési perekben. Ha az alperes tartózkodó- vagy munkahelye ismeretlen, utolsó tartózkodó- vagy munkahelye jön figyelembe, ha belföldön egyáltalán nincs tartózkodó- vagy munkahelye, és időleges távolléte esetében is, a vagyonkevesi helye vagy az utolsó ismert tartózkodó- és munkahelye is megállapítja a bírói illetékességet (szovjetorosz Pp. 26. §). A Szovjetunió bírósági rendszere törvényes alapelveinek 10. §-a értelmében (1958) az eljárásban alkalmazott nyelv az Unió, az autonóm köztársaság vagy terület nyelve, de a külföldiek fordítót is igénybe vehetnek, és a saját nyelvükön is fordulhatnak a bíróságokhoz, mégpedig akár személyesen, akár képviselő útján. Képviselő is lehet külföldi. A konzuli egyezmények a képviselőkre feljogosítják a konzulokat is. A gyakorlatban a Szovjetunióban a külföldiek érdekeik képviselésével a legtöbbször az „Injurkollegia” ügyvédi közösség tagjait bízzák meg.

A szerzők különösen behatóan foglalkoznak a külföldiek házasságbontó és döntőbírói előtti pereivel (196. és köv. p.). Szerintük ezekben is érvényesülnie kell a „régime national” elvnek, és az eljárásnak ugyanannak kell lennie, mint a szovjet polgárok pereiben, tehát az ilyen házassági perekben is szükség van az előzetes békítési tárgyalásra a népbíróság előtt, és csak ennek meghíúsulása esetében bonthatja fel a felsőbb bíróság a házasságot. E célból részletesen elemzik a szerzők a Legfelső Bíróság elnöksége 1944. július 8-i rendeletének 8. §-át, az 1944. november 27-i instrukciók 8., 10. és 16. §-át, valamint a Legfelső Bíróság teljes ülésének 1950. március 3.-i határozatát. Határozottan állást foglalnak a Legfelső Bíróság egy 1956. június 23.-i döntésével szemben, amely szerint külföldiek bontópereiben távollévő külföldi alperes esetében nincs szükség az előzetes békéltető tárgyalásra (197. p.).

XI. L. A. *Modzsorjan* értekezésében a *Kínai Népköztársaság egyesült nemzetekbeli törvényes jogainak helyreállításával* foglalkozik (202—209. p.), és azt fejtegeti, hogy az USA kettős alapon érvel a Kínai Népköztársaság egyesült nemzetekbeli jogainak elismerésével szemben: 1. hogy a kínai kormányt nem ismerte el; 2. hogy a koreai háborúban a Kínai Népköztársaság agressziót követett el. A szerző az első érvelésben hivatkozik arra, hogy a kormányelismerés hiánya nem zárhatja ki a népi Kína tagsági jogát az ENSZ-ben, tekintettel arra a tényre, hogy az egész ország területe a népi kormány ellenőrzése alatt áll. Különböző a Kínai Népköztársaságot 36 állam elismerte, és számos állam tart fenn vele különböző forinájú kapcsolatokat, maga az USA is 1955. augusztus 1-én nagykövetségi szinten tárgyalásokat kezdett a kínai kormánnyal, amelyeknek fonalát 1958. szeptember 15-én Varsóban újból felvette. A koreai háborúban önkéntesek vettek részt, márpedig önkéntesek részvételét a háborúban az 1907. évi hágai egyezmény kifejezetten engedélyezi, az tehát agresszióknak nem tekinthető.

XII. N. A. *Usakov* az ENSZ-beli vétőjogról értekezik (212—226. p.). Ebben bírálja a Tanács állandó tagjait megillető vétőjog eltörlésére irányuló javaslatokat, és az ENSZ Közgyűlésének az „Uniting for Peace” címet viselő 1950. november 3.-i határozatát. A szerző szerint az Alapokmány revízióját követelő javaslatok két főcsoportba oszthatók. E javaslatok egyik része teljesen meg akarja szüntetni az ENSZ-et, és helyébe egy világkormányt akar felállítani. A javaslatok másik része azon a címen, hogy növelni akarja az ENSZ effektivitását, az egyhangúság követelményét a kényszerítő akciókra akarja korlátozni. Ilyen értelemben határozott 1953-ban a Spanyol—Portugál Nemzetközi Jogi Intézet is. A vétőjoggal szemben felhozott érvek, a szerző szerint, három csoportba sorolhatók: 1. A vétőjog ellentétben áll az államok szuverenitásával. 2. A Szovjetunió állítólag visszaélt a vétőjogával. 3. A jelen atomkorszakban a nemzetközi viszonyokban fennálló anarchiát csak egy egyetemes „világbékerendszer” megszervezésével lehet ellátni, amely egy államfeletti szervezet által létrehozott „világjogon” alapszik. A szerző rámutat arra, hogy a béke fenntartása és a romboló rakéta- és atomfegyverekkel vívandó háború elhárítása feltétlenül szükségessé teszi a nagyhatalmakat megillető „vétőjog” fenn tartását.

XIII. R. L. *Bobrov* kandidátus az ENSZ jogi természetének kérdésével foglalkozik (229—240. p.). A szerző abból indul ki, hogy az ENSZ Alapokmánya semmiféle alapot nem nyújt arra, hogy az ENSZ-et államfeletti szervezetnek tekintsük, és bírálja L. A. *Modzsorjan* szovjet szerző véleményét, aki szerint egy nemzetközi szervezetnek sincs nemzetközi jogi jogalanyisága (*Modzsorjan*, L. A.: A nemzetközi jog alanyai. 1958.). A szerző szerint az ENSZ-nek korlátozott, az Alapokmány által korlátozott nemzetközi jogalanyisága van. Az ENSZ a nemzetközi jognak másodrendű (nem tipikus) alanya, egy sui generis nemzetközi jogi jogalany.

XIV. O. V. *Bogdanov* tanulmánya az ENSZ kiváltságairól és mentességeiről szól (243—258. p.). Ebben a szerző részletesen elemzi az ENSZ Alapokmánya 104. és 105. cikkének, az ENSZ kiváltságai és mentességei tárgyában kötött és 1959 áprilisáig 59 állam által ratifikált, az USA által azonban nem ratifikált Általános egyezmények, továbbá az USA és az ENSZ között 1947. június 26-án kötött egyezmények (Headquarters Agreement), valamint az 1945. december 29-én elfogadott amerikai törvénynek rendelkezéseit. A szerző szerint minden nemzetközi szervezetet háromféle mentesség illet meg: 1. magának a szervezetnek a mentessége; 2. a személyzet mentessége; 3. az államok képviselőinek mentessége. A szerző szerint az 1945. évi amerikai törvénynek sem az ENSZ személyzetének, sem az államok delegátusainak mentességét szabályozó rendelkezései nem felelnek meg az Alapokmány által kívánt követelménynek, mert a törvény kiterjeszti ugyan a mentességet az ENSZ személyzetének minden hivatalos funkciójára, de feljogosítja az ENSZ-et magát, hogy a mentességről egyes esetekben lemondjon, és az USA kormányát is feljogosítja arra, hogy a nemzetközi szervezetek személyzetének bármely tagjától a mentességet megvonja. Ezenkívül a törvény csak a hivatalos funkciók tekintetében ismeri el az államok delegátusainak mentességét, ami nem elegendő.

XV. A. L. *Szakketti docens* Hugo Grotius élettörténetét és életművét ismerteti (261—270. p.). A szerző behatóbban foglalkozik a nagy németalföldi nemzetközi jogász következő műveivel: „A háború és béke jogának három könyve” (1625), „Batávia Köztársaságának antiquitásai és államszervezete” (1610), „Bovezetés a holland jog tanulmányozásába” (1631), „Az amerikai nép eredete” (1642), „A belgiumi események krónikája és története” (1657). Grotius ezenkívül kommentálta a középkori gót, vandál és longobárd kéziratokat is (1657).

XVI. N. V. *Zsacharova* és I. J. *Bagrova* kandidátusok az úgynevezett „hatalmi egyensúly” elméletéről írtak érdekes rövid tanulmányt (272—280. p.). A szerzők abból

indulnak ki, hogy a hatalmi egyensúly elmélete, amely ma is ugyanazokon az elveken nyugszik, mint a múlt században, elméletileg tarthatatlan, gyakorlatilag pedig alkalmazása veszélyt jelent a békére és a nemzetközi biztonságra. Ellentétben áll az államok békés együttélésének elvével, az állami szuverenitás fogalmával, a belügyekbe való be nem avatkozás, a kollektív biztonság követelményével és a nemzetközi jognak ama alapvető szabályával is, amelynek értelmében az agresszió súlyos nemzetközi bűncselekménynek tekintendő. A hatalmi egyensúly elmélete reakciós jellegű elmélet, amelynek célja az agresszív politika igazolása.

XVII. *M. I. Lazarev tanulmánya az USA külföldi fegyveres erői mentességének kérdésével foglalkozik* (283—295. p.). A szerző szerint az amerikai irodalomban a mentesség jogi alapjának és a mentesség terjedelmének szempontjából két felfogás áll szemben egymással. A mentesség jogi alapját egyes írók (King, Eagleton és mások) egy szokásjogilag kialakult, általánosan elfogadott „nemzetközi alapelvben” látják, más írók viszont (Murray Schwartz, Rouse, Baldwin, Bert A. Abrams) a „nemzetközi szerződésben”. Egyes írók (Archibald King és mások) szerint a külföldön tartózkodó fegyveres erőket teljes mentesség illeti meg (az abszolút mentesség elmélete), más írók (Bert A. Abrams, Edwin G. Schuck és mások) szerint ez a mentesség korlátozott mentesség (a korlátozott mentesség elmélete). Amióta az USA a külföldi fegyveres erői mentességének tárgyában számos kétoldalú és egy multilaterális egyezményt is kötött (az 1951. június 19-én aláírt „NATO Status of Forces agreement”), azóta az uralkodó amerikai felfogás a mentesség alapját a nemzetközi szerződésben látja. A gyakorlatban a külföldön tartózkodó amerikai fegyveres erők teljes mentességgel rendelkeznek.

A szerzők véleménye szerint a mentesség csak nemzetközi szerződésekre alapítható, de csak olyan nemzetközi szerződésekre, amelyek nem sértik az állami szuverenitást. Elméleti szempontból csak a korlátozott mentesség elve védhető, de ennek sem szabad jogcímül szolgálnia helytelen, sőt bűnös cselekmények leplezésére.

XVIII. *G. V. Sarmazanasvili tanulmányának címe: „Az önszegély fogalma a nemzetközi jogban”* (299—309. p.). A szerző kifejti, hogy az önszegély mind az egyes állami, mind a kollektív biztonság fenntartásának és megvédésének fontos eszköze. Az önszegély fogalma a modern nemzetközi jogban új tartalmat nyert. Ma az önszegély az egyes állam önfenntartási jogának, a politikai és gazdasági függetlenséghez való jognak érvényesítését jelenti. Ez a jog megilleti az államot, ha egy másik állam függetlenségét veszélyezteti. Az önvédelem az önszegély egyik esete, amely akkor válik aktuálissá, mikor az államot fegyveres támadás éri. Az ENSZ Alapokmánya értelmében a megtámadott állam ebben az esetben jogosan alkalmazhat fegyveres erőt az agresszió megakadályozására és elhárítására. Az önszegély megengedett eszközeit a nemzetközi jog szabályozza. A megtámadott vagy veszélyeztetett államnak csak ezek az eszközök állnak rendelkezésére. A tökések írók az önszegély fogalmát túlságosan tágan határozzák meg. Közvetett agresszió esetében (terrorista cselekmények, szabotázs, kémkedés stb.) az állam területének határain belül a szubverzív tevékenységet bármilyen eszközzel megakadályozhatja. Ideológiai agresszió esetén megszakíthatja a diplomáciai és konzuli kapcsolatokat, tiltakozó jegyzéket nyújthat át, fegyveres támadás veszélye esetén végül katonai intézkedéseket is tehet.

XIX. *G. I. Morozov a háborús propagandáért fennálló felelősség* kérdését elemzi (312—322. p.). A szerző abból indul ki, hogy a háborús propaganda szemben csak a Szovjetunió és a szocialista államok veszik fel a harcot, a nyugati országokban befolyásos csoportok ma is azt állítják, hogy a háborús propaganda üldözése „a beszéd és a sajtó szabadságát” korlátozná. A szerzők szerint nem elég a háborús propagandát a belső állami jog szempontjából vizsgálni, hanem azt nemzetközi jogi bűncselekménynek kell minősíteni, és nem elég azt a bűnrészesség egyik eseteként kezelni, hanem azt önálló büntetőként kell szabályozni. A háborús propaganda fogalma nem azonos a belső büntetőjog által önálló büntető fogalmával. Az ENSZ tagállamai a háborús propaganda támogatásával megsértik az Alapokmányt, és flagránisan megsértik a béke fenntartásáért fennálló nemzetközi jogi felelősségüket is. Minden állam köteles büntető szankciókat alkalmazni a háborús propagandával szemben. Az ENSZ második közgyűlése kifejezetten elítélte a háborús propagandát, a nyugati hatalmak ennek ellenére vonakodnak hatékony intézkedéseket tenni az ilyen propaganda megakadályozására.

XX. *Sz. V. Molodcov a nyílt tenger joga egyes kérdéseinek szabályozásával foglalkozik* (327—340. p.). A szerző véleménye szerint az a régi nemzetközi jogi felfogás, hogy a nyílt tenger mindenféle katonai cselekmények lehetséges színtere, ma már a múlté, és elavultnak tekinthető. A szerző szerint nemzetközi egyezmény útján teljesen meg kellene tiltani a nyílt tenger és a felette levő légi tér felhasználását katonai célokra, és ezt a tiltalmat össze kellene kötni egy olyan egyezményi rendelkezéssel, amely tiltaná a nyílt tenger-

ren folytatandó agresszív támadó háború céljait szolgáló nemzeti fegyverraktárak tartását. Ez természetesen nem zárna ki az agresszió meggátolására szolgáló intézkedések megtételének lehetőségét, amit az ENSZ Alapokmánya is elismer. Mint ismeretes, a nyílt tenger jogának kérdéseivel gazdag irodalom foglalkozik. Ismeretesek e tekintetben Gidel, Colombos, Oppenheim, Dupuis alapvető művei. Vannak Írók, pl. Lawrence és mások, akik teljesen ki akarnák venni a nyílt tengert a katonai operációk köréből. A szerző ezekkel a véleményekkel részletesen foglalkozik, és végeredményben arra a következtetésre jut, hogy a Szovjetunió javaslatai oldanak meg egyedül a problémát, amelyek béke-tengerekké kívánják nyilvánítani a Csendes Óceánt és a Balti tengert is.

XXI. A. P. Movcsan kandidátus az *Antarktisz jogi státusának szabályozásával* foglalkozik (342—356. p.). A szerző kifejti, hogy hét tőkés ország (Nagy-Britannia, Ausztrália, Új-Zéland, Franciaország, Norvégia, Chile és Argentína) egyoldalú igényeket támasztott a Déli Sark egy-egy szektorára. A szerző szerint a „szektoralapelv” elfogadhatatlan, és a Szovjetunió 1939-ben Norvégiához intézett jegyzékében megtagadta ezeknek az igényeknek elismerését, és arra az állásponton helyezkedett, hogy az Antarktisz jogi státusát nemzetközi egyezmény útján kell rendezni. Az USA sem ismerte el a szektorokra felosztás elvét. A poláris szektorelméletet az irodalomban csak Pinochet de la Barra és Waultrin védelmezik, az egyezményi rendezés hívei: Fauchille, Reeves, Accioly, Daniel, Jessup, Haton, Jenks és mások. A Szovjetunió 1950. június 7.-i memorandumában kifejtette álláspontját. 1956-ban India javasolta a kérdésnek az ENSZ-Közgyűlés tárgysorozata-ra való felvételét. A világ közvéleményének figyelmét a geofizikai év (1957. júl. 1.—1958. december 31.) újból a kérdés felé irányította. Az USA 1958 májusában javasolta egy 12 államot felölelő értekezlet tartását, amely javaslatot 1958. június 2.-i jegyzékében a Szovjetunió is elfogadott. Az 1959. december 1-én Washingtonban kötött egyezmény ki-domborítja az Antarktisz nemzetközi jelentőségét, és a jövőben lehetővé teszi, hogy a kérdést minden ország tudósai alaposan tanulmányozhassák.

XXII. G. E. Vilkov a *kettős állampolgárság nemzetközi jogi szabályozásának kérdéseivel* (360—371. p.), Sz. A. Kuznyecov az *Amerikai Államok Szervezetének a multilaterális egyezményekhez fűzött fenntartások tárgyában követett gyakorlatával* (373—384. p.) foglalkozik. Ju. G. Barszegov pedig *Pastuniszján önrendelkezési jogának és a „Durand-vonal” kérdését tanulmányozza* (388—398. p.). Végül V. I. Liszovszky a *Bogdán hetmannak a török szultánnal a Fekete-tengeri kereskedelmi hajózás tárgyában kötött szerződése rendelkezéseit elemzi* (401—405. p.). Ezek közül a tanulmányok közül a magyar közönséget leginkább csak Vilkov értekezése érdekli, amely nagy jogösszehasonlító anyag felhasználásával részletesen ismerteti a Bancroft-szerződéstől kezdve a vonatkozó nemzetközi egyezményeknek és az egyes államok belső törvényeinek idevágó rendelkezéseit, és különös figyelmet szentel a Szovjetunió és a népi demokratikus országok gyakorlatának.

XXIII. Az előadottakból kitűnik, hogy az 1959. évi szovjet nemzetközi jogi évkönyvben foglalt tanulmányoknak igen nagy elméleti és gyakorlati jelentősége van az aktuális nemzetközi jogi problémák megoldásának szempontjából, és hogy feltétlenül szükség van az évkönyvre abból a szempontból is, hogy a problémák jelentőségével minél több ember ismerkedjék meg. Nagyon kívánatosnak tartanám, ha nálunk is az egyetemek nemzetközi jogi tanszékeinek, az Állam- és Jogtudományi Intézetnek és a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának közreműködésével hasonló évkönyvet adnának ki, amely behatóan foglalkozna a Magyar Népköztársaságot közvetlenül érdeklő nemzetközi közjogi, nemzetközi magánjogi és nemzetközi polgári eljárásjogi aktuális kérdésekkel.

A népi demokratikus állam és jog kérdései*

HALÁSZ JÓZSEF

A tanulmánygyűjtemény a népi demokratikus országok jelentősebb államjogi intézményeivel foglalkozik. A szerzők ebben a keretben is elsősorban azokat az intézményeket tanulmányozzák, amelyek a népi demokratikus fejlődés szempontjából mind elméletileg, mind az államépítés gyakorlata szempontjából különösen jelentősek. A szerkesztők — V. F. Kotok és N. P. Farberov szovjet jogtudósok — munkáját dicséri, hogy a különböző témákról, a különböző országok jogtudósai által írt tanulmányokat jól össze tudták hangolni, s így a tanulmánygyűjtemény olyan egységet alkot, amely elősegíti a szocialista országok legfontosabb állami és jogi intézményei fejlődése közös törvényszerűségeinek, ugyanakkor az egyes intézmények sajátosságainak mélyebb megismerését.

Az egyes tanulmányokat N. P. Farberov, a jogtudományok doktora, B. N. Topornyin, Sz. M. Gudosnyikov, V. M. Koldaev, a jogtudományok kandidátusai, szovjet jogtudósok mellett — a népi demokratikus országok egyes jogtudósai írták. Bulgáriából M. Genovszkij és D. Dimitrov, Lengyelországból M. Kovalik, Magyarországról Névai László egyetemi tanár tanulmányai szerepelnek a kötetben.

N. P. Farberov színvonalas, nagyobb terjedelmű tanulmányával — „*A szovjet köztársaság és a népi (népi demokratikus) köztársaság mint a proletárdiktatúra állami formájának néhány általános és sajátos vonásáról*” c. alatt — indul a kötet. Ez lényegében a tanulmánykötet elméleti alapvetését adja. A marxizmus—leninizmus azt tanítja — és ezt a történelmi tapasztalatok bebizonyították —, hogy a társadalom szocialista átalakításának megvalósítása csak a proletárdiktatúra feltételei között lehetséges. Farberov professzor sokoldalúan kifejti és elemzi ezt a marxista—leninista tételt. Rámutat arra, hogy a proletariátus diktatúrája a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet szakaszában minden ország számára attól függetlenül közös és fő törvényszerűség, hogy a szocialista forradalom békés vagy nem békés úton megy végbe. Ez az alapvető kérdés, amely elválasztja a forradalmi marxistákat a reformistáktól, opportunistáktól, akik lemondanak a forradalomról, a proletárdiktatúráról, és egyes kisebb reformokkal, engedményekkel a munkásosztály harcának korlátozására, a burzsoázia hatalomban való megtartására törekednek. A jelenlegi feltételek között — hangsúlyozza a szerző —, amikor a revizionisták ismét megkísérelték a marxista—leninista tanítás revízióját és a proletárdiktatúra szerepének lealacsonyítását, különösen szükséges tisztán látni ebben az alapvető kérdésben.

Farberov professzor sokoldalúan elemzi azt a lenini tételt, hogy a proletárdiktatúra — amely minden, a kapitalizmusból a szocializmusba és a kommunizmusba való átmenetet megvalósító ország számára kötelező — *különböző politikai formákban* valósulhat meg. Lenin különösen hangsúlyozta, hogy „a szovjet rendet és a proletárdiktatúra különböző formáit csakis több ország dolgozza ki és alakítja majd ki véglegesen.”

A szerző rámutat, hogy a népi demokratikus országok fejlődése megerősítette a proletárdiktatúra különböző állami formáinak lehetőségéről szóló marxista—leninista tétel helyességét, s e tapasztalatok elméleti általánosításaként rögzítette az SZKP XX. kongresszusa, hogy a társadalom szocialista átépítésének szovjet formája mellett ma már létezik a népi demokratikus forma, amely az elmúlt évtizedben minden próbán keresztülment és teljes mértékben bevált.

* Voproszi goszudarsztva i prava sztran narodnoj demokratii. Tanulmánygyűjtemény. Szerkesztők: V. F. Kotok és N. P. Farberov. Állami Jogi Kiadó, Moszkva, 1960. 256 p.

Farberov professzor tanulmányában elemzi azokat a *közös vonásokat*, amelyek a proletárdiktatúrát *különböző állami formákban* megvalósító országokat jellemzik, amelyek *egységes lényegükből* és a szocializmus és a kommunizmus felépítésének *egységes céljából* következnek. Abból a lenini tételből kiindulva, hogy proletárdiktatúra csak a kommunista párt vezetésével lehetséges, a szerző rámutat, hogy ez nem zárja ki meghatározott feltételek mellett más olyan demokratikus pártok létezésének lehetőségét, sőt célszerűségét, amelyek elismerik a társadalom szocialista átépítésének szükségességét, és ebben az irányban fejtik ki tevékenységüket (10. p.). Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy más demokratikus pártok létezése esetén a proletárdiktatúra csak a marxista—leninista párt osztatlan vezetése feltételei között tudja sikerrel teljesíteni feladatait. *A párt vezetésének elismerése az egyik alapvető kérdés*, amely elválasztja a marxistákat a revizionistáktól, akik lefokozzák a kommunista vagy munkáspárt szerepét a proletárdiktatúra rendszerében, lemondanak a párt szocialista államvezető szerepéről. A kommunista és munkáspártok tevékenységükben a néptömegek döntő szerepéből indulnak ki. Ez nem zárja ki, ellenkezőleg, feltételezi a tömegek vezetését, maguknak a tömegeknek szervezethez és öntudata fejlesztése érdekében. A szocialista rend fejlődésének törvényszerűsége — hangsúlyozza a szerző —, hogy a társadalmi szervezetek szerepének növekedése, a társadalmi és állami élet különböző területeinek egyre mélyülő demokratizálódása, a tömegek mind szélesebb bevonása az állami ügyek irányításába — a kommunista párt vezető szerepének erősödésével jár együtt.

N. P. Farberov a továbbiak során rámutat arra, hogy a proletárdiktatúrának — hármilyen formában is valósuljon meg — *alapvető elve* a munkásosztály és a parasztság szövetsége. Elemzi a szovjet köztársaság és a népi demokratikus köztársaság azon közös jellemző vonását, hogy *mindkét formában az államhatalom, az egész államapparátus állandó és egyetlen alapját a korábban elnyomott és az állam igazgatásától, a politikai életben való részvételtől eltávolított osztályok forradalmi, demokratikus tömegszervezetei képezik*: a Szovjetunióban a szovjetek, a népi demokratikus országokban a népi tanácsok (nemzeti bizottságok, népképviselőtestületek, népi gyűlések). Minden más állami szerv tőlük veszi eredetét.

Farberov professzor mint a szovjet köztársaság és a népi demokratikus köztársaság közös, jellemző vonására mutat rá, hogy *mindkét forma a nép képviselőinek személynében egyesíti a törvényhozói munkát (felső szervek) a végrehajtó és rendelkező tevékenységgel*, s ezzel egyben a képviselői szervek reális teljhatalmát biztosítja. Mind a szovjet, mind a népi demokratikus köztársaság a hatalom egységének elvén nyugszik, vagyis az államhatalom valamennyi szerve — kezdve az alsóktól és befejezve a felsőkkel — minden részében a dolgozók egységes állami szervei rendszeréhez tartozik. Ebben kifejezésre jut — hangsúlyozza a szerző — a szovjet köztársaság és a népi demokratikus köztársaság *közös sajátossága*, amely a két szocialista köztársasági formát a burzsoá köztársaságtól alapvetően megkülönbözteti. A burzsoá köztársaságban az államhatalom általában szemben áll a helyi önkormányzattal, amely ténylegesen meg van fosztva az államhatalmi funkcióktól. A szocialista államban nem lehet a hatalom felső szerveit a helyi szervekkel szembeállítani, mert közösen alkotják az állami szervek egységes rendszerét. Ezt követően mint a szovjet köztársaság és a népi demokratikus köztársaság *közös jellemző vonását emeli ki*, hogy *mindkét köztársaság a munkásosztály diktatúrájának olyan internacionalista szervezete, amely minden nemzetiségi dolgozó érdekeinek egységét kifejezi és egyesíti erőiket*. Hangsúlyozza, hogy a szocialista országok államhatalmi szerveinek igazi népi jellegét bizonyítja a *dolgozók széles tömegeinek bevonása az állam kormányzásába és a szocialista építésbe*. *Ez ugyancsak olyan közös vonás, amely a szocialista állam mindkét formájára érvényes*.

Nagyon érdekes, egyes vonatkozásban új gondolatokat felvető, a tanulmánynak a *népi demokratikus államok sajátos vonásait* elemző része. A szerző rámutat, hogy a Szovjetunió és a népi demokratikus országok állami-jogi intézményeinek közös, alapvető vonásai, szervezetük egységes lényege és alapelvei stb. nem zárják ki az egyes országok olyan sajátosságait, amelyek az adott ország sajátos körülményeiből, fejlődési feltételeiből adódnak.

Ilyen sajátos vonásként emeli ki, hogy a *népi demokratikus országok egy részében — éppen a sajátosságaikból következő többpártrendszer van*. A kommunista és munkáspártok mellett más demokratikus pártok is tevékenykednek, amelyek a munkásosztály pártja által vezetett Népfronthoz tartoznak. Külön elemzi ezzel kapcsolatban a kínai, a hongkongi és a lengyel fejlődés tapasztalatait és a szocialista építés sajátos feltételeit. Hangsúlyozza, hogy ezeknek az országoknak a tapasztalatai azt mutatják, hogy a szocialista államok sikerrel teljesíthetik a proletárdiktatúra funkcióit néhány olyan politikai párt létezésé-

nek feltételei mellett is, amelyek a népi demokratikus rendszer alapján állanak, elismerik a társadalom szocialista építésének szükségességét, együttműködnek a munkásosztály egyetlen pártjával és elismerik általános vezető szerepét. *A többpártrendszerben megmutatkozó sajátosság azonban nem ingatja meg azt az alapvető közös jellemző vonást, hogy a társadalom átalakításának vezető ereje a munkásosztály marxista—leninista pártja.*

Másik — a proletárdiktatúra népi demokratikus formájából következő — sajátosságaként emeli ki Farberov professzor, hogy a népi demokratikus köztársaságok keletkezésének sajátos feltételeiből következően, a forradalom szélesebb társadalmi bázisra támaszkodott, mint a Szovjetunióban, s ebből következően alakultak a népi demokratikus országokban a néptömegek politikai összefogásának olyan keretei, mint a néprontok (Hazafias Arcvonal, Nemzeti Front stb.). Rámutat, hogy a jelenlegi feltételek között a néprontok fontos szerepet töltenek be a munkásosztály pártja és a dolgozók valamennyi demokratikus és hazafias erői közötti kapcsolat erősítésében és fejlesztésükét a népi hatalom megszilárdítása, a demokratikus pártok összefogása, a társadalom erkölcsi-politikai egységének kialakítása és megerősítése fontos feltételének tartják.

A szovjet államfejlődés első időszakát tekintve a szovjet forma és a népi demokratikus forma különbözőt egymástól a képviselői szervek kialakításának néhány sajátosságával. A szovjet állam ellenséges kapitalista környezetben, a megdöntött kizsákmányoló osztályok elkeseredett ellenállása mellett építette a szocializmust. Ezért kénytelen volt a kizsákmányoló elemeket választójoguktól a szocializmus győzelméig megfosztani. A kulákság nagy befolyást gyakorolt az akkor még szervezetlen dolgozó parasztságra. A munkásosztály vezető szerepének érvényesítése szükségessé tette, hogy a munkások és parasztszervezők képviselői normái ne legyenek azonosak, a munkásosztály részére bizonyos képviselői előnyöket kellett biztosítani. A Szovjetunió képviselői rendszerének jellemző vonása volt ebben az időszakban a szovjet kongresszusoknak, általában a felsőbbfokú szovjeteknek többlépcsős választása is.

A szocializmus építése a népi demokratikus országokban a nemzetközi erőviszonyok szocializmus javára történő megváltozása, a szocialista világrendszer létezésének feltételei között folyik, ennek következtében ezekben az országokban nem érvényesítenek olyan választójogi korlátozásokat, mint a szovjet állam fejlődésének első szakaszában. A népi demokráciákban az első időszakban megfosztották választójoguktól a háborús bűnösöket, a megzsalókkal együttműködő szervezetek tagjait stb.

Ez megfelelt az államapparátus ellenséges, fasiszta elemektől való megtisztítása politikájának. Romániában 1956-ig, illetve 1957-ig korlátozták a volt kizsákmányoló elemek választójogát, ami az osztályharc sajátos feltételeivel függött össze. Jelenleg a Kínai Népköztársaságban nincs választójoga azoknak a földesuraknak, akik nem szakítottak régi osztályukkal, valamint azoknak az ellenforradalmi elemeknek, akiket politikai jogaiktól megfosztottak. Kínában a választások lefolytatásának nehézségei miatt ugyanakkor kétlépcsős és többlépcsős választást alkalmaznak. Lengyelországban 1957-ben a népi tanácsok választását szabályozó törvény lehetőséget adott ipari választói körzetek alakítására, vagyis eszerint a nagyipari, építési, szállítási üzemek és vállalatok dolgozói lakóhelyüktől független körzetek képeztek. Ez az intézkedés a szervezett munkáskollektívák befolyásának, képviselőinek erősítésére irányult a népi tanácsok munkájában. Megjegyezzük, hogy az utóbbi, 1961. évi választásokat már Lengyelországban is csak a területi elv érvényesítésével folytatták le.

Egyes népi demokratikus országok sajátosságához tartozik — írja a szerző —, hogy az államhatalom legfelsőbb szerve egyszemélyi elnököt választ (Csehszlovákia, Vietnam Német Demokratikus Köztársaság, Kínai Népköztársaság), ami ezeknek az országoknak a konkrét történeti fejlődésével van összefüggésben. Farberov professzor elemzi a szocialista elnöki intézmény helyzetét és szerepét az állami szervek rendszerében, és hangsúlyozza, hogy az a legfelsőbb képviselői szerv akarátának megvalósítója, így minőségileg más a helyzete, a képviselői és más állami szervekhez való viszonya, mint a burzsoá köztársaságok egyszemélyi elnökeié. A Kínai Népköztársaság legfelsőbb képviselői szerve egyik sajátosságaként emeli ki, hogy tagjai között nemesak a területi és nemzetiségi-területi egységek képviselői, hanem a fegyveres erők és a külföldön élő kínaiak is részt vesznek, ami a legfelsőbb államhatalmi szervben a kínai nép széles képviselőit biztosítja.

Tanulmányának további részében a szerző foglalkozik a népi demokráciák helyi államhatalmi szervei megalakításának és fejlesztésének néhány sajátosságával. Befejezésül rámutat, hogy a szocialista országok politikai élete további demokratizálásának közös célja a szocialista rend további megerősítése, a szocialista országok egységének és barátságának megszilárdítása, amelyet a sajátosságok figyelembevételével valósítanak meg. Ezek a sajátosságok nem érintik a szocialista országok alapvető közös vonásainak érvényesítését.

A tanulmánykötetben *A Bolgár Népi Demokratikus Köztársaság alkotmányának fejlődése* cím alatt M. Genovszkij, a jogi tudományok doktora, szófiai egyetemi tanár elemzi a felszabadulás utáni bolgár fejlődést és annak az állami-jogi intézményekben történő kifejeződését. Sokoldalúan vázolja azokat a sajátosságokat, amelyek az 1944. szeptemberi népi fegyveres felkelés után Bulgária politikai fejlődését jellemzik, a népi demokratikus rendszer győzelmét, amely az 1947. évi alkotmányban nyert rögzítést. Elemzi az alkotmány előkészítését és elfogadását, majd foglalkozik az alkotmány felépítésével, az állami, társadalmi és gazdasági rend alkotmányos szabályozásával. A szerző foglalkozik a választójog fejlődésével, valamint az alkotmány rendelkezéseinek megvalósítására kiadott fontosabb törvények tartalmával és jelentőségével. Rámutat, hogy az 1947. évi bolgár alkotmány a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti időszak alkotmánya. Bulgáriában ma már győzött a szocializmus, és az ország a szocialista építés befejezésének időszakába lépett. Ezt kifejezik azok a nagy jelentőségű intézkedések, amelyeket 1959 elején az igazgatási-területi beosztás megváltoztatására, az iparigazgatás átszervezésére, a népi tanácsok fejlesztésére hoztak. Mindez bizonyítja — mutat rá Genovszkij professzor —, hogy szükségessé vált az alkotmány fejlesztése, amely Bulgária alkotmányos berendezkedésének újabb magas fokát jelenti.

Nagyobb terjedelmű, igényes tanulmány V. N. Topornyin, a jogtudományok kandidátusa, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Jogtudományi Intézetének munkatársa „*A nemzetiségi kérdés megoldásának államjogi formája a népi demokratikus Csehszlovákiában* (a szlovák nemzeti szervek fejlődése) c. munkája. Mint ahogyan a szerző hangsúlyozza, a nemzetiségi kérdés Csehszlovákiában mindenekelőtt a cseh és szlovák nép kölcsönös viszonyával kapcsolatos. A felszabadulás előtti burzsoá demokratikus köztársaság feltételei között a szlovák népet az „egységes csehszlovák nemzet”, Masaryk és Benes hazug, burzsoá elmélete alapján mint az egységes nemzet részét kezelték. Tagadták nemzeti sajátosságait, jogait az önálló gazdasági, politikai és kulturális fejlődésre. A szlovák burzsoázia kihasználta a szlovák nép nehéz helyzetét, csehellenes, szeparatista követelésekkel saját érdekeinek megvalósítására törekedett. V. N. Topornyin részletesen elemzi, hogy a nemzetiségi kérdést sem a cseh, sem a szlovák burzsoázia megoldani nem tudta, mert a burzsoázia e két csoportja közötti különbség mindössze annyi volt, hogy az első sovénizta jelszavak segítségével zsákmányolta ki a dolgozó tömegeket, a második ugyanazt a kizsákmányolást a nacionalizmus és a szeparativizmus takarója alatt valósította meg. Ennek bizonyítására részletesen elemzi a felszabadulás előtti időszakot, különösen az ún. önálló szlovák állam történetét. Az egyetlen erő, amely Csehszlovákiában a nemzetiségi kérdést valamennyi dolgozó érdekének megfelelően képes volt megoldani: a kommunista párt által vezetett munkásosztály volt. A szerző ugyanakkor azt is bemutatja, hogy a kérdés megoldása mennyire összefüggött a munkásosztály hatalomrajutásával s az ezzel szemben álló burzsoá-nacionalista törekvések elleni harccal.

A tanulmány elsősorban a szlovák nép helyzetével foglalkozik. Azt vizsgálja, hogyan fejeződik ki a szlovák nép nemzeti egyenjogúsága a köztársaság központi és helyi szerveiben. Rámutat, hogy a szlovák nemzeti szervek helyzete szorosan összefüggött a forradalom fejlődésével. A fejlődés első szakaszában, amikor a burzsoá-nacionalista elemek még jelentős befolyással rendelkeztek a Szlovákiai Nemzeti Tanácsban és számos helyi nemzeti bizottságban, a forradalom fejlődésének érdekében a köztársaság központi szervei vezető-irányító szerepének megerősítésére volt szükség, mert így lehetett a legjobban biztosítani a szlovák nép forradalmi vívmányait és egyben megerősíteni az egységes csehszlovák államot (66. p.). Az 1948. évi februári események történelmi jelentőségű változást hoztak a csehszlovák állam fejlődésében. Ezekben a napokban a csehszlovák munkásosztály a párt vezetésével szétzúzta a burzsoázia ellenforradalmi puccs-kísérletét, ezzel a nemzeti demokratikus forradalom szocialista forradalomba nőtt át; a munkásosztály hatalma megszilárdult. A szerző az 1948. évi csehszlovák alkotmány alapelveiből kiindulva, részletesen feldolgozza a szlovák nemzeti szervek helyzetét, szervezeti, hatáskörét, működési formáit, viszonyát a központi állami szervekhez. Végső konklúzióként — egyetértve a kérdésben hasonló álláspontot elfoglaló csehszlovák tudósokkal — rögzíti, hogy Csehszlovákiában a nemzetiségi kérdés megoldása az államrendszer formája tekintetében lényegében új, eddig nem ismert forma kialakításához vezetett (105. p.).

Ismeretes, hogy Csehszlovákiában 1960 júniusában új, szocialista alkotmányt fogadtak el, amely a szocialista építésben elért eredményeket rögzítve, magasabb szinten biztosítja Csehszlovákia állami egységének és a szlovák nép nemzeti sajátosságainak érvényesítését.

A tanulmánykötet tartalmazza I. M. Gudosznyikov, a jogi tudományok kandidátusának tanulmányát „*A népképviselők Összkinai Gyűlésének hatásköre és munkarendje*”

címmel. A tanulmány szerzője a Kínai Népköztársaság államhatalmi szerveinek alapos ismerője. Az elmúlt években monográfiája jelent meg a kínai helyi képviselői szervekről. Ebben a kötetben szereplő tanulmányában a legfelsőbb államhatalmi-képviselői szerv hatáskörének tartalmát és a legfelsőbb népképviselői üléseinek munkarendjét elemzi.

A szerző abból indul ki, hogy a kínai legfelsőbb népképviselői szerv teljhatalommal rendelkezik, és mint az alkotmány meghatározza, bármilyen kérdésben dönthet, amelyet szükségesnek tart megvizsgálni. Az alkotmány a szerveket meghatározza a legfelsőbb képviselői szerv *kizárólagos hatásköre* kereteit is. Ugyanakkor rögzíti azt is, hogy megvitathatja az egész államot érintő legfontosabb kérdéseket, függetlenül attól, hogy szerepelnek-e a felhatalmazás alkotmányi felsorolásánál, vagy sem. L. M. Gudosnyikov a Kínai Népköztársaság fejlődésével összefüggésben vizsgálja a legfelsőbb szerv hatáskörének gyakorlati megvalósítását. Rámutat a kínai alkotmány azon sajátosságára, hogy nem tartalmazza a minisztériumok felsorolását, — erről külön törvényt fogadtak el —, valamint az ország igazgatási-területi beosztását. Más szóval olyan cikkelyeket, amelyek jellegüknél fogva gyakran változnak.

A kínai legfelsőbb képviselői szerv ülészakainak *sajátossága*, hogy tartanak nem hivatalos előkészítő üléseket is, amelyeket az ülészak hivatalos megnyitása előtt hívnak össze. Az előkészítő és hivatalos ülések részben lehetnek plenáris ülések — amelyeken minden küldött részt vesz — és csoportülések — amelyeken egy-egy igazgatási-területi egység küldöttei vesznek részt. — A legfelsőbb képviselői szerv munkájának elősegítésére tagjai sorából különféle bizottságokat alakít. Ezeknek a bizottságoknak a jellege különböző: a) részben a legfelsőbb képviselői szerv megbízásának egész időszakára alakított bizottságok; b) egy-egy ülészak idejére alakított bizottságok; c) meghatározott kérdések megvizsgálására alakult bizottságok. Az első kategóriához tartozó bizottságok lehetnek állandó jelleggel tevékenykedő bizottságok (ilyen pl. a nemzeti-ségi ügyek bizottsága és a törvényelőkészítő bizottság) és olyan bizottságok, amelyek az ülészakok idején tevékenykednek. A tanulmány szerzője a továbbiakban vizsgálja a különböző bizottságok tevékenységét és az általuk elfogadott javaslatok, ajánlások természetét. Mint rámutat, a Kínai Népköztársaság legfelsőbb képviselői szerve munkájának tapasztalata világosan bizonyítja a küldöttek sokoldalúan megvitattott és előkészített javaslatainak jelentőségét az állam építésében.

M. Kovalik, lengyel egyetemi tanár „*A lengyel államigazgatási apparátus átalakulása az 1955—57. években*” címmel írt érdekes tanulmányt. A szerző a bevezetőben elemzi a demokratikus centralizmus elvének érvényesülését az államapparátusban, majd megvizsgálja a centralizmus és a demokratizmus érvényesítésének biztosítókat s a kettős alárendeltség tartalmát. Ebből az elméleti alapotestből kiindulva elemzi a lengyel állam-szervezet fejlődésének fő vonalait. Röviden érinti az 1949—1953. közötti, az államapparátus fejlesztésében megmutatózó hibákat, különösen a túlzott centralizációt. Rámutat arra, hogy a hibákat felszámolva szélesítették a minisztériumok önállóságát (szűkítve a kormány felhatalmazásának körét), és szélesítették a helyi szervek jogait (a minisztériumok jogkörének korlátozásával). Ebben az összefüggésben részletesen vizsgálja a népgazdasági tervek kidolgozásának, a beruházások megvalósításának módszereit. Mint a szerző hangsúlyozza, a jelzett időszakban növelték a minisztériumok jogait a szervezeti és státus-kérdésekben, belső szerveik hatásköre és szerkezeti felépítése meghatározásában, a munka és munkabér problémákban. A minisztériumok jogainak szélesítése ugyanakkor növelte a kormány szerepét és befolyását a társadalmi és gazdasági élet alapvető kérdéseinek eldöntésében. *Megszabadulva a közvetlen feladatok adminisztratív intézésétől, a kormány és a központi szervek lehetőséget kaptak a fontosabb problémák alapos tanulmányozására.* Így tehát nem alapvető, elvi változások történtek, hanem lényegében az állami vezetés eszközei és módszerei változtak meg. 1956—57-ben a központi irányító szervek főigazgatóságainak, igazgatóságainak száma közel 25%-kal csökkent, ennek megfelelően csökkent az e szervekben dolgozó alkalmazottak száma is. A szerző hangsúlyozza, hogy ezeknek a nagy jelentőségű reformoknak a megvalósításában a baráti szocialista országok, de különösen a szovjet tapasztalatok tanulmányozása és hasznosítása jelentős segítséget adott.

Részletesen elemzi a tanulmány a továbbiakban a helyi szervek fejlődését és önállóságuk növekedését. Hangsúlyozza, hogy a korábbi esztendőkhöz képest a kettős alárendeltség elvének mechanikus alkalmazása — tipikusan helyi jellegű ügyekben is — sértette a demokratikus centralizmus lenini elvét, a vertikális vezetést eltúlzásához, a központi szervek helyi, részlet-kérdésekbe való beavatkozásához vezetett (157. p.). Ilyen feltételek között a népi tanácsok szerepe gyakran formális volt. A szerző aláhúzza, hogy ezek a hibák nem a népi tanácsok rendszerében gyökereztek — mint azt egyesek állították,

akik ezzel akarták a helyi szervek jogkörének korlátozását indokolni és a központi igazgatás helyi képviselői kinevezésének szükségességét alátámasztani —, hanem éppen a népi tanácsok önállóságát gátló különböző szervezeti és hatásköri tényezőkben, különösen gazdasági, pénzügyi, költségvetési jogaik korlátozottságában. A továbbiakban részletesen vizsgálja a népi tanácsok megerősítésére és fejlesztésére hozott kormányintézkedéseket és az 1958 januárjában a népi tanácsokról elfogadott új törvény jelentőségét és egyes intézményeit.

D. *Dimitrov*, a szófiai közgazdasági főiskola tanára „*Népi tanácsok a Bolgár Népköztársaságban* (1945—57.) címmel a bolgár helyi szervek fejlődéséről közlő átfogó tanulmányt. A népi tanácsok gazdag tapasztalatait és a kapcsolatos jogszabályanyagot felhasználva, a szerző elemzi: a népi tanácsok mint államhatalmi szervek keletkezésének, fejlődésének kérdéseit; a dolgozókkal való kapcsolatukat, továbbá szervezetük, hatáskörük és funkcióik, egymáshoz való viszonyuk és ellenőrzésük problémáit. Vizsgálja azokat a sajátosságokat, amelyek a népi tanácsok kialakulását Bulgáriában jellemzik. A népi demokratikus forradalom kibontakozásával már 1944. szeptember 12-től kialakulnak az új hatalom elemei, mint a Hazafias Arevonal bizottságai és az igazgatás szervei. Az 1947 végén elfogadott alkotmány erősítette meg a népi tanácsokat mint az államhatalom helyi szerveit. 1948-ban fogadták el a népi tanácsokról szóló törvényt, amelyet számos más, a tanácsok szervezeti kiépítésére vonatkozó jogszabály kiadása követett. 1952-ben a Hazafias Arevonal szervezeteinek fokozott feladatának jelölték meg a népi tanácsok és a dolgozók kapcsolatainak erősítését. Mint a szerző utal rá, a következő években ennek a feladatnak a megvalósítása során érvényesültek olyan helytelen tendenciák is, amelyek a Hazafias Arevonal és a népi tanácsok tevékenységének összeolvadásában jelentkeztek (184. p.). A Bolgár Kommunista Párt ezeket a hibákat 1957 elején megvizsgálta, és megjelölte kijavításuk útját. A továbbiakban D. *Dimitrov* elemzi a népi tanácsok felépítését és szervezetét. Hangsúlyozza, hogy az akkori feladatok megoldására legalkalmasabb volt a népi tanácsok háromfokozatú felépítésének rendszere. (Ismeretes, hogy Bulgáriában 1959 elején a népgazdaság igazgatásának fejlesztésével összefüggésben kétfokozatú igazgatási-területi beosztásra tértek át.)

A továbbiakban a szerző a népi tanácsok hatáskörében és funkciójában történő változásokat vizsgálja. Rámutat, hogy több, korábban a tanácsok hatáskörén kívül eső terület vezetése 1958 januárja után a népi tanácsok hatáskörébe, pontosabban kettős alárendeltségbe került. A népi tanácsok fejlődésével foglalkozva, hangsúlyozza hatáskörük kiszélesítésének fontosságát. Mint arra már utaltunk, az 1959. elején a népgazdaság igazgatásának fejlesztéséről, a kétfokozatú területi-igazgatási beosztás kialakításáról, a népi tanácsok alárendeltségébe újabb intézmények átadásáról stb. hozott intézkedések jelentősen hozzájárultak a népi tanácsok hatásköre kiszélesítéséhez, önállóságuk fejlesztéséhez.

V. M. *Koldaev*, a jogi tudományok kandidátusa, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Jogtudományi Intézetének munkatársa „*A Német Demokratikus Köztársaság helyi államhatalmi szervei tevékenységének és szervezetének néhány új vonásáról*” című tanulmányában a helyi népképviselői szervek kialakulásának és fejlődésének fontosabb, jellemző vonásait dolgozza fel. Amint a szerző rámutat, a szocialista országok fejlődése, az átalakulás üteme olyan erőteljes, hogy az államot vezető munkáspártoknak állandóan biztosítaniuk kell az élet által megkövetelt változtatások érvényesítését (201. p.). Gazdag tényanyagra támaszkodva mutatja ezt be az NDK helyi szervei fejlődésében. Aláhúzza, hogy 1952-ben a helyi szervek kiépítésére és fejlesztésére irányuló határozatok végrehajtása után rövidesen újabb átalakításra nem azért került sor, mert a korábbi intézkedések helytelenek voltak, hanem ezeket a megváltozott feltételek, az elért eredmények és az újabb feladatok tették szükségessé. Az NDK-ban 1957 elején a helyi népképviselőkről elfogadott törvény volt az első, valamennyi helyi szerv felépítését *egységesen* rendező jogszabály. Ezt megelőzően pl. a népképviselői testületek és végrehajtott bizottságok hatásköre megfelelő elhatárolásának hiánya gyakran a népképviselői szervek elsődleges szerepének háttérbeszorításához vezetett. Az 1957. évi törvény, megtartva a kettős alárendeltség rendszerét a helyi igazgatási szervek felépítésében, ugyanakkor rögzítette a területi alárendeltség primátusát is az ágazati alárendeltség fölött. Ez az új szabályozás — mint arra a szerző rámutat — lényegesen elősegíti a felesleges központosítás megszüntetését (208. p.). A helyi népképviselői szervek szerepének fejlesztésével szervesen összefügg a legfelsőbb képviselői szerv — a Népi Kamara — vezető szerepének érvényesítése. Külön törvényt fogadtak el, amely a Népi Kamara jogait és kötelezettségeit ezen a területen meghatározza. A helyi népképviselői vezetőségnek és ellenőrzésének ellátására a Népi Kamara tagjai sorából egy külön állandó bizottságot alakít. Ennek a bizottságnak nem-

csak a helyi népképviselőtek ellenőrzése tartozik hatáskörébe, hanem a helyi szervezetekre és hatáskörére vonatkozó jogszabályok előkészítése is. A helyi népképviselőtekkel foglalkozó állandó bizottság nemcsak abban különbözik tehát a Népi Kamara más állandó bizottságaitól, hogy operatív feladatokat is ellát, hanem abban is, hogy bizonyos felhatalmazással is rendelkezik más állami szervek irányában.

A továbbiakban a tanulmány foglalkozik az államapparátus munkájának egyszerűsítéséről és fejlesztéséről 1958 elején elfogadott törvény jelentőségével és a helyi népképviselőtek megerősítésére gyakorolt hatásával. Ez nemcsak abban mutatkozott meg — írja —, hogy növekedett a helyi szervek önállósága és számos, korábban központi alárendeltségben levő intézmény, üzem a helyi népképviselőtek hatáskörébe került, hanem abban is, hogy a járásokon belül fokozottabban érvényesül a népgazdaság egységes vezetése. A járási végrehajtó bizottságok mellett közgazdasági tanácsok alakultak, amelyek a helyi szervek hatáskörébe tartozó gazdaság egységes tervezését, a korábbi párhuzamosságok megszüntetését segítik elő, ugyanakkor jelentősen hozzájárulnak a helyi népképviselőtek vezető szerepének növeléséhez.

A tanulmánykötetben magyar részről Névai László budapesti egyetemi tanár „Az általános ügyészi felügyelet alapvető kérdései a Magyar Népköztársaságban” címmel írt tanulmányával szerepel. Mint a téma alapos ismerője, elemzi annak elvi-elméleti problémáit és a kapcsolatos gyakorlatot. Abból a tételtől kiindulva, hogy az általános ügyészi felügyelet a szocializmus egyik legjellemzőbb jogi intézménye, megmutatja azt az alapvető elvi különbséget, amely az igazgatás törvényességi felügyeletének rendszerében a burzsoá és a szocialista országokban érvényesül. Aláhúzza, hogy a „közigazgatási bíráskodás” burzsoá rendszere képtelen kimutatni, biztosítani az igazgatási tevékenység jogszerűségét, az állampolgárok jogainak védelmét, a törvényesség biztosítását. Nem biztosítja ezt a célt a burzsoá állam ügyészsége sem. A szerző rámutat, hogy a tőkés rendszer és a burzsoá törvényesség lényegével összeegyeztethetetlen a kormánytól független ügyészség kialakítása és az állami szervek tevékenysége feletti törvényességi felügyelet jogával való felruházása (222. p.).

Névai professzor a továbbiakban foglalkozik tanulmányában a bírói hatáskör államigazgatási ügyekben való kiszélesítésének problémáival, majd az általános ügyészi felügyelet jellegét és jelentőségét, az általános felügyelet feladatait és alapelveit, tárgyát és terjedelmét elemzi részletesebben. Foglalkozik az állami ellenőrzés és az általános ügyészi felügyelet közötti elvi különbséggel, a két tevékenység elhatárolásával. Ez utóbbival összefüggésben — véleményünk szerint — helyes lett volna, ha szerző tanulmánya anyagát nem zárja lényegében 1956 végével, hanem figyelembe véve a népi ellenőrzésről szóló 1957. évi VII. törvényt, vizsgálja a két intézmény sajátos vonásait.

Összefoglalva: Amint az ismertetés keretében megkíséreltük vázolni, a népi demokratikus állam és jog kérdéseiről szóló tanulmánykötet értékes és hasznos munka. A kötetben szereplő tanulmányok mind elméleti, mind a baráti szocialista országok államépítési tapasztalatainak megismerése tekintetében gazdag anyagot tárnak fel. E kötet is mutatja a szovjet és a népi demokratikus országok jogtudósai együttműködésének jelentőségét a szocialista állam és jog fontos kérdései kidolgozásában. A tanulmánykötetben szereplő munkák értékét éppen az adja, hogy a népi demokratikus fejlődés viszonylag hosszabb időszakát elemezve, az egyes állami és jogi intézmények kialakulásának és fejlődésének általános törvényszerűségei keretében mutatják meg azokat a sajátos vonásokat is, amelyek az egyes intézményeket a különböző népi demokratikus országokban jellemzik. A tanulmánykötet megismerése hasznos mindenki számára, aki a népi demokratikus államiság fejlődésének kérdéseivel elmélyültebben akar foglalkozni.

Kerimov, D. A.: Szabadság, jog és törvényesség a szocialista társadalomban*

PESCHKA VILMOS

1. A valóban tudományos problémák kimeríthetetlen gazdagsága, feldolgozásuk szintjének és fokának széles skálája, az hogy a tudományos megismerés mélysége végtelen, teszi lehetővé valamely tudományos téma változatos és sokoldalú, az ismölések és ugyanazt mondás csábító veszélyét elkerülő olyan tárgyalását, amely az adott kérdés-komplexusnak nem egy, hanem több alkalommal és műben való kifejtésében történik. Különösen érdekes és tiszteletet parancsolóan vonzó, amikor valaki kitartó szenvedéllyel és következetességgel ragaszkodván a feldolgozandó tudományos problémához, ezt több oldalról és különböző relációkban, az egymást követő tanulmányok és monográfiák összefüggő sorozatában vizsgálja. A tudományos elemzésnek és tárgyalásnak ezzel a módjával találkozunk Kerimovnak az utóbbi néhány évben megjelenő műveiben. Kerimovnak az elmúlt években írt tanulmányai, cikkei és monográfiái lényegében az állam-és jogelmélet körébe tartozó jogalkotás problematikájának különböző, szerteágazó, fontos kérdéseivel foglalkoznak.¹ A jogalkotás egyes problémáinak megoldását megkísérlő e tervszerűen felépített tudományos tevékenységnek legújabb eredménye Kerimovnak „Szabadság, jog és törvényesség a szocialista társadalomban” címmel, az elmúlt évben napvilágot látott monográfiája, amely jelenlegi kritikai elemzésünk tárgyát alkotja. Kerimov e munkájának a tárgya is — bár ez a mű címéből nem tűnik ki — a szocialista jogalkotás problémája. Ezt bizonyítja könyvének tematikája és rendszere: monográfiájának első két fejezete a jogalkotás problémáját a szabadság és a szükségszerűség filozófiai kategóriáinak megvilágításában vizsgálja; ezt követően a szerző a szovjet nép általános állami akarata képzésének és megnyilvánulásának módjait, formáit, jelentőségét és fontosságát elemzi a szovjet jogalkotás folyamatában, majd a szovjet jogalkotás szervezeti formáinak továbbfejlesztésével, a jog tartalmának és formájának a jogalkotás vonatkozásában jelentős problémájával, s végül egy jogalkotástechnikai kérdéssel, a kibernetika a jogalkotási problémák megoldásában való felhasználásának lehetőségével foglalkozik.

Kerimov a jogalkotás említett kérdéseit tárgyaló szóban forgó monográfiája a jogalkotás problémáit meghatározott összefüggésekben és relációkban, ezek mozgásában és keretei között vizsgálja. A viszonyokat és kapcsolatokat, amelyekbe a szerző a jogalkotás folyamatát, vagy ennek oldalait, elemeit és mozzanatait beágyazza, a marxista filozófia egyes kategóriái jelzik. Ilyen filozófiai kategóriák, illetve kategóriapárok, amelyeknek keretei között a jogalkotás problémái megvilágítást nyernek: a szabadság és szükségszerűség, a lehetőség és valóság, az akarat és érdek, a tartalom és a forma stb. A jogalkotás problematikájának a marxista filozófiai kategóriák segítségével és felhasználásával való kifejtése, a jogalkotási folyamatnak és elemeinek a kategóriák körében elhelyezése, az a törekvés, hogy a jogalkotás kérdéseit ezekkel összefüggésben tárgyalja, az egész monográfiát, minden részletében áthatja, a munkának általános jellemző vonása és sajátossága. Sőt — mint azt Kerimov a könyv bevezetőjében írja — „a fő cél, amely a szerzőt a jelen munkában vezette, abban áll, hogy megmutassa, a marxizmus—leniniz-

* Szvohoda, právo i zakonnoszty v szocialiszticeszkom obcseszctve. Goszudarsztvennoje izdatyelsztovo juridiceszkoj literaturi. Moszkva, 1960. 222 p.

¹ Ld. KERIMOV, D. A.: A szovjet állam törvényhozó tevékenysége. Goszjurizdat, 1955.; Fragen der Gesetzgebungstechnik. Berlin, 1958.; Freiheit und Recht. Staat und Recht, 1957. 10. sz.; Zur Anwendung der marxistischen Methodologie bei der Erforschung rechtlicher Erscheinungen. Staat und Recht, 1959. 12. sz. stb.

mus filozófiai kategóriáinak (szabadság, szükségszerűség stb.) hatalmas jelentőségét a szovjet jogalkotás alapvető elméleti és gyakorlati kérdéseinek megoldása számára.¹²

A jogalkotás problémái feldolgozásának ez a módja, a jogalkotás filozofiatának és egyes mozzanatainak a marxista filozófiai kategóriák segítségével történő tárgyalása, amely az egész művet áthatja s annak általános jellemző vonása, csak pozitívan értékelhető. S ha Kerimovnak az a törekvése, hogy a jogalkotás problémáit a filozófiai kategóriákkal összefüggésben oldja meg, nem sikerült maradéktalanul — amiről a szerző meg is van győződve³ —, mert a filozófiai kategóriákba sűrített összefüggésekhez nem mindig a konkrét anyag, a jogalkotási folyamat elemzéséből jut el, nem a vizsgált tárgyból nőnek ki a filozófiai kategóriákba foglalt relációk, hanem fordítva — helyenként kissé erőltetetten és mesterkéltén — a filozófiai kategóriák mintegy olyan külső burokként jelentkeznek, amelybe a konkrét anyagot beleszorították, a filozófiai kategóriáknak az állam- és jogelmélethez való közelítése, ezeknek az állam- és jogelmélet, különösen a jogalkotás kérdéseinek megoldásánál történő felhasználása kétségkívül jogosult és megalapozott kísérlet, amelyet csak örömmel üdvözölhetünk. Tesszük ezt annál is inkább, mert a szocialista állam- és jogelmélet ilyen kísérletekben és törekvésekben mind ez ideig nem igen bővelkedik. A szocialista állam- és jogelmélet problémáinak sikeres és eredményes feldolgozása pedig aligha képzelhető el a marxista filozófia alapvető megállapításainak és kategóriáinak közvetlen hasznosítása nélkül.

Amikor utalunk arra, hogy a marxista filozófia kategóriáinak a jogalkotási folyamat elemzése során való alkalmazása nem sikerült maradéktalanul, ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy e kategóriáknak a szóban forgó probléma kapcsán való hasznosítása túlnyomórészt eredményesnek és sikeresnek bizonyult. A filozófiai kategóriák ugyanis a jogalkotási folyamat vizsgálatában általában konkrét társadalmi tartalommal telítődnek, nem üres formák, hanem a jogalkotási folyamatnak, ennek a társadalmi-jogi mozgásnak konkrét összefüggéseit és vonatkozásait tükrözik vissza. Különösen jól dokumentálja ezt a monográfiának másik, pozitív értékű általános jellegzetessége, nevezetesen a szovjet állam- és társadalomépítés, elsősorban a jogalkotás gyakorlatával való közvetlen kapcsolata. Kerimov a jogalkotás problémáit a marxista filozófiai kategóriák felhasználásával mindig a kommunizmus általánosan kibontakozó építésének időszakában levő szovjet állam és társadalom konkrét viszonyaival összefüggésben vizsgálja. A filozófiai kategóriáknak a jogalkotás problematikájának tárgyalása során való felhasználása tehát egyáltalán nem jelenti vagy eredményezi konkrét társadalmi viszonyoktól és valóságtól elszakadt absztrakciók keletkezését, hanem éppen ellenkezőleg, lehetővé teszi a valóságos társadalmi-jogi mozgás tudományos feltárását.

A következőkben a filozófiai kategóriák a jogalkotás problémájára való alkalmazásával összefüggő fejtegetéseknek néhány olyan pontját méltatjuk, amelyek a szocialista állam- és jogelméletben vita tárgyát képezik, minek folytán Kerimovnak ezekkel kapcsolatos megállapításai ebbe a polémiába való bekapcsolódást jelentenek.

2. A monográfia struktúrájának gerincét a szabadság és a szükségszerűség viszonya, kölcsönös, dialektikus kapcsolata határozza meg. A szükségszerűség és a szabadság viszonya az az általános keret, az az átfogó összefüggés, amelyben Kerimov a jogalkotási folyamatot megkísérli elhelyezni és kifejtteni. Engelsre hivatkozva kifejti, hogy a jogról nem lehet elmélkedni, ha nem vizsgáljuk meg a szükségszerűség és a szabadság viszonyát. A jogalkotás elemzése számára is elengedhetetlen a szükségszerűség és a szabadság kapcsolatának kifejtése: „Valóban tudományos jogalkotás csak a szabadság feltételei mellett valósulhat meg. Ugyanakkor a jogalkotás, tükrözvén a szükségszerűséget, a szabadság elérésének egyik eszköze. Éppen ezért a szovjet jogalkotás lényegének és jelentőségének alapos magyarázata feltételezi a szabadság és szükségszerűség kölcsönös viszonyának részletes megvizsgálását.”⁴

A szükségszerűség és a szabadság viszonyát elemző egyes modern burzsoá filozófiai álláspontok bírálata után, a szükségszerűség és a szabadság összefüggéseinek marxista értelmezéséből kiindulva, a jogalkotás helyét és jelentőségét a szabadság és a szükségszerűség relációjában úgy határozza meg, hogy egyrészt a valóban tudományos jogalkotás feltétele a szabadság, azaz a szükségszerűség felismerése, másrészt a jogalkotási folyamat a szükségszerűség felismerésében való közreműködés folytán a szabadság elérésének egyik eszköze. Engels gondolatát a jogalkotás problémájára vonatkozásában

² KERIMOV: Szabadság, jog és törvényesség a szocialista társadalomban. 3. p.

³ I. m. 3—4. p.

⁴ I. m. 5. p.

parafrazálva Kerimov megállapítja, hogy „minél szabadabb a törvényhozó döntése a jogi szabályozás alá eső meghatározott társadalmi viszonyok kérdésével kapcsolatban, annál nagyobb szükségszerűséggel lesz ennek a döntésnek a tartalma meghatározott. Minél mélyebben és teljesebben ismeri meg a törvényhozó a valóságot és objektív fejlődési törvényeit, a szabadságnak annál nagyobb fokát éri el a jogalkotásban, annál nagyobb hatással valósul meg a társadalmi viszonyok jogi szabályozása”.⁵ Kerimov e folyamatnak mindkét oldalát részletesen tárgyalja, mi azonban a következőkben csak azokkal a fejtegetésekkel foglalkozunk, amelyek a szükségszerűség felismerésének, a szabadság elérésének a jogalkotás szempontjából való fontosságát vizsgálják, mert — véleményünk szerint — a szerző ezzel kapcsolatban az objektív valóság mélyebb megismeréséig jut el, mint a szocialista jogelmélet más képviselői.

Kerimov behatóan elemzi a szükségszerűség felismerésének a jogalkotásban végbe menő folyamatát. Ebben a folyamatban a széles dolgozó tömegek aktív tevékenysége eredményeképpen a jogalkotás számára lehetővé válik: 1. azoknak a viszonyoknak a meghatározása, amelyek jogi szabályozást igényelnek, valamint bizonyos viszonyok jogi szabályozásának a kommunista társadalmi együttélési szabályok útján történő rendezésével időben való felváltása; 2. hogy meghatározzák a megfelelő viszonyok jogi szabályozásának jelenlegi és perspektivikus céljait; 3. hogy teljesebben, sokoldalúbben és mélyebben megismerjék a társadalom objektív fejlődési törvényeinek hatását; 4. hogy helyesebben, célszerűbben és tudományos alaposággal használják fel e törvények hatását az egész társadalom érdekében; 5. hogy feltárják a társadalmi fejlődés szükségszerű és véletlen lehetőségeit, elejét vegyék a véletlen lehetőségek fellépésének és megkönyviskák a szükségszerű lehetőségek valósággá válását; 6. hogy időben meghatározzák valamely lehetőség fejlettségének, megalapozottságának és érettségének fokát valósággá válásuk érdekében, hogy elősegítsék ezt az átmenetet és ezáltal a fellépő ellentmondások megszüntetését; 7. hogy időben megszüntessék a társadalom szakadatlan fejlődését akadályozó elavult jogi aktusokat és jogszabályokat; 8. hogy a társadalmi életre való hatásosabb befolyásuk érdekében időben megváltoztassák, kiegészítsék vagy pontosabbá tegyék a hatályos jogi normákat; 9. hogy megállapítsák a társadalmi fejlődés érett feladatainak konkrét realizálódási útjait, módjait és módszereit.⁶ A szerző e mozzanatok feltárásával és részletes kifejtésével a szükségszerűség felismerésének a jogalkotásban betöltött szerepét elemeire, szakaszaira bontja és konkretizálja. Ezzel Kerimov jelentős lépést tesz előre az objektív társadalmi viszonyok és törvényszerűségek a jogalkotás vonatkozásában fennálló jelentőségének és hatásának tisztázásában.

Különösen érdekesen és behatóan elemzi a szerző ennek a folyamatnak azt a mozzanatát, amely a lehetőségek felismerését és valósággá változtatását jelenti. A lehetőség és a valóság kategóriáinak jelentős szerepük van a jogszabályalkotás folyamatának megismerése szempontjából. A szovjet jogalkotás folyamatában a jövő tudományos előre látása feltételezi a különféle lehetőségek feltárását, bizonyos lehetőségek kiválasztását és valósággá változtatásuk legcélszerűbb útjainak meghatározását a kitűzött célok elérése érdekében.

A lehetőség és valóság viszonyának marxista felfogásából kiindulva Kerimov megállapítja, hogy a lehetőség megismerése nem lehetséges az objektív valóság fejlődési törvényszerűségeinek ismerete nélkül. Minthogy az állandóan fejlődő és változó valóság különböző, néha egyenesen ellentmondó lehetőségeket hoz létre, ezért e változások és lehetőségek megismerése elkerülhetetlen és szükségszerű a jogalkotás folyamatában. A szocialista jogalkotás számára tudni kell azt, hogy melyek azok a lehetőségek, amelyekre támaszkodva jogi eszközökkel biztosíthatjuk a valóság progresszív fejlődését. Az objektív valóság fejlődésének szükségszerűsége a véletlen formájában jelenik meg, és olyan lehetőségeket hozhat létre, amelyeket meghatározott feltételek esetén nem kell valósággá változtatni. Ebben az esetben csak lehetséges, de nem szükségszerű körülményről van szó. Emellett ugyanaz a szükségszerűség az objektív valóság belső fejlődési tendenciáját is kifejezi, és olyan lehetőségeket hoz létre, amelyek előbb vagy utóbb végső fokon kötelezően valósággá változnak. Ebben az esetben nemcsak lehetséges, hanem szükségszerű körülményről is szó van. Következésképpen a valóság történelmi jellegétől függően a szükségszerűség fejlődésében lehetőségeket hoz létre, amelyek jellege vagy szükségszerű, vagy véletlen. Ha a valóság fejlődése szükségszerű és véletlen lehetőségeket hoz létre, akkor progresszív hatás a valóság vonatkozásában csak úgy érhető el, ha a jog-

⁵ I. m. 20. p.

⁶ I. m. 146–147. p.

alkotás a szükségszerű lehetőségekre támaszkodik, és jogi eszközökkel lehetővé teszi valósággá válásukat. „Ha a lehetőség valósággá válásának nem mindegyik folyamata együttesen a lehetőség szükségszerűséggé válása, akkor csak a szükségszerű lehetőségre orientálódás, azaz az olyan lehetőségre, amely előbb vagy utóbb, de kötelezően valósággá kell alakuljon, a valóban tudományos jogalkotás megvalósításának útja, a szabadság a jogalkotás folyamatában való elérésének útja.”⁷

3. A szabadságnak a szocialista jogalkotás folyamatában való elérése számára igen nagy jelentősége van a szovjet nép általános állami akaratának. Általában az akarat, de különösen az osztályakarat, illetve az államakarat kérdése a szocialista állam- és jogelméletnek egyik központi problémája. Kerimov az akarat szerepét és jelentőségét a szocialista jogalkotás szempontjából vizsgálja. Ennek során kifejti, hogy az egyes egyének a létrejött és tudatosodott szükségletek és érdekek által meghatározott akarata közvetlen és szoros kapcsolatban van a társadalmi akarral, ennek létezésével, keletkezésével és hatásával, mert ahogy a társadalmi viszonyoktól izolált személyiség nem lehetséges, épp úgy nem lehet a tisztán személyes tartalmú akarat sem kizárólag csak az adott egyén akarata. Minthogy az individuális akarati aktusokat vagy azok elemeit ugyanazok az életfeltételek határozzák meg, ezért ezek egybeeshetnek, és ezáltal dialektikus egyesítésükben az általános osztályakaratot alkothatják. De a társadalmi akarat a társadalom vagy az osztály individuális akarati aktusainak nem pusztán aritmetikus összege, jóllehet ebből egyáltalán nem következik, hogy az individuális, pszichológiai akarat és a társadalmi osztályakarat között nincs semmiféle kapcsolat. Nemcsak hogy van ilyen kapcsolat, hanem az szükségszerű jellegű, ugyanis épp úgy nem lehetséges társadalmi, osztályakarat pszichológiai értelemben vett akarat nélkül, amint nincs társadalom vagy osztály a társadalom vagy osztály tagjai nélkül. Ezért a jogalkotás tartalmát az emberek akaratnyilvánításának azokban a társadalmi aktusaiban kell keresni, amelyek a jogalkotásra irányulnak és a jogban fejeződnek ki.

Kerimov a társadalmi osztályakarat és a pszichológiai értelemben vett akarat vonatkozásában nem ért egyet B. V. Sejndlinnek azzal a bírálatával, mely szerint egyes szovjet szerzők, Denisov, Bratusz és Alekszandrov állítólag szembeállítják a pszichológiai akaratot a társadalmi osztályakarral.⁸ Éppen ellenkezőleg, ezek a szerzők — épp úgy, mint Sejndlin — aláhúzzák az egyéni akarati aktusoknak a társadalmi akarat képzése vonatkozásában fennálló jelentőségét. Sejndlin nem ért egyet Bratusznak azzal a Kerimov szerint helyes megállapításával, amely az osztályakaratot nem tartja pszichológiai értelemben vett akaratnak. „Természetesen — írja Kerimov —, az általános osztályakarat — mint Sejndlin kifejezi —, 'emberi akarat', de lévén az osztály általános akarata, az, mint minden általános, minőségileg különbözik alkotórészeitől, elemeitől, valamely osztály tagjának minden egyes külön individuális akaratától.”⁹ Következésképpen a pszichológiai értelemben vett és az általános osztályakarat között elszakíthatatlan kapcsolat van, mert a meghatározott társadalmi viszonyokban levő emberek akarati aktusai társadalmi jellegűek. Másrészt viszont az osztályakarat az adott osztály tagjai individuális akarati aktusainak nem egyszerű összege, mert az nem az egyén minden egyes akaratát tükrözi, hanem ezen egyének általános összetett akaratát. „Ezért az osztály általános akarata nem esik és nem is eshet egybe az osztály tagjai akaratnyilvánításainak minden egyes külön aktusával, és minőségileg különböző jelenséget jelent az individuális (pszichológiai) akarathoz viszonyítva.”¹⁰

Amint megengedhetetlen az individuális akaratnak az osztályakarral való azonosítása, éppúgy nem szabad összekeverni a társadalmi, az általános osztályakaratot az állami akarral, amely a társadalmi akarat sajátos külön fajtája. A jogot nem a társadalmi, hanem az állami akarat hozza létre, a jog mindig az államhatalom jogalkotó tevékenységének eredményeként keletkezik. Az államakarat sajátos vonásait Kerimov a következőkben foglalja össze: az államakarat az államilag szervezett osztály vagy nép akarata, amelyet hivatalosan az állam nevében hirdetnek ki; az államakaratnak mindig meghatározott, az állam által szigorúan megállapított kifejeződési formája van, és megvalósulását az állami mechanizmus kényszerítő erővel biztosítja. Az állami akaratnak

⁷ I. m. 134. p.

⁸ SEJNDLIN ezt a bírálatot „A szovjet jog lényege” c. könyvében fejtette ki. (Izdatyelsztvo Leningradszkogo Universzitetu, 1959. 32–35. p. Sejndlin könyvének ismertetését ld. Jogtudományi Közlöny, 1960. 12. számában.)

⁹ KERIMOV i. m. 82. p.

¹⁰ I. m. 83. p.

ezek a sajátos vonásai jellemzik az államakaratot, mint a társadalmi akarat külön, sajátos fajtáját.

Az államakarat éppúgy, mint az osztályakarat, nem az osztály tagjai vagy képviselői individuális akaratok aktusainak összessége. Az osztályhoz tartozó egyes egyén akaratának nincs olyan ereje, amely jogot hoz létre, mert a jogalkotási folyamat és maga a jog az uralkodó osztály általános állami akaratának kifejeződése. Sőt, az uralkodó osztály egyes tagjának akaratát nem mindig esik egybe ennek az osztálynak általános állami akaratával. Az osztály egyes tagjainak akaratát továbbá elősegítheti az osztály általános akaratának kialakítását és a jogban való kifejeződését, de azután, hogy a jog hatályba lépett, az adott egyén akaratát megváltozott érdekeinek megfelelően ellentmondásba kerülhet a hatályos joggal. Végül a szerző még azt jegyzi meg, hogy az uralkodó osztálynak nem minden tagja emelkedik fel az osztály összes érdekei tudatosodásának színvonalára, és ezért akaratának nincs jelentősége a jogalkotási folyamatban. De az adott osztály általános anyagi életfeltételeinek hatása folytán bizonyos mértékben ez az egyén is ugyanúgy gondolkodik, mint az osztály bármely más tagja. Érdekei mint az osztály tagjainak érdekei, ha nem is tudatosodtak, kifejeződést kapnak a jogban az uralkodóosztály az általános osztályérdekek vonatkozásában tudatos képviselőinek jogalkotó tevékenysége folytán.

4. Mind a szükségszerűség felismerése, a szabadságnak a jogalkotási folyamatban való elérése, mind az osztályakaratnak, illetve az államakaratnak a jogalkotás menetében történő kialakulása során Kerimov a szovjet társadalom- és államépítés gyakorlatával közvetlen kapcsolatban és összhangban, behatóan és részletesen elemzi a széles dolgozó tömegek, a szovjet nép aktív tevékenységét és részvételét ezekben a folyamatokban. „A szovjet jogalkotás sikere a széles dolgozó tömegeknek a jogalkotásban való közvetlen és aktív részvételébe bevonásától, iniciatíváiktól, öntevékenységüktől és energiájuktól függ.¹¹ A dolgozó tömegek bevonása a szovjet jogalkotási munkába egyrészt a tömegeknek az állami jogalkotó szervek munkájába való bevonása, másrészt a társadalmi szervezetek közreműködése folytán valósul meg. A széles társadalmi rétegek a jogalkotási folyamatban való részvételének legpregnansabb formájaként a szerző a törvénytervezetek megvitatását tartja. „A legfontosabb jogi aktusok tervezeteinek össznépi megvitatása lehetőséget nyújt a népakarat közvetlen kinyilvánítására, a leggazdagabb anyag összegyűjtésére, amit a jogalkotás folyamatában mélyen és mindenképpen tanulmányoznak, általánosítanak, és a szovjet nép általános állami akaratának formájában, a jogban kifejeznek és rögzítenek.”¹² A legfontosabb törvénytervezetek össznépi megvitatása mellett a társadalmi szervezetek a dolgozókat az állami szervekkel közös jogi aktusok kidolgozásába és elfogadásába is bevonják. Ezen túl a társadalmi szervezetek maguk hoznak létre magatartási szabályokat, amelyek az állami szankcionálás folytán jogi jellegű nyerne. A társadalmi szervezetek a szovjet jogalkotásban való részvételének ezt a formáját az jellemzi, hogy „az állami szervek közvetlenül nem vesznek részt a jogi aktus tervezetének kidolgozásában. Ezt teljesen a társadalmi szervezetek készítik el. Az állam pedig szankcionálásával csak jogi erőt ad a társadalmiság által kidolgozott magatartási szabályoknak”.¹³ A társadalmi szervezetek a társadalmi viszonyok szabályozásában játszott szerepének másik formájaként Kerimov a társadalmi szervezeteknek azt a formáját említi, amellyel a szervezetek magatartási szabályokat hoznak létre az állami szervek ama funkcióinak realizálása érdekében, amelyeket nekik közvetlenül átadtak. Ezeket a magatartási szabályokat az állam nem szankcionálja, s ezért ezek természetesen nem jogszabályok. A magatartási szabályok érvényesülését nem állami kényszer biztosítja, hanem a meggyőzés mellett a társadalmi szervezetek olyan kényszere, amely nélkülözi az állami jellegét. „A társadalmi szervezetek által alkalmazott kényszer sajátosága abban van, hogy ez nem támaszkodik speciális apparátusra (amint az az állam tevékenységében történik), hanem kizárólag a dolgozók megfelelő kollektívája tekintélyének erején nyugszik.”¹⁴

5. Kerimov könyvének tárgya — amint arról szó volt — a jogalkotás problémája, s célja a jogalkotási folyamat mind teljesebb és sokoldalúbb megismerése. A jogalkotás lényegének még mélyebb és alaposabb feltárására irányulnak a szerzőnek azok a fejtegetései, amelyek a jog tartalmát és formáját vizsgálják, és amelyek a monográfia ön-

¹¹ I. m. 103. p.

¹² I. m. 103. p.

¹³ I. m. 116—117. p.

¹⁴ I. m. 117. p.

álló fejezetét (VI. fejezet: A jog tartalmának és formájának problémája) alkotják. „A jog tartalmának és formájának elemzése a jogalkotás lényegének mélyebb megértését segíti elő.”¹⁵

A jog tartalmának és formájának a kérdése — írja Kerimov — kevéssé kidolgozott a szovjet jogirodalomban, ezért a problémával kapcsolatosan kifejtett szovjet álláspontok bírálatából indul ki. Kerimov nem ért egyet azokkal a szovjet szerzőkkel, akik a jognak gazdasági, politikai és jogi tartalmát különböztetik meg egymástól (Javics, Joffe, Seindlin). A tartalom és a forma viszonya a jog vonatkozásában alapjában kétféleképpen jelentkezik: a) a jog egyrészt a társadalmi élet más jelenségeivel összefüggésben vagy a forma vagy a tartalom minőségében lép fel; b) másrészt a jognak saját tartalma és formája van, amelyek meghatározott viszonyban vannak egymással. A tartalom és a forma viszonyának a jog vonatkozásában való megnyilvánulását illetően ez a két összefüggés vizsgálható, de ezeket nem szabad összekeverni. A bírált szerzők lényegében ezt cserélik össze, és ezért jutnak arra a következtetésre, hogy a jognak gazdasági, politikai, materiális, osztályakarati és jogi tartalma lehet. Holott „a jogban nincs sem materiális, osztályakarati és jogi tartalom, sem gazdasági, politikai és eszmei tartalom, hanem egységes, sajátos és teljesen meghatározott tartalom van: az államilag szervezett uralkodó osztály akarata, amely a magatartás jogi szabályában fejeződik ki, s amelyet ezen osztály életének anyagi feltételei határoznak meg”¹⁶

A gazdasági, társadalmi, politikai, erkölcsi stb. viszonyok és tényezők meghatározzák ugyan a jog tartalmát, de nem azonosak azzal. A jogi norma mint absztrakció az objektív valóságot tükrözi vissza, de az absztrakció az objektív valóság kifejeződése, eszmei képe, nem pedig maga az objektív valóság. „A valóság csak megfelelő módon tükröződik a jogszabályokban, és meghatározza tartalmukat, de ez nem maga a jogi normának tartalma. A jogszabályok specifikus tartalommal rendelkeznek, viszonylag önálló jelenségek abban az értelemben, hogy a valóságot tükrözik és ezáltal meghatározottak. A jogszabályok nem egyszerűen újraképzései a valóságnak, nem fotográfiái annak. Ezek a valóságot nem tükrözik, hanem alkotó-aktívan fejezik ki. Egyébként a jogszabályok a valóság pusztá lenyomatai lennének, és ennek folytán nem tudnának megfelelő módon visszahatni a valóságra. Éppen azért, mert a jogszabályok az egyes, egynemű, konkrét jelenségek absztrakt összegezése, ezek is külön, sajátos tartalmat kapnak, amely a társadalmi élet általuk tükrözött objektív tényezőinek tartalmától különbözik, és amely általában e tényezők a törvényhozó tudatában általalkított összességét foglalja magában.”¹⁷ Kerimovnak mind a jog tartalmát egységes, sajátos tartalomként meghatározó megállapítását, mind e megállapításhoz vezető s ezt megalapozó kifejtését csak helyeselhetjük, s nem kétséges számunkra, hogy a jog tartalmának meghatározását illetően Kerimov mélyebbre jutott az objektív valóság és igazság megismerésében, mint az ezzel a problémával foglalkozó azok a szovjet szerzők, akiknek felfogását a szerző bírálatu tárgyává tette. Csupán a jog egységes és specifikus tartalmának megállapításához vezető s azt alátámasztó elméleti okfejtés vonatkozásában kell azt a megjegyzést tennünk, hogy — véleményünk szerint — ennek az elméleti levezetésnek meggyőző erejét s objektív igazságát fokozta és még jobban megalapozta volna, ha Kerimov nemcsak azt fejtené ki, hogy az objektív valóság és annak tudati, jogszabályi tükröződése nem azonos, s a kifejeződés, a tükröződés nem pusztán utánképzés, fényképszerű lenyomat, hanem az ez utóbbi mozzanattal kapcsolatosan, nevezetesen azzal, hogy a jogszabályok a valóságot aktív-alkotóan fejezik ki, még azt is alálhúzná és kiemelné, hogy a valóságnak a jogszabályokban való tükröződése nem egyszerűen logikai, tudati kifejeződés, absztrakció — mert ez sem azonos a valósággal, nem is tisztán annak holt lenyomata —, hanem az objektív viszonyoknak normatív kifejeződése.

Kerimov a jog tartalmának még mélyebb és pontosabb feltárása érdekében tovább precizírozza és finomítja előző munkáiban a jog tartalmát illetően kifejtett azt a felfogását, mely szerint a jognak közvetlen és tipikus tartalma van.¹⁸ Ennek a megkülönböztetésnek — mint írja — a célja az volt, hogy az általános és az egyes viszonyát a jog tartalmában érzékeltesse. Tekintettel azonban arra, hogy ebből úgy tűnhetett, mintha ő is

¹⁵ I. m. 185. p.

¹⁶ I. m. 192. p.

¹⁷ I. m. 193—195. p.

¹⁸ Ld. KERIMOV: A szovjet állam törvényhozó tevékenysége. 87—88. p.; Zur Anwendung der marxistischen Methodologie bei der Erforschung rechtlicher Erscheinungen. 1220—1221 p.

a jognak több tartalmát különböztetné meg, ezért célszerűenek látszik ettől a terminológiától, de nem az alapvető gondolattól eltérni. Ennek végrehajtása során a szerző a lényeg és a tartalom filozófiai kategóriáinak különbségére alapozza a jog tartalmára vonatkozó megállapítását. A jog lényege tartalmában fejeződik ki, miként az állam lényege funkcióinak tartalmában jelenik meg. „A jog lényege abban van, hogy az emberek a jogszabályok által megállapított magatartási szabályaiban mindig az államilag szervezett uralkodó osztály akarata fejeződik ki; a jog tartalma az, hogy minden egyes jogi normában az államilag szervezett uralkodó osztály az emberek meghatározott kellő vagy lehetséges magatartásával kapcsolatos konkrét akarata fejeződik ki.”¹⁹ Ilyenképpen a jog lényege a jogszabályok összességének tartalmában jelenik meg. A jog lényege és tartalma közötti viszonyra az általános és az egyes dialektikája vonatkozatható. A jog lényege és tartalma nem különböznek, hanem azonosak abban az értelemben, ahogy Lenin az általánost és az egyest azonosította.

A jog tartalmának tisztázása után Kerimov a jog tartalmának és formájának viszonyát vizsgálja. „A jog tartalmának és formájának egysége létezésének kötelező feltétele. Éppen ennek az egységnek megfelelően a jog megfelelő minőségi meghatározottságot nyer.”²⁰ Kerimov bírálva Farbernek azt a megállapítását, mely szerint a jog formája a jogi norma, mert ez a tartalom és a formát elszakítja egymástól, s így a forma tartalom nélkül marad, a kérdés megoldását abban látja, hogy a jog belső és külső formáját kell megkülönböztetni. A jog belső formája felépítésének rendszere, részei kapcsolatainak módja, a jogi norma tartalmát meghatározott módon szervező struktúra (hipotézis, diszpozíció, szankció). A jog külső formája a jogi norma belsőleg szervezett tartalmának külső kifejeződése (törvény, törvényerejű rendelet, rendelet stb.), az ún. formális értelemben vett jogforrások. A belső forma a jogi normának kötelező erőt ad, míg a külső forma a jogi norma kötelező erejének fokát határozza meg a többi jogszabály viszonylatában. A jog belső és külső formájának ezt a megkülönböztetését azonban kétséggel kell fogadnunk: nézetünk szerint ugyanis e megkülönböztetés nem jelent mást, mint a jog, illetve jogszabály formáját. Nem a jog két formájáról, hanem egyrészt a jog formájáról (törvény, törvényerejű rendelet, rendelet stb.), másrészt pedig a jogszabályok formájáról (jogszabály szerkezete) van szó. Erre utal Kerimovnak az a további megállapítása is, mely szerint „...nem maga a jogi forma, hanem strukturális szerkezete a jogszabály belső formája. Másrészt nem a jogi norma általában, hanem az általa megállapított konkrét magatartási szabály a jogi norma tartalma. Másként szólva, a jogi normában meg kell különböztetni, hogy milyen magatartási szabályt állapít meg (tartalom), és hogy ez a magatartási szabály strukturálisan hogyan van megszervezve (forma)”²¹ Ez a megállapítás nyilvánvalóan a jogszabály tartalmáról és formájáról beszél. Ezért a jogszabály formája és a jog formája közötti viszony kifejezésére az erőltetettnek és mesterkéltnek tűnő belső és külső forma helyett inkább az egyes és az általános dialektikus összefüggését gondoljuk helyesnek alkalmazni. E megjegyzésünk és kifogásunk mellett is hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Kerimovnak a jog tartalmára és formájára vonatkozó rendkívül érdekes fejtegetései nagy segítséget jelentenek a probléma további részletes és minden oldalú kidolgozása számára.

*

Kerimov könyvének a jog tartalmát és formáját elemző részével kapcsolatosan elmondottak azonban a munkának nemcsak erre a fejezetére, hanem az egész monográfiára vonatkozóan érvényesek: a szocialista állam- és jogelméletnek ez az új terméke számos fontos és jelentős állam- és jogelméleti kérdést — melyek közül méltatásunk során csak néhányat tudunk bemutatni, annak reményében, hogy ezzel a monográfia egészét is sikerült, ha csak vázlatosan is, jellemeznünk — új megvilágításba helyez, s megoldási kísérlete során több ponton is meghaladja az eddig elért eredményeket, és jelentős támpontul szolgál a szocialista állam- és jogelmélet azon művelői számára, akik a szocialista jogalkotás problematikájának vizsgálatára szánták el magukat.

¹⁹ KERIMOV: Szabadság, jog és törvényesség a szocialista társadalomban. 196. p.

²⁰ I. m. 200. p.

²¹ I. m. 203–204. p.

Gindev, Panajot: Okozati összefüggés és bűnösség a büntetőjogban a dialektikus materializmus fényében*

HORVÁTH ANNA

Panajot Gindev, a filozófiai tudományok doktora, a Bolgár Tudományos Akadémia Dialektikus és Történelmi Materializmus Tanszékének vezető professzora tudományos tevékenységét a filozófia és a büntetőjog határterületén fejti ki. Első nagyobb műve, mely ezekkel a kérdésekkel foglalkozik, s mely Magyarországra is eljutott, 1957-ben jelent meg bolgár nyelven. Címe: A dialektikus materializmus egyes kategóriáiról és azok alkalmazásáról a büntetőjogban és büntető eljárásban. Az e tanulmányban ismertetett műve lényegében az 1957-es könyvben kifejtettek továbbfejlesztése, a tárgyalt kérdések részletesebb feldolgozása. Szerkezetileg a mű hat fejezetre, a fejezeteken belül cikkekre oszlik. Tartalmilag két nagy problémakörre osztható: az okozati összefüggés (I—III. fejezet) és a bűnösség (IV—VI. fejezet) problémáira.

Az I. fejezet az okozati összefüggést mint a bűncselekmény tárgyi oldalának elemét, a büntetőjogi felelősség egyik alapját tárgyalja, majd foglalkozik a cselekmény társadalmi veszélyessége és az okozati összefüggés kérdésével, az okozati összefüggés problémájával a „materiális” és formális bűncselekmények esetében.

A II. fejezetben találjuk a büntetőjogi okozati összefüggés alapvető burzsoá elméleteinek (ekvivalens, adekvát, individualizálási és a finális elmélet) kritikáját.

A III. fejezet — „Az okozati összefüggés a szocialista büntetőjogban” címmel — a dialektikus materializmus metodológiai alapjáról vizsgálja az okozati összefüggés problémáját, s ezen belül az ok és feltétel, az ok és következmény, a befejezett kísérlet kérdései, valamint a jelenségek „mesterséges izolálásáról” szóló marxista—leninista elv alkalmazását az okozati összefüggés büntetőjogi vizsgálatára.

A IV. fejezet a bűnösségre vonatkozó burzsoá elméletek (jog-etikai, normatív, pszichológiai és antropológiai iskolák, a „klasszikus burzsoá bűnösségelmélet”, a finális és más „modern” elméletek) tudománytalanságát bírálja, valamint ismerteti a forradalom előtti orosz és az angol—amerikai felfogásokat a bűnösség kérdéséről.

Az V. fejezet a bűnösség szocialista felfogását fejti ki, s a bűnösséget mint lelki folyamatot tárgyalva, foglalkozik a bűnösség formáinak pszichológiai és jogi tartalmával, valamint a bűnösség és a társadalomveszélyesség problémájával.

A VI. és egyben utolsó fejezet a gyakorlatnak „bűnösség nélkül nincs bűncselekmény” elvétől, valamint az ártatlanság vélelmétől való egyes eltéréseit teszi bírálat tárgyává.

* * *

A szerző a mű megírásakor abból indult ki, hogy a büntetőjogban az okozati összefüggés és a bűnösség kérdései marxista alapon nincsenek még kellően kidolgozva. Ugyanakkor mind a bűnüldöző szervek gyakorlata, mind a szocialista törvényhozás igénylik a vitás elméleti kérdések tisztázását. A bűncselekmény tanát csak a marxista—leninista elmélet szempontjából tisztázott bűnösség és okozati összefüggés fogalmakkal lehet megalapozni. Az okozati összefüggés és a bűnösség viszonyát csak a bűncselekmény külső-objektív és belső-szubjektív oldalainak dialektikájában lehet helyesen feltárni.

* GINDEV, Panajot: Pricinnata vrözka i vinata v nakazatelnoto pravo v szvetlinata na dialekticeszkija materializóm. (Okozati összefüggés és bűnösség a büntetőjogban a dialektikus materializmus fényében.) Szófia „Tudomány és Művészet” Könyvkiadó, 1961. 242 p.

A monográfia céljaul a szerző a felvetett kérdésekre vonatkozó bolgár burzsoá elméletek és a marxizmus tanításai ellen irányuló revíziós kísérletek híralatát jelölte meg.

A szerző megállapítja, hogy az okozati összefüggés a bűncselekménytől elválaszthatatlan része, miután valamennyi eredmény-bűncselekmény szükséges elemét képezi. Az okozati összefüggés kérdésével nem a büntető törvények foglalkoznak, mivel ez a bírósági gyakorlat és a büntetőjogtudomány területére tartozik. „Éppen ezért az okság általános filozófiai koncepciói mindig széles körben nyertek alkalmazást a büntetőjogtudományban.”¹ A büntetőjognak a bűncselekmény törvényi tényálláslemeiről szóló tanítása értelmében a bűncselekmény törvényi tényállásának tárgyi oldalához tartozik a cselekmény társadalomveszélyessége, jogellenessége, maga a konkrét cselekmény és káros következményei közötti okozati összefüggés.

A társadalmi veszélyesség mint tényállásalelem adja a bűncselekmény osztálypolitikai tartalmát, ugyanakkor objektív, meghatározó tulajdonsága a bűncselekménynek. Ebből kiindulva vizsgálendő az okozati összefüggés is. Egymagában az okozati összefüggés nem alap a büntetőjogi felelősségre vonásra. „A büntetőjogi felelősség egyetlen alapja — a bűncselekmény elkövetése a vádlott által.”²

A büntetőjogi felelősségnek mind a bűnösség, mind a társadalomveszélyesség fontos feltétele. A szándék, gondatlanság és a társadalomveszélyesség tudata azonban nem azonos fogalmak. „Nem szabad összekeverni a cselekmény társadalomveszélyessége tudatának kérdését a jogellenesség és büntetendőség tudatának kérdésével és a cselekmény jogi minősítésének kérdésével. Ezek a tudati formák mind különböző pszichikai viszonyt fejeznek ki az elkövető és az objektív valóság között,”³ s ezt a viszonyt a bíróságnak következetesen vizsgálnia kell.

A „materiális” és formális bűncselekmények tekintetében a szerzőnek az az álláspontja, hogy nincs öncélú bűncselekmény, ezért minden bűncselekménynek — így a formális bűncselekménynek is — van társadalomra veszélyes következménye, tehát fennáll az okozati összefüggés is. Más kérdés, hogy ezt az összefüggést a bíróságnak nem minden bűncselekmény esetén kell vizsgálnia.

Ezzel a kérdéssel kapcsolatban a szerző ismerteti az egyes szovjet büntetőjogászok, így Sargorodszkij, Brajnjin és mások nézeteit, akik tagadják a káros következmények és az okozati összefüggés fennforgását a formális bűncselekményeknél. Ugyanakkor Nyikiforov, Trajnjin és Kuznyecova azon az állásponton vannak, hogy a káros következmény kötelező eleme minden bűncselekmény tényállásának, csupán a bíróság nem minden esetben foglalkozik vele. A szerző nézete szerint a bűncselekményeknek ez a kettős felosztása (materiális és formális) „...nem a bűncselekmény vagy a tényállás lényegének kérdése, hanem mindenekelőtt a bizonyítási rendszeré.”⁴

A szerző a továbbiakban az okozati összefüggésre vonatkozó burzsoá elméletekkel foglalkozva megállapítja, hogy azok nem ismerik el a büntetőjogi fogalmak filozófiai tartalmát. Általános törekvésük, hogy azokat „tisztta jogi fogalmaknak” tüntessék fel. Valójában azonban a burzsoá kriminalisták jogi gondolkodása sem mentes a filozófiától, csak hogy ők idealista filozófiai iskolák behatása alatt állnak.

A „conditio sine qua non” elmélettel kapcsolatban a szerző tarthatatlannak minősíti a szocialista jog szempontjából azt az álláspontot, hogy a bűncselekmény elkövetésének valamennyi feltétele azonos értékű, hogy ha közülük egy is hiányzik — az eredmény nem következik be. Buri német jogász szerint — akit ez elmélet atyjának tekintenek — valamennyi szükséges feltétel azonos értékű oka az adott eredménynek.

Gindev professzor az elmélet hibáját abban látja, hogy eszerint nem lehet beszélni a bűncselekmény lényeges és lényegtelen feltételeiről, nem lehet megjelölni azt az objektív ismérvet, amely elhatárolja az előkészületet a kísérlettől vagy a részesség egyes formáit egymástól. A conditio sine qua non elméletből az a következtetés vonható le, hogy a büntetendőség csupán a felelősség szubjektív alapjától, a bűnösségtől függ. Elítélően nyilatkozik a szerző arról, hogy a szófiai egyetem tanársegédje, Ivan Markov oly módon kísérlete meg a feltétel-egyenlőség elmélet megdöntését, hogy az lényegében

¹ I. m. 5. p.

² I. m. 6. p.

³ I. m. 9—10. p.

⁴ I. m. 13. p.

nem más, mint a marxizmus okozatosságról szóló tanításának revíziója. Markov szerint a feltétel-egyenlőség elmélet osztályfeletti, mentes minden ismeretelméleti tartalomtól, és semmi köze a dialektikus materializmushoz, amely az okságot a filozófia egyik alapvető kérdésének tekinti. Szerinte az okság elmélete nem sorolható egyik filozófiai rendszerbe sem, mivel az általános tudományos tanítás. Gíndev ezt az elméletet illuzórikus idealizmusnak nevezi.

A „*conditio sine qua non*” elmélettel szemben a szerző állást foglal a dialektikus materializmus okozatosság elmélete mellett, amely az egyetlen tudományos metodológiai alap az okság büntetőjogi kérdéseinek megoldására. Az ok a jelenség létrehozásának vagy megsemmisítésének faktora. A feltételek és az ok között dialektikus összefüggés van, egymást feltételezik, egységet alkotnak — de nem azonosak.

Igen népszerű a burzsoá jogászok között az adekvát elmélet. Legjelentősebb képviselői a német A. Bar és K. v. Kries.

Ez az elmélet abból a törekvésből született a XIX. század végén, hogy korlátozza a kapitalisták büntetőjogi és magánjogi felelősségét a gépi berendezések okozta balesetekért: jogilag releváns okként nem minden azonos értékű feltétel számít, hanem az az adekvát feltétel, amely tipikusan, szükségszerűen és nem véletlenül vezetett a kérdéses eredményre. A véletlenül bekövetkezett eredményért nincs felelősség.

Az adekvát elméletnek mind az objektív, mind a szubjektív variációja képtelen megtalálni azt a kritériumot, amely elhatárolja a véletlen feltételt az adekváttól. Ez elmélet szerint az okozati összefüggés nem a jelenségek közti reális kapcsolat, hanem tisztán logikai kapcsolat. Ebben áll idealizmusa.

A két fent említett elmélet tarthatatlanságának felismeréséből keletkezett az ún. feltételek individualizálási elmélete, melynek főbb képviselői: Tagancev, Ortmann és Kohler. Bár az okozati összefüggés kérdésének teljes feltárására idealista kiinduló pontja miatt ez az elmélet is képtelen volt, de egyes értékes megállapításai és az adekvát elméletre tett szellemes kritikája miatt a szerző érdemesnek tartja foglalkozni vele.

A mai német burzsoá büntetőjogászok egész sora foglalkozik az okozati összefüggés kérdésével, s a Beling, Frank által létrehozott bűnösség-elméletből kiindulva, megalkották a büntetőjog ún. finális elméletét, amely az imperializmus szolgálatában álló legreakciósabb mai büntetőjogi elmélet. Legjelentősebb képviselői H. Welzel, H. Weber és R. Maurach.

Ez az elmélet abból indul ki, hogy a büntetőjogot nem a cselekményre, hanem az elkövető akaratára kell építeni. Azt tanítja, hogy a bűncselekmény tárgyi oka általában nélkülözhető, jelentősége csak a szubjektív elemeknek, a bűnösségnek, az elkövető akaratának van. Welzel egy „rugalmas” bűncselekmény-elmélet kialakítása céljából a cselekmény és társadalomveszélyes következményei közti objektív kapcsolatot az elkövető akaratára, céljára, azaz szubjektív területre vitte át. „A céltudatos, eseményokozásra irányuló akarat — a finális cselekmény gerincoszlopa” — mondja Welzel.⁵

A szerző a finális cselekménytant bírálva megállapítja, hogy maga az akarat — objektív magatartás nélkül — nem képes változást okozni a jog által védett társadalmi viszonyokban. A probléma helyes megoldásának alapja az okozati összefüggés és a bűnösség közti dialektikus egység elemzése, az emberi cselekmény objektív és szubjektív oldalainak egésze.

A fenti áttekintés befejezéséeként a szerző röviden megjegyzi, hogy az okozati összefüggés problémájával általában a német és az orosz polgári kriminalisták foglalkoztak. A franciák a bírósági gyakorlat kérdésének tekintik, míg az angol—amerikai jogászok nem tesznek különbséget az okozati összefüggés és a bűnösség között.

Az ismertett burzsoá elméletek tanulmányozásának eredményeként Gíndev professzor arra a következtetésre jut, hogy az okozati összefüggésről alkotott valamennyi burzsoá elméletnek „belső hibája”, hogy idealista ismeretelméleti alapon áll, és ezért nem tekinthető alkalmasnak a felvetett problémák megoldására.

A monográfia III. fejezetében a szerző a szocialista büntetőjog álláspontjáról fejtegeti az okozati összefüggés problémáit. Előljáróban megjegyzi, hogy a kérdés helyes megoldása csak a marxista—leninista filozófia tanításainak a büntetőjogra való alkalmazásával lehetséges. A természet és a társadalom életének bonyolult kölcsönös összefüggéseiből még viszonylag az okozati összefüggés a legegyszerűbb. Az okozatosság a valóság jelenségeinek speciális kapcsolatát kifejező filozófiai kategória. Ok nélküli jelenségek nincsenek, de ok sincs általában, az ok mindig konkrét. A „*conditio sine qua*

⁵ I. m. 50. p.

non" elmélettel szemben a materialista dialektika nagy jelentőséget tulajdonít a fő ok kiválasztásának, a közvetlen ok és a fő ok, valamint az ok és az ürügy egymástól való megkülönböztetésének.

A továbbiakban a szerző méltatja a szovjet kriminalisták érdemeit az okozati összefüggés kérdésének kidolgozásában. Megállapítja azonban, hogy a szovjet álláspontok sem egységesek, sőt az egyes büntetőjogászok nézetei is változtak, fejlődtek az idők folyamán. Megoszlanak a vélemények az okozati összefüggés véletlen és szükségszerű jellegéről.

A szerző a maga álláspontját kifejtve megállapítja, hogy az okozati összefüggés lehet szükségszerű és véletlen. Az ok és feltétel egymáshoz való viszonyának kérdésében a szerző élesen elhatárolja egymástól a két fogalmat. Bár bizonyos körülmények lehetnek egy esetben feltételek, más esetben okok, az utóbbi esetben elvesztik feltétel jellegüket, és mint okok szerepelnek. „Az ok — a büntetőjogban — az a törvény által meghatározott társadalomra veszélyes cselekmény, amely a káros következményt előidézte.”⁶ A többi körülmény csak feltétel, amely vagy elősegítette, vagy éppen hátráltatta a következmények beálltát. „Következésképpen az ok és feltétel között a büntetőjogban dialektikus összefüggés van, de nem azonos, identikus fogalmak, mivel a társadalmi valóságban a bűncselekmény objektív tényállásának különböző fokú és jelentőségű viszonyait és kapcsolatait fejezik ki.”⁷

A szerző ezt az álláspontját következetesen végigviszi a felbujtó, bűnség szerepének tanulmányozása során is, amikor is kitér arra a látszólagos ellentmondásra, amely az ok és feltétel megkülönböztetésénél a bűnrészesség esetén felmerül.

A feltétel és ok megkülönböztetésének feladatát a szerző a bírósági gyakorlatra bízva, míg a megkülönböztetés eszközüül a bíróság megismerésének tárgyát, az ügy és a rá vonatkozó jogi normák jellegét jelöli meg. Ismeretelméleti szempontból a feltétel és az ok kölcsönhatásban vannak. Az ok előidézi a jelenséget, a feltétel pedig vagy segíti, vagy hátráltatja, de sem nem okozza, sem nem semmisíti meg.

Az ok és a feltétel közötti különbségtétel nehéz problémájának megoldásához nyújt segítséget a dialektikus materializmusnak két fontos módszertani jelentőségű elve: „a jelenségnek mesterséges izolációja” és „az okok és következmények konkrét vizsgálata, a fő, döntő ok megkülönböztetése a másodlagos kapcsolatoktól”.

Az okozati összefüggéshez tartozó kérdések körének kiválasztására objektív ismérv nyújt segítséget: a megfelelő büntetőjogi törvények vonatkozó normái és a konkrét cselekmény objektív lefolyása.

Az okozati összefüggés konkrét feltárásának büntetőjogi jelentőségéről szólva, a szerző az okozatosság és a büntetőjogi felelősség kapcsolatát elemzi. Trajnjin megállapításainak vonalán haladva a szerző kifejti, hogy az okozatosság lehet döntő vagy másodrendű, nagyobb- vagy kisebbfokú. Tehát végső soron az okozatosság foka az az objektív ismérv, amely — a társadalmi veszélyesség fokán keresztül — a bűnösség fokát, a büntetőjogi felelősség mértékét is meghatározza.⁸

Visinszkij akadémikussal ellentétben a szerző a részesség fogalmának szükségességét látja az okozati összefüggésben, s szerinte a részességért való felelősség is a bűnrészes cselekménye és a káros következmények közötti okozati összefüggés fokán alapul. Ezért a büntetés egyéniesítése megkívánja az okozatosság objektív fokának megállapítását a bíróság részéről.

A továbbiakban a szerző az okozati összefüggést a dialektikus materializmus kategóriáinak (szükségszerűség, törvényszerűség, véletlen) fényében vizsgálja, és megállapítja, hogy az idealista „conditio sine qua non” elméleten alapuló nézetek tagadják a véletlent mint okozati jelenséget. Ezzel szemben a dialektikus materializmus kimutatta, hogy nem minden okozati kapcsolat azonos (törvényszerű) típusú, sőt maga a szükségszerűség sem nyilvánul meg teljesen tiszta formában. Két alapvető megjelenési formája: a törvényszerű és a véletlen. Az egyes törvényszerű vagy véletlen a természeti vagy társadalmi szükségszerűségnek csupán egy oldalát, egy vonását mutatja.

A szerző nem ért egyet Piontkovszkijjal és azokkal a jogászokkal, akik szerint a szocialista büntető felelősségre vonás csak szükségszerű okozati összefüggés alapján lehetséges. Mivel „... a véletlen cselekmény is okozatos, ok nélküli cselekmény nincs”⁹,

⁶ I. m. 68. p.

⁷ I. m. 69. p.

⁸ I. m. 87. p.

⁹ I. m. 97. p.

még ha a bűnösség nem is állapítható meg. Nem szabad összekeverni az okozati összefüggés és a bűnösség fogalmát. Az egyetlen helyes kritérium a szükségszerű vagy véletlen okozati összefüggés megállapítására: az elkövetett cselekmény és a társadalomveszélyes következmények közötti okozati összefüggés objektív jellegének megállapítása az objektív valóság konkrét feltételei között. Tekintve, hogy a véletlen is a szükségszerű egyik megnyilvánulási formája, ebből következik, hogy nem minden véletlen cselekmény zárja ki a bűnösséget. A szükségszerű és a véletlen a büntetőjog területén specifikusan nyilvánul meg, de lényegében nem különbözik a dialektikus materializmus ugyanilyen kategóriáitól.

Fontos problémája az okozati összefüggés kérdésének a befejezett kísérlet problémája, melyet az egyes burzsoá elméletek szintén nem tudnak sikeresen megoldani. A szocialista büntetőjog a bűncselekmény alanyi és tárgyi oldalának egységéből indul ki. A kísérlet büntetendő, ha a bűnösség, az okozati összefüggés és a cselekmény objektív társadalmi veszélyessége fennáll. Gindev professzor szerint a kísérlet — nem sikerült bűncselekmény, melynek fontos jellemzője a konkrét tényállás egyik elemének, a következménynek hiánya. A szerző álláspontja szerint kísérlet esetén az okozati összefüggés a következőkben áll: „az ok — a kísérletben megtestesült cselekmény, a következmény pedig — a társadalomveszélyes eredmény bekövetkezésének reális lehetősége”.¹⁰ Az eredmény pedig nemcsak materiális eredmény lehet, éppen ezért a kísérlet lényegének megvilágításához feltétlenül vizsgálni kell a cselekmény célját a bűnösség és objektív jellege szempontjából, valamint a megtámadott tárgy társadalmi jelentőségét.

A IV. fejezet a bűnösségre vonatkozó burzsoá elméletek kritikáját tartalmazza. A szerző egyenként elemzi az egyes irányzatok (jog-etikai, normatív, pszichológiai, antropológiai iskolák) vonatkozó tanításait, egyes marxista jogászok téves nézeteit, majd azok kritikáját adja, és azt a módszertani követelményt veti fel, hogy a jelenségek objektív és szubjektív oldalát mint szerves egységet kell vizsgálni.

A szerző rámutat arra, hogy a burzsoá jogtudomány sokféleképpen igyekezett meghatározni a bűnösség fogalmát. E célból a legkülönbözőbb elméleteket dolgozták ki mind az indeterminizmus, mind a fatalizmusig terjedő determinizmus alapjáról. Kísérletek történtek a különféle elméletek rendszerbe foglalására is. Így például Binding szerint a bűnösségről alkotott elméletek a következő módon csoportosíthatók: a bűnösség — a bűncselekmény pszichikai oka; a köteleességszegő akarat, s a bűncselekmény ennek megnyilvánulása; a felelősség; elítélendőség; a jogérzés gyengesége; közömbösség a jogi normával szemben; abnormális életfelfogás; társadalomellenes beállítottság; rosszakarat stb., stb.

A bűnösségre vonatkozó főbb irányzatok egyike a jog-etikai iskola. Legjelentősebb képviselői: F. Sturm, J. Baumgarten, M. Mayer, Gr. zu Dohna és K. Finger. Ez az elmélet a bűnösség kritériumát a társadalomban uralkodó erkölcs alapjaiból vezeti le, és tanítása szerint „mind a bűnösség fogalma, mind annak lényege és formái (szándék és gondatlanság) — absztrakt, etikai fogalmak, nem pedig meghatározott lelki állapot”.¹¹

A következő irányzat, amellyel a szerző foglalkozik, a normatív iskola. Elméleti kimunkálói — Bierling, Fernek, Kelsen, Beling. Tanításának — mely szerint a bűnösség nem más, mint valamely jogszabály megsértése, s pszichológiai tartalma jogilag közömbös — gyakorlati megvalósítása tág teret nyit a bírói önkénynek.

A pszichológiai irányzatot — melynek legaktívabb képviselője G. Radbruch — a szerző úgy értékeli, mint amely a normatív iskola objektív beszámításával szemben a bűncselekményfogalom szubjektív tartalommal való megtöltése révén (szándék és gondatlanság) bizonyos fokig korlátozza a bírói önkényt. Az irányzat hívei a bűncselekményben a bűnös akarat objektívizálódását látják, és másodlagos jelentőséget tulajdonítanak a bűncselekmény objektív oldalának. „Ezért a bűnösségnek ilyen értelmezése formalisztikus és egyoldalú”¹² — mondja a szerző.

Jelentős szerepet játszott a büntetőjogtudományban az antropológiai vagy szociológiai iskola. Képviselőinek felfogása szerint a büntetőjogi felelősség nem a bűnösség következménye. Jelszavuk a „társadalmi felelősség”, ami lényegében azt jelenti, hogy az elkövető — ha cselekménye a társadalomra veszélyes —, akár beszámítható, akár beszámíthatatlan, felelősséggel tartozik érte. Ez az elmélet a bűnösség fogalmát nem tartja alkalmazhatónak a büntetőjogban. „A felelősség alapja — az objektív kauza-

¹⁰ I. m. 111. p.

¹¹ I. m. 120. p.

¹² I. m. 124. p.

lítás”¹³ — mondja Aschaffenburg. F. Liszt szerint az elkövető jogi (vagy társadalmi) veszélyességének foka, E. Ferri szerint a „személyi veszélyesség”, míg F. Rohland szerint „a társadalomellenes indulat, beállítottság” alapozza meg a büntetést.¹⁴

Az ismertetett bűnösségelméletek vizsgálatának eredményeként a szerző megállapítja, hogy tudományosan egyik burzsoá elmélet sem tudta megoldani ezt a nagy fontosságú büntetőjogi problémát. A bűnösség problémájával főleg a német kriminalisták foglalkoztak, s az ő hatásuk alatt, valamint az uralkodó klasszikus német filozófia hatása alatt fejlődött a forradalom előtti orosz és bolgár burzsoá büntetőjog is. A hegeli filozófia lehetővé tette a büntetőjogi problémák szubjektív idealista értelmezését. A francia—belga büntetőjogászok a viszonylagos akarat szabadság hívei, s azt vallják, hogy „az emberi akarat egy része determinált, más része szabad...”.¹⁵ Az angolok a bűnösséget a gyakorlat problémájának tekintették.

A szerző az ismertetett elméleteket úgy foglalja össze, hogy míg egyrészt a burzsoá iskolák többsége a rendszernek kedvező „rugalmas” bűnösségelméletet dolgozott ki, más résznél az a törekvés észlelhető, hogy megszabaduljanak a bűnösség fogalmától. Ez egyrészt célszerű, másrészt összhangban áll idealista és vulgáris materialista filozófiájukkal. Az imperializmus egyre inkább lemond az „akarat szabadság” elméletéről, s az objektív beszámítás felé halad, amely végső soron az állampolgári szabadság teljes felszámolásához vezet.

A szerző a bűnösség fogalmától való szabadulási törekvés egyik megnyilvánulását látja a nyugat-német „finális cselekménytan” létrehozásában is. Hans Welzel — e tan megteremtője — szerint nincs bűncselekmény, csupán a vádlott bűnös akarat. A bűnösség pszichikai tartalmának semmi jelentősége nincs, a bűnösség csupán normatív kritériuma a büntetőjogi felrhatósnak. A szándék és gondatlanság nem a bűnösség formái, hanem a bűncselekmény összetevő elemei. Welzel szerint a bűnösség fogalma helyett a cselekmény elkövetésére irányuló akarat fogalmával kell foglalkozni. Ezen keresztül feltárul a bűncselekmény célirányozottsága. A bűnösség — a jogellenes cselekmény felrhatósa. A tárgyi oldal teljes egészében — a bűnösség ismérvei.

A szerző úgy jellemzi a finális cselekménytant, mint amelyet Nyugaton a büntetőjog „új” vívmányának tekintenek, holott „az új büntetőjogi terminológia leple alatt az objektív beszámítás elvét alapozzák meg”.¹⁶

A továbbiakban a szerző rámutat arra, hogy a burzsoá büntetőjogtudományban a finális cselekménytan követőin kívül is vannak törekvések megszabadulni a bűnösség-fogalomtól, mint például a nyugat-német Helmuth Mayer és az osztrák Fr. Nowakowski elméletei. A szerző az idézett professzorok nézeteiből azt a következtetést vonja le, hogy azok a bűncselekmény tényállását a büntetőjogi norma diszpozíciójával azonosítják, s a tényállást csak a cselekmény objektív ismérveire korlátozzák.¹⁷

A szerző bírálja azokat a szovjet kriminalistákat, akik különböző alapokból kiindulva a bűnösséget tartják a büntetőjogi felelősség általános alapjának. Rámutat arra, hogy Visinszkij, Űtyevszkij, Nyikiforov, Szergejeva, Trajnyin stb. nézeteit maguk a szovjet jogászok is erősen bírálták, így különösen Manykovszkij, akinek nagy érdemei vannak a marxista filozófia pozícióinak védelmében a bűnösség feltárásában.

Gindev professzor ismerteti a Szovjetunióban lefolyt vita eredményeként leszfűrdött álláspontot a bűnösség meghatározásáról. Ezek szerint: „a bűnösség általános, fajlagos fogalom, amely annak két formáját, a szándékot és gondatlanságot öleli fel. A bűnösség az elkövető meghatározott pszichikai viszonyát fejezi ki az általa elkövetett társadalomveszélyes cselekményhez. Enélkül a pszichológiai momentum nélkül nincs bűnösség. A bűnösség — társadalmi-politikai fogalom. A szovjet büntetőjog a szándékot és gondatlanságot csak akkor tekinti a bűnösség formáinak, amikor azok olyan cselekményekben fejeződnek ki, amelyek a szovjet rendszer ellen irányulnak, vagy a szocialista jogrendet sértik. Az olyan cselekményekben kifejeződő szándék és gondatlanság, amelyek nem veszélyesek a szovjet rendszerre vagy a szocialista jogrendre, nem tartalmazzák a bűnösség ismérveit.”¹⁸

¹³ I. m. 125. p.

¹⁴ I. m. 126. p.

¹⁵ I. m. 136. p.

¹⁶ I. m. 156. p.

¹⁷ A monográfia rendelkezésre álló példányából sajnálatos kötési hiba folytán a 161—176-ig terjedő oldalak hiányoznak. Ennek következtében az ismertetés nem terjed ki a IV. fejezet utolsó cikkére, valamint az V. fejezet első és második cikkére.

¹⁸ I. m. 184. p.

A szerző ezzel a meghatározással egyetértve, részletesen analizálja a bűnösség pszichikai lényegét. Fejtegetéseit Pavlovnak a legmagasabb idegtevékenységről szóló tanításaira alapozza és megállapítja, hogy „egyetlen emberi cselekvés vagy mulasztás sem független az agytól”.¹⁹ „A bűnösség abban áll, hogy az elkövető magatartását nem egyeztetette a törvénnyel, bár ezt megtehetette volna.”²⁰ „... a bűnösség — az ember akaratának negatív megnyilvánulása a törvény és az uralkodó osztály érdekei szempontjából.”²¹ A szerző részletesen kitér az akarat cselekmény két oldalára: a pszichikai állapotra és az objektív valóságra, valamint a motívumok szerepére. Szerinte a bűnösség a bűncselekmény alanyi oldalát jellemző valóságos lelki folyamat.²²

A bűnösség két formájáról — a szándékról és gondatlanságról — szólva, azok eltérő pszichológiai és jogi tartalmát elemzi. A szerző abból az ismert megállapításból indul ki, hogy a szándék lehet egyenes vagy eshetőleges. Mindkettőben közös az előre látás, mely szerint a tudatnak át kell fognia az elkerülhetetlen vagy lehetséges következményeket, a konkrét bűncselekmény tényállásának valamennyi körülményét, így a tárgyi oldalt jellemző okozati összefüggést általános vonásaiban, valamint a bűncselekmény társadalmi veszélyességét is.

A szándék problémájával kapcsolatban a szerző helyesnek tartja, ha azt a részesség vonatkozásában is vizsgálat tárgyává teszi. Ennek során kifejti, hogy részesség esetén a szándéknak át kell fognia azt, hogy bűncselekményben működik közre, meg egyezésnek kell lennie az elkövetők között, a szándéknak azonosnak kell lennie és az okozati összefüggésnek is fenn kell állnia a bűnrészes cselekménye és a cselekvés következményei között.

A gondatlanság pszichikai tartalmát elemezve, a szerző megállapítja, hogy azt a burzsoá kriminalisták tagadják. A szocialista büntetőjog viszont a gondatlan bűnösség pszichológiai megalapozásának elvéből indul ki, és megkülönbözteti a gondatlanság két formáját: a bűnös önbizalmat és a hanyagságot. Mindkét alakzathoz tartozó cselekmények tudatosak, akaratiak. A szerző szerint a marxista jogászok között egységes az a vélemény, hogy „a bűnös hanyagságért való felelősség lényegében nem a ténylegesen bekövetkezett társadalomveszélyes eredmény objektív beszámítása, és hogy a hanyagság a beállott következményekhez való meghatározott pszichikai viszony”.²³ Ezt bizonyítják Pavlov és Szecsenov tanításai, amelyeket a szerző részletesen ismertet. A körülmények által való determináltságtól függetlenül az agy rendszerező, irányító tevékenysége, amely az akarat cselekményt meghatározza — olyan helyzeti erőt jelent, amely végső soron a hanyag cselekmény alanyi oldalának tartalmát is eldönti.

Pavlov tanításai feltárták a büntetőjogi tévedés lényegét is. A pavlovi tanítások szerint az emberi tudatban előforduló tévedések mindenekelőtt az első és második jelzőrendszer dinamikus kölcsönhatásának megromlásához tartoznak. Ezeket a tanításokat a büntetőjogra alkalmazva fejti ki Gindev, „hogy nem minden téves elképzelés hat ki a bűnösség fokára”.²⁴ Így pl. fennáll a bűnösség — bármely formájában —, ha az elkövető tévesen azt képzelte, hogy cselekménye nem bűncselekmény, s ugyanakkor a valóságban az általa elkövetett cselekmény a társadalomra veszélyes. Viszont kizárhatja a szándékos bűnösséget, ha a tévedés olyan körülményre vonatkozik, amelynek helyes tudata a szándékhoz szükséges. Ilyen esetben fennáll a gondatlanság lehetősége.

Az eddig kifejtetteket azzal egészíti ki a szerző, hogy „a bűnösségnek nem lenne értelme az elkövető szándékos vagy gondatlan pszichikai viszonya nélkül... De egy-maga ez a pszichikai viszony még nem bűnösség a büntetőjogi értelemben. Csak az elkövetőnek a bűncselekménnyé nyilvánított cselekménye teszi azzá”.²⁵ A bűnösség a bűncselekményfogalom tartalmi eleme. A bűnösség fogalmát nem lehet másként meghatározni, csak mint a bűncselekmény alanyi oldalának elemét. A bűnösség fogalmának tartalma elválaszthatatlanul összefügg a gondatlansággal és szándékossággal. A bűnösségnek minden más meghatározása lemondást jelentene a bűnösség egységes fogalmáról. Kétféle bűnösségfogalom — logikai és büntetőjogi képtelenség.²⁶

¹⁹ I. m. 188. p.

²⁰ I. m. 189. p.

²¹ I. m. 189. p.

²² I. m. 184. p.

²³ I. m. 204. p.

²⁴ I. m. 212. p.

²⁵ I. m. 215. p.

²⁶ I. m. 215—216. p.

A cselekmény és az elkövető társadalomveszélyességéről szólva a szerző megállapítja, hogy a cselekmény társadalomveszélyessége minden bűncselekmény objektív tulajdonsága. A bűnösség és a büntetés ehhez képest csak származékos, másodlagos fogalmak. Különbséget kell tenni a cselekmény társadalomveszélyességének jellege (amely a szocialista fejlődés egyes szakaszain változik) és az elkövető társadalomveszélyességének foka között. A kettő szorosan összefügg, de nem ugyanaz. Az utóbbit a szocialista büntetőjog csak akkor vizsgálja, ha fennáll az elkövető bűnössége. Vizsgálata a büntetés egyéniesítése szempontjából szükséges.

A továbbiakban a szerző kifejti a szocialista büntetőjognak azt az igényét, mely szerint nem nélkülözhető egy pontos és világos materiális bűncselekményfogalom, annak rögzítésére, hogy a szocialista jogban a bűncselekmény alapvető objektív és meghatározó tulajdonsága a társadalomveszélyesség. Ennek kapcsán utal a szerző Utyevszkij, Nyikiforov és más marxista jogászok álláspontjára, akik viszont a jogot a bűncselekmény értékelő elméletére akarják helyezni, ami szemben áll a szocialista törvényesség követelményével.²⁷

„A bűncselekményi tényállás ma és a jövőben is... a büntetőjogi felelősség egyetlen alapja.”²⁸ Ugyanakkor hatalmas jelentősége van az elkövető személyisége vizsgálatának is.²⁹ Kötelező eleme a bűncselekmény tényállásának a bűnösen okozott káros következmény, továbbá a törvényes ítélet elengedhetetlen feltétele az enyhítő és súlyosító körülmények feltárása is.

A VI. fejezetet a szerző a büntetőjog két elvétől való eltérések híralátának szenteli. Az egyik elv a „bűnösség nélkül nincs bűncselekmény” elve, a másik — az ártatlanság vélelme.

A „bűnösség nélkül nincs bűncselekmény” elv a szocialista büntetőjog humanizmusán alapul, s nagy jelentőségét a Bolgár Legfelsőbb Bíróság számtalan döntése is aláhúzza. Ennek ellenére a Legfelsőbb Bíróság gyakorlatában többször is előfordul ennek az elvnek megsértése. A szerző ezek ellen a törvénytértek ellen emeli fel szavát. Egy konkrét esetben Gindev professzor állást foglal amellett, hogy a felelősségre vonásnak mind a büntetőjogban, mind a polgári jogban feltétele a bűnösség. A polgári jogi felelősség sem az objektív beszámításon alapul.

A mű utolsó cikkében a szerző bírálja B. Sz. Sarkov, M. A. Cselcov és K. A. Mokiseev szovjet szerzőket, akik szerint az ártatlanság vélelme elavult burzsoá jogintézmény. Gindev professzor saját nézetét kifejtve, cáfolja azt az álláspontot, amely szerint a szocialista társadalomban nincsen ellentmondás az államhatalom és az egyes ember között, és ezért szükségtelen, sőt alkalmazhatatlan az ártatlanság vélelme. A szerző szerint a szóban forgó vélelem a büntető ügyek jobb feltárását, a törvényességet segíti elő, ezért mint több más burzsoá jogintézményt, ezt is alkalmazza a szocialista bíróság. Megjegyzi a szerző, hogy ellentmondások a szocialista társadalomban is vannak, ha azok nem is antagonisztikusak. Ennek egyik bizonyítékául említi meg magának a bíróságnak a létezését. A szocialista törvények az anyagi igazság hibamentes feltárása érdekében biztosítják az ártatlanság vélelmét.

* * *

Az elmondottakból is kitűnően Panajot Gindev könyve a büntetőjog érdekes és vitás kérdéseiben foglal állást, s a magyar jogászok számára is hasznos anyagot tartalmaz. A kérdések szocialista irodalma hiányos, de a téma aktualitása megköveteli feldolgozásukat. Ehhez járult hozzá az ismertett munká, mely nyilván további vitára ösztönzi a büntetőjogtudomány művelőit.

²⁷ I. m. 230. p.

²⁸ I. m. 230. p.

²⁹ I. m. 230. p.

Tudományos konferencia a leningrádi egyetemen

HORVÁTH TIBOR

A szovjet jogtudomány tudományos seregszemléje zajlott le Leningrádban 1961. április 19—22. között. Ezekben a napokban a leningrádi egyetem megrendezésében került sor az össz-szövetségi egyetemi konferenciára, amely feladatul tűzte maga elé a kommunizmus kibontakozó építésének időszakában a szovjet állam és a jog szerepének sokoldalú elemzését. A konferencián részt vett csaknem valamennyi szovjet egyetem, illetve a Moszkvai Össz-szövetségi Jogtudományi Intézet, a köztársasági akadémiai jogtudományi intézetek és a közgazdasági egyetemek jogi tanszékeinek képviselői. A konferencián részt vettek egyes népi demokratikus államok küldöttei is. Így a Német Demokratikus Köztársaságot *Lekschas* professzor, a Halle-Wittenbergi Egyetem jogi fakultásának dékánja, a Román Népköztársaságot *Cseterki* professzor, a kolozsvári egyetem tanára, a Lengyel Népköztársaságot *Zawadski* professzor, a varsói egyetem tanára, *Seidler* professzor, a lublini egyetem rektora és *Gofrony* docens, a lublini egyetem büntetőjogi tanszékének vezetője képviselték. A Magyar Népköztársaság részéről a konferencián *dr. Kádár Miklós* egyetemi tanár, az Eötvös Loránd Tudományegyetem jogi fakultásának dékánja és büntetőjogi tanszékének vezetője, valamint *dr. Horváth Tibor* az Állam- és Jogtudományi Intézet büntetőjogi osztályának vezetője vettek részt. A konferencia munkájában belföldi és külföldi vendégekkel együtt kb. 300 jogász vett részt.

A konferencia munkája két plenáris ülésen és jogágazatok szerint szekció-üléseken zajlott le. A konferencia központi témája „A szovjet állam és jog a kommunizmus kibontakozó építésének időszakában” címet viselte. A plenáris ülésen két előadás hangzott el. Az első a kommunizmus kibontakozó építésének időszakában a szocialista államiság és társadalom kapcsolatának kérdéseit, a második ennek az időszaknak néhány jogelméleti kérdését tárgyalta. A két főelőadás megszabta a szekciókban elhangzott előadások problematikájának irányát is. Így pl. a jogelméleti szekcióban előadás hangzott el: a kommunizmusban a társadalmi viszonyok normatív szabályozásának néhány kérdéséről, a szovjet állam alapvető funkcióinak kérdéseiről, a kommunizmus kibontakozó építésének időszakában a jog és az erkölcs szerepéről; az államjogi szekcióban: a demokratizmus fejlődésének objektív törvényszerűségeiről a Szovjetunióban és a népi demokráciákban, a szovjetek és a végrehajtó bizottságok munkájának kérdéseiről, az államigazgatási jog kodifikációjának problémáiról; a polgári jogi szekcióban: a szovjet polgári jog fejlődésének alapvető elméleti problémáiról, a társadalom részvételéről a polgári jogi jogviszonyok szabályozásában, a polgári jogi törvényhozás kodifikációjának kérdéseiről; a nemzetközi jogi szekcióban: a nemzetközi jog forrásainak fogalmáról, a szocialista világrendszer országai együttműködésének nemzetközi jogi elveiről stb. Mint ez a példálódzó felsorolás is mutatja, a konferencia tematikája felölelte valamennyi jogágazatot és majdnem valamennyi állami és jogi diszciplinát. A konferencia rendkívül gazdag tematikájára és beható munkájára jellemző, hogy a négy nap alatt 45 előadás és 87 hozzászólás hangzott el.

Miután a magyar küldöttek a plenáris ülés, illetve a példálódzó szekció-ülések munkájában vettek részt, ezért jelen ismertetés csak a konferenciának az irányú munkájára terjedhet ki. Ennek megfelelően az ismertetés a plenáris ülésen, illetve a büntetőjogi szekció ülésén elhangzott előadásokat tartalmazza kivonatban.

A plenáris ülésen Petrov professzor és Petrov docens, a leningrádi egyetem tagjainak előadását „A szocialista államiság és a társadalom viszonya a kommunizmus kibontakozó építésének időszakában” címmel Petrov docens tartotta meg. Az előadó bevezetésként hangsúlyozta, hogy a kommunizmus kibontakozó építésének jelenlegi feltételei, a szocialista társadalom gazdasági és politikai alapjainak további fejlődése elmélyíti és meg erősíti a szovjet állam népi jellegét. Ez azonban nem jelenti a szocialista állam és a társa-

dalom egybeolvasását; azok azonosítása, illetve szembeállításuk egyaránt megengedhetetlen. Az előadó ezek után rámutatott a szocialista állam és a társadalom azonos vonásaira, ezek közé sorolta a közös gazdasági, politikai-ideológiai alapokat, a kommunista párt által vezetett munkásosztály diktatúrájának mechanizmusán belüli jelentkező rendszerbeli egységet és az állami és társadalmi szervek tevékenységének demokratikus alapelveit. A továbbiakban az előadó a szovjet állam és a társadalom különbségét taglalta. A legjellemzőbb különbségeket abban látta, hogy a) míg az állami szerveknek össznépi jellegük van, amely az állampolgárság jogintézményén alapul, addig az egyes társadalmi szervezetek soraikban a szovjet nép meghatározott részét egyesítik önkéntes részvétel alapján; b) az állami szerveknek lényegesen szélesebb hatáskörük van, mint a társadalmi szervezeteknek; c) habár valamennyi szocialista szervezet tevékenységének közös és fő módszere a meggyőzés, szemben a társadalmi szervezetekkel az állami szervek tevékenységükben a meggyőzés mellett az állami kényszer különböző formáit is alkalmazzák. Az előadó hangsúlyozta, hogy az állami feladatoknak fokozatosan a társadalmi szervezetek kezébe való átadása nem jelenti az átadott feladatok politikai jellegének megszűnését. Ugyanakkor a társadalmi szervezeteknek ilyen módon átadott feladatok elveszítik állami jellegüket, és társadalmivá válnak. Az előadó rámutatott arra a két alapvető útra, amelyeken a szocialista állam a társadalom kommunista öngazgatása irányában fejlődik. Ezek: 1. a társadalmi viszonyok szabályozása a kommunista erkölcs normái, illetve a társadalmi szervezetek által megállapított normák útján; 2. a társadalom mind fokozottabb bevonása az állami feladatok végrehajtásába. E két folyamat természetesen nem egymástól függetlenül megy végbe, azok mélyen áthatják egymást, melynek során az állami tevékenység formái is jelentősen megváltoznak. Végül az előadó hangsúlyozta, hogy a szocialista államiság átféjlődése a kommunista társadalmi öngazgatásba — ez az állam elhalásának folyamata. Ez azonban egyáltalán nem jelenti a szocialista állam gyengítését, miután erejének alapvető forrása a dolgozó tömegekkel való kapcsolata.

A Sargorodszkij professzor és Kerimov docens által kidolgozott előadást „A szovjet jogelmélet néhány kérdése a jelenlegi időszakban” címmel a plenáris ülésen Sargorodszkij professzor, a leningrádi egyetem büntetőjogi tanszékének vezetője tartotta meg. Az előadás bevezetőjeként rámutatott arra, hogy a kommunizmus kibontakozó építésének időszakában a szocialista demokráziának fejlődésének egyik formája a dolgozó tömegek részvétele a szovjet jogalkotásban, a legfontosabb törvénytervezetek össznépi megvitatása. Ezen az úton lehetőség nyílik arra, hogy az egész nép akaratát közvetlenül kifejezze, hogy a jogszabály mint állami akarat az egész nép akaratát közvetlenül tükrözze. A következőkben hangsúlyozta: az hogy a szocializmus viszonyai között a társadalom fejlődésének objektív törvényei határozzák meg a társadalom fejlődésének alapvető irányát, legáltalánosabb követelményeit, egyáltalában nem zárja ki a konkrét feltételektől függően a különböző lehetőségek keletkezését. Annak érdekében, hogy az összes egyéb lehetőségek kizárásával a kívánatos lehetőségből valóság legyen, hogy a társadalom érdekeire legkedvezőbbben ható törvény érvényesülése biztosítható, nemcsak az objektív törvény követelményeit, hanem azok érvényesülési feltételeit is fel kell ismerni. Ebből következik, hogy a jogalkotás folyamatában nemcsak az alapvető társadalmi törvényszerűségeket, hanem azok lehetőségét, érvényesülési feltételeit, azaz a konkrét történelmi situációt is figyelembe kell venni. Kiemelte, hogy a társadalmi törvényszerűségek felismerésének alapján a jogtudomány feladata a törvényhozás olyan támogatása, amely rámutat a szabályozásnak azokra a módszereire, amelyek az adott társadalmi viszonyok feltétele mellett optimális hatásúak. A jogtudomány feladata nem csupán a tételes jog elemzése, hanem a felismert társadalmi törvényszerűségek alapján a legcélravezetőbb jogi szabályozás módszereinek feltárása. A kommunizmus kibontakozó építésének időszakában a jogtudomány feladata egyebek között annak meghatározása is, hogy mely társadalmi viszonyok szabályozását lehet kirekeszteni a jogi szabályozás szférájából és teljesen vagy részleteiben társadalmi szervek szabályozására bízni. Az előadó a továbbiakban hangsúlyozta, hogy a szovjet jog egyik alapelve mind a jogalkotás, mind a jogalkalmazás vonatkozásában a célszerűség. A célszerűség elvét azonban nem lehet elszakítani vagy szembeállítani a szocialista jog egyéb elveivel, elsősorban a törvényességgel és a humanizmussal. A szovjet jogban a célszerűség elsősorban azt jelenti, hogy mindenekelőtt maga a törvény legyen célszerű, maga a törvény biztosítsa annak lehetőségét, hogy alkalmazása célszerűen történjék. Az a jogalkalmazás, amely túlmegy a törvény keretein, nemcsak törvénytört, hanem egyben célszerűtlen is. A továbbiakban az előadó rámutatott arra, hogy a jelenlegi időszakban a társadalmi viszonyok szabályozásánál lényeges változás megy végbe az állami kényszer és a meggyőzés szerepe és egymásközi viszonya tekintetében. Ez a folyamat abban nyilvánul meg, hogy a) számos esetben az állami kényszerrel

áttérés történik a társadalmi kényszerre; b) a jogi ráhatás eszközeiben erősödnek a meggyőzés elemei és csökkennek a kényszer elemei; c) áttérés történik a kényszereszközökről a tiszta meggyőzés eszközeire. A kommunizmus kibontakozó építésének fejlődése során a szocialista jogi norma fokozatosan átnő a kommunista társadalom együttélési szabályává, kommunista erkölcsi szabállyá. E tételek alapján az előadó rámutatott arra, hogy az egyes állami feladatoknak társadalmi szervek kezébe való átadásával kapcsolatban felmerül az az elméleti kérdés, hogy az e feladatok gyakorlásával kapcsolatos társadalmi viszonyok szabályozása mennyiben jogi és az milyen helyet foglal el a jogrendszerben. A kérdés megoldásánál két szélsőséget kell kiküszöbölni. Az egyik abban nyilvánul meg, hogy a társadalmi szervezeteknek átadott funkciókkal kapcsolatos viszonyok szabályozását minden vonatkozásban jogilag kívánják elvégezni, a másik abban, hogy ezeknek a szabályoknak a jogi jellegét teljes egészében tagadják. Az előadás befejezéseként az előadó hangsúlyozta a kommunista párt vezető szerepét a kommunizmus kibontakozó építésének folyamatában, amely jelentős mértékben megnyilvánul a jogalkotásban és a jogalkalmazás területén is.

A büntetőjogi szekcióban öt előadás hangzott el. *Szaharov, a moszkvai Össz-szövet-ségi Jogtudományi Intézet munkatársa* „A bűnözés okairól a kommunizmus kibontakozó építésének időszakában” címmel, *Kuznyecova, a moszkvai egyetem docense* „A bűncselekmény fogalmának néhány kérdése az igazságszolgáltatás egyes feladatainak a szovjet társadalmi szervekre történő átruházásával kapcsolatban” címmel, *Szmirnov, a leningrádi egyetem docense* „Jogviszony a büntetőjogban” címmel, *Lejkina, a leningrádi egyetem docense* „A bűnöző egyéniségének néhány kérdése a szovjet büntetőjogban” címmel, *Sargorodszkij* professzor a leningrádi egyetem büntetőjogi tanszékének vezetője „Az általános büntetéstannal kapcsolatos kérdései a kommunista társadalom kibontakozó építésének időszakában” címmel tartottak előadást.

Szaharov előadása bevezetésében hangsúlyozta, hogy a bűnözés teljes felszámolása feltételezi nemcsak azoknak a megbüntetését, akik bűncselekményt követnek el, hanem és elsősorban a bűncselekmények megelőzését, azoknak a jelenségeknek a leküzdését és kiküszöbölését, amelyek akadályozzák a kommunizmus felépítését. Hangsúlyozta, hogy mivel a bűncselekmény tudatos emberi tevékenység, akaratlagos magatartás, a bűnözés okainak tanulmányozásánál nemcsak a bűncselekmény társadalmi-politikai, hanem társadalmi-pszichológiai tartalmából kell kiindulni. A szocialista társadalomban a bűnözés okainak megállapításáról szólva, az előadó a következőkben csoportosította a problematikát: a) Mi határozza meg a szocializmusban a társadalomellenes magatartások és nevezetesen a bűncselekmény alapját alkotó individualista nézetek és beállítottság fennmaradásának objektív lehetőségét? b) Minnek következtében válik ez a lehetőség egyes személyeknél valósággá; melyek az okai az individualista tudat kialakulásának? c) Mitől függ a konkrét társadalomellenes magatartásban az egyes személyeknél megmutatkozó individuális nézetek és indítékok megjelenése; melyek az egyéniség szubjektív (belső pszichológiai) sajátosságai, illetve objektív (külső) feltételei, amelyek kiváltják, megkönnyítik vagy ellenkezőleg megakadályozzák, megnehezítik a bűncselekmény elkövetését? A továbbiakban az előadó ezekre a kérdésekre kívánt választ adni. Álláspontja szerint a Szovjetunióban a szocializmustól idegen, azzal ellentétes nézetek, szokások, hajlamok fennmaradásának objektív okai: a tudat elmaradása a léttől és a kapitalista környezet mérgező hatása. Ezzel kapcsolatban tévesnek tartja azoknak a szerzőknek a felfogását, akik a szocializmusban az individualista nézetek és hajlamok, illetve a társadalomellenes cselekmények fennmaradását bizonyos gazdasági feltételekkel magyarázzák (aránytalan-ság a termelés fejlődésének színvonalára és a társadalom tagjainak szükségletei között, különbség a fizikai és a szellemi munka között, aránytalanság a szocialista munka szerint elosztás és a szükségletek között stb.). Rámutatott arra, hogy azoknak az okoknak az ismerete, amelyek a szocializmusban az individualista nézeteket, motívumokat eredményezik, és amelyek a bűncselekmény alapját is képezik, önmagában nem adnak választ a bűnözés okainak kérdésére, mitán nem magyarázzák meg, hogy meghatározott személy miért válik bűnözővé. Ezek az okok általánosak, a társadalom valamennyi tagját érintik, ugyanakkor társadalomellenes magatartást csak jelentéktelen kisebbség tanúsít. A megválaszolandó kérdés az, hogy melyek az individualista nézetek és beállítottság kialakulásának feltételei. Ennek a folyamatnak a feltárása azonban még mindig nem ad választ a bűnözővé válásra, mert az individualista nézetek, szokások, hajlamok, beállítottság, bár kétségtelenül a társadalomellenes magatartás alapját alkotják, de nem minden esetben vezetnek szükségszerűen ilyen magatartásra. Mindenképpen megválaszolandó azonban, hogy melyek azok a szubjektív (belső, pszichológiai) és objektív (külső) feltételek és körülmények, amelyek elősegítik, vagy ellenkezőleg, megakadályozzák az

individualista nézetek és hajlamok megjelenését konkrét társadalomellenes magatartásban. A szubjektív feltételek között mindenekelőtt jelentős szerepük van a meghatározott egyénben levő individualista nézetek, hajlamok erejének, mélységének, illetve azok viszonyának az alany szociális elképzeléseihez, hogy az előzők mennyiben tudják legyőzni az utóbbiakat, azaz mennyiben határozzák meg az egyén konkrét magatartását. Ezzel kapcsolatban van nagy jelentősége a bűnözők különböző típusai meghatározásának, amelyre az elmélet idáig meglehetősen kevés súlyt helyezett, habár a kérdés megoldását a gyakorlati bűnüldöző szervek erősen hangsúlyozzák. A társadalomellenes bűnös magatartás meghatározott módon kapcsolatban van, néha pedig a legközvetlenebb módon meghatározott az alany pszichológiai sajátosságai által (temperamentumának sajátosságai, jellege, emocionális és akarati szférája stb.). Ezekben a kérdésekben azonban a marxista felfogás döntő mértékben különbözik a burzsoá kriminológia bármiféle koncepciójától. Az előadó hangsúlyozta, hogy az egyén szubjektív sajátosságai — tudatának színvonala, nézetei beállítottsága, temperamentumának sajátosságai, jellemének erkölcsi és akarati vonásai — nem automatikusan hatnak az ember magatartására, hanem meghatározott objektív körülményekkel összefüggésben, olyan konkrét feltételektől és körülményektől függően, amelyek hatnak az egyénre és részéről reakciót váltanak ki meghatározott magatartás formájában. Ebben az összefüggésben rendkívüli jelentősége van a bűnözés okai felszámolásában, illetve a megelőzés feladataiban a következő tényezőknek: a különböző gazdasági szervező tevékenység hibái és hiányosságai, a mindennapi élet és a pihenés megszervezése, a dolgozók szükségleteinek formális-bürokratikus kielégítése, az alkoholizmus elleni harc kérdése, illetve a büntető törvényhozás, a megelőző-nevelő intézkedések hatásossága, a bűnözés elleni küzdelemben és a bűncselekmények megelőzésében a bűnüldöző szervek gyakorlati tevékenységének színvonala, a társadalmi erők szerepe a bűncselekmények megelőzésében és a bűnözés teljes felszámolásában stb. Az előadó a kifejtettékből arra a következtetésre jutott, hogy a bűncselekmény elkövetése több feltétel és körülmény bonyolult egymásra hatásának következménye, amelyek végső soron megmutatkoznak egyrészt az adott elkövető egyéniségének szubjektív sajátosságaiban — tudatának fokában, nézeteiben, beállítottságában, szükségleteinek jellegében és a kielégítésükre kialakított szokásaiban —, másrészt olyan objektív (külső) feltételekben és körülményekben, amelyekkel az egyén összeütközik, s azok részéről reakciót váltanak ki tudatában és magatartásában.

Kuznyecova docens előadásának bevezetésében hangsúlyozta, hogy a kommunizmus kibontakozó építésének szakaszában a büntetőjogot is áthatja a szocialista demokrácia megerősödése és továbbfejlődése. A büntetőjogban ennek egyik megnyilvánulása a tömegek széleskörű bevonása az igazságszolgáltatás feladataiba, amely olyan büntetőjogi intézmények kialakulásában jelentkezik, mint a feltételes elítélés, a büntetéstől feltételes és idő előtti mentesítés, a rehabilitáció. A másik út, amely az igazságszolgáltatás néhány feladatának társadalmi szervek kezébe való átadásával kapcsolatban, szintén megmutatkozik büntetőjogi intézményekben, ilyenek pl. a büntetőjogi felelősség mellőzése és az ügynek társadalmi bírósághoz való átadása, illetve a büntetőjogi felelősség mellőzése mellett az elkövetőnek kezesekre bízása. Mindezek azonban nem jelentik a kis jelentőségű bűncselekmények ellen folytatott harc gyengülését, hanem annak erősítését a társadalmi ráhatás és a büntetőjogi intézkedések egyesítése útján. Ezzel kapcsolatban merül fel a kérdés a bűncselekmény fogalmáról általában, illetve a kis jelentőségű bűncselekmények és a nem nagy társadalomra veszélyességet képező bűncselekmények fogalmáról. Az előadó leszögezte azt a véleményt, hogy ezek az új büntetőjogi intézmények, mint a büntetőjogi felelősség mellőzése és az ügynek társadalmi bíróság elé vitele, illetőleg az elkövetőnek kezesekre bízása nem változtatják meg a bűncselekmény fogalmát, amelynek legfontosabb ismérvei a társadalomra veszélyesség és a büntetőjogi jogellenesség. A kis jelentőségű bűncselekmények és a nem nagy társadalomra veszélyességet képező bűncselekmények — ellentétben az Alapelvek 7. cikk (2) bek.-ben említett kis jelentőségű cselekménnyel és általában a társadalomellenes vétségekkel — bűncselekményt képeznek annak ellenére, hogy kisebb jelentőségűek, illetve társadalomra veszélyességük viszonylag nem nagy. E cselekmények bűncselekményi jellege nem változik meg, ha azok miatt elkövetőjükkel szemben a konkrét esetben nem büntetőjogi büntetés, hanem társadalmi ráható intézkedés kerül alkalmazásra. Ezeknek a tételeknek az alapján a továbbiakban az előadó hangsúlyozta, hogy a bűncselekmény materiális fogalmának fenntartása mellett rendkívül nagy jelentőségű mind az elméletben, mind a gyakorlatban a konkrét bűncselekmény tartalmának, és pedig jellegének és társadalomra veszélyességi fokának a feltárása. Az adott bűncselekmény jellegének és a bűncselekmény konkrét társadalomra veszélyességi fokának helyes meghatározása döntő előfeltétele annak, hogy az

elkövetővel szemben a javító ráhatás melyik formája, a büntetőjogi büntetés vagy a társadalmi intézkedés kerül alkalmazásra. A továbbiakban az előadó rámutatott arra, hogy jelen körülmények között sokkal inkább mint valaha, nagy jelentősége van a bűnöző egyéniségének. A bűnelkövető személy egyéniségének jelentőségét azonban nem szabad túlértékelni, és nem szabad elszakítani az általa elkövetett bűncselekmény társadalmi veszélyességi fokának és jellegének értékelésétől. Előadásának befejezéseként az előadó hangoztatta, hogy a kisebb bűncselekmény elleni harc, amely párhuzamosan állami és társadalmi szinten megy végbe, abban az esetben felel meg a szocialista törvényesség követelményeinek, ha a bűnüldöző szervek és a dolgozók kollektívái összhangban dolgoznak, és közös erőfeszítéseket tesznek a bűnözés megelőzésére.

Szmirnov docens előadása bevezetésekként hangsúlyozta, hogy a szocialista törvényesség és a szovjet demokratizmus továbbfejlesztése a büntetőjog területén szoros kapcsolatban van annak feltárásával, hogy a büntetőjog normái milyen hatással vannak az emberi cselekményekre. Ez a követelmény kívánja meg, hogy a büntetőjogászok is tanulmányozás tárgyává tegyék a jogviszonyok kérdését, azok alakulását a büntetőjog területén. A büntetőjogi ráhatás sajátossága az embereknek mint a szocialista társadalmi viszonyok résztvevőinek magatartására abban áll, hogy a büntető törvények normái: a) biztosítják azoknak a különböző társadalmi viszonyoknak a védelmét, amelyek hasznosak a dolgozókra; b) szabályozzák azokat a viszonyokat, amelyek a bűncselekmény elkövetése következtében keletkeznek. Az előadó rámutatott arra, hogy eltérően a szovjet jogrendszer többi ágazataitól, a büntetőjogi normák csak akkor kerülnek alkalmazásra, ha jogsértés, nevezetesen bűncselekmény történik. A szovjet államnak kizárólagos uralmi jogosultsága van arra, hogy a bűncselekményeket elkövető személyeket megbüntesse. Az uralmi jogosultság alapján a bűncselekmény elkövetésének pillanatában a bűnelkövető és az állam között uralmi viszony keletkezik, amely előre hajtó ereje a büntetőeljárás cselekményeknek és viszonyoknak, valamint az anyagi büntetőjogi viszonyoknak. A bűncselekmény elkövetése önmagában nem hoz létre büntetőjogi jogviszonyt. A hatályos törvényhozás alapján büntetőjogi büntetést csak a bíróság ítélete alapján lehet alkalmazni. Az a jogi tény, amelynek alapján a büntetőjogi jogviszony keletkezik, magában foglalja nemcsak a bűncselekményt (materiális feltétel), hanem formális momentumokat is: a büntetés kiszabását a bíróság által az elkövetővel szemben. Ez a tény alapozza meg a büntetőjogi jogviszonyt, amely a bűnelkövető és a megfelelő állami szervek között áll fenn. A büntetőjogi jogviszony felei jogalanyiségének tartalmából következők, hogy az elítélt köteles meghatározott korlátozást, nevezetesen a büntetést eltűrni. Ennek alapján a jogerős ítélet rendelkezését végrehajtott szerveknek joguk van az elítéltől megkövetelni az ítélet rendelkezéseinek megfelelő magatartást. A továbbiakban az előadó a büntetőjog és a büntetésvégrehajtási jognak — a szovjet irodalomban újabban sokat vitatott — kapcsolatát, a büntetésvégrehajtási jog jellegének kérdését taglalta. Ennek során rámutatott, hogy azok a viszonyok, amelyek a bírói ítélet végrehajtása során keletkeznek, a szovjet büntetőjog szabályozásának tárgyát képezik. A büntetőjogi normák határozzák meg e viszony feleinek jogait és kötelezettségeit, amelyeknek végrehajtását a társadalmi ráhatások, a büntetés végrehajtásának megszervezése, büntetőjogi, polgári jogi, államigazgatási jogi ráhatások biztosítják. Hangsúlyozta, hogy a büntető anyagi és eljárásjog között alárendeltség-jellegű viszony áll fenn a büntető anyagi jog javára, amely jellemzi a büntetőjogi és büntetőeljárás jogviszonyok kapcsolatát is. A büntető eljárásjogi jogviszonyok, illetve az eljárás cselekmények feladata a büntetőjogi jogviszony különböző elemeinek realizálása. A büntetőjogi jogviszony oldalainak teljes realizálása egyben jelenti a büntetőeljárás jogviszony keletkezését is. A bíróság ítéletének jogerőre emelkedése olyan körülmény, amelynek eredményeként a viszony alanyainak változása végbemegy. Változás történik jogalanyiségükben és ezzel együtt a jogviszony tartalmában és céljában. A továbbiakban az előadó kifejtette, hogy a büntetésvégrehajtási jog nem létesít valamely sajátos, csak a büntetésvégrehajtási jogra jellemző jogviszonyt. A büntetésvégrehajtási törvények feladata a büntetőjogi jogviszony megvalósítása, feltételeinek szabályozása. Emellett a büntetésvégrehajtási jog nem bármely büntetőjogi büntetés végrehajtásának megszervezését, hanem csupán a szabadságvesztés különböző formáinak, illetve a javító-nevelő munka végrehajtásának kérdéseit szabályozza. Végül a büntetésvégrehajtási jog által szabályozott kérdések körébe tartozik egyes államigazgatási ráhatások (pl. elzárás) végrehajtásának megszervezése is. Előadását *Szmirnov* docens azzal a következtetéssel fejezte be, hogy a büntetésvégrehajtási jog vagy konkretizálja az egyes büntetőjogi és államigazgatási jogviszonyok megvalósításának jellegét, vagy meghatározza a büntetésvégrehajtási intézmények tevékenységének rendjét.

Lejkina docens előadásának bevezetésében hangsúlyozta, hogy a szovjet büntetőjogban az utóbbi években mind nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a bűnöző egyéniségének. Ez a jelenség törvényszerű és azt a tendenciát tükrözi, hogy a büntetőjogi felelősség különböző kérdéseinek megoldásánál jelentős mértékben figyelembe veendő a bűnöző egyénisége. A bűnöző egyéniségének tanulmányozása alapvető eszköze annak a megállapításnak, hogy melyek a bűncselekmény elkövetésének okai, s következőképpen melyek az ilyen okok kiküszöbölési módjai. Hangsúlyozta az előadó, hogy a büntetőjogi felelősségre vonás hatékonyága és a büntetés kiszabása sokban függ attól, mennyiben vették figyelembe az elkövető egyéniségének sajátosságait. A bűnöző egyéniségének vizsgálata, mint elméleti kérdés, két aspektusból vetődik fel: 1. a felelősségi forma megválasztása; 2. a megfelelő büntetés meghatározása. Mindkét irányú vizsgálódás megköveteli annak tisztázását, hogy az egyéniség kérdésének tárgyalása hova tartozik a büntetőjog általános részének rendszerében. E kérdés megválaszolása során az előadó bírálta egyes szerzők téves álláspontját. Nézete szerint nem lehet elfogadni B. Sz. Nyiki-forov álláspontját, aki az alany társadalomra veszélyességét a bűncselekmény törvényi tényállása egyik elemének, a büntetőjogi felelősség alapja egyik elemének tekinti. Ugyancsak elutasítandónak tartja B. Sz. Utyevszkij felfogását is, aki az egyéniséget teljesen a törvényi tényálláson kívül álló problémaként kezeli. Az előadó álláspontja szerint a bűncselekmény törvényi tényállása, mint a büntetőjogi felelősség alapja, magában foglalja a bűnöző egyéniségének számos sajátosságát mint olyan ismérveket, amelyek a bűncselekmény alanyát általában jellemzik (beszámíthatóság, meghatározott életkor elérése), illetve olyan ismérveket, amelyek az alanyt csak egyes tényállások viszonylatában jellemzik (ismételtség, visszaesés, speciális alany). Ezenkívül az elkövető egyéniségét jellemzik a tényállás egyéb elemei is (alanyi oldal, tárgyi oldal). Következőképpen meg lehet állapítani, hogy az elkövető társadalomra veszélyességét a tényállás valamennyi eleme tükrözi. Ezek után az előadó tételeit az elkövető társadalomra veszélyességére konkretizálta. Ennek során hangsúlyozta, hogy súlyos bűncselekmény elkövetése az elkövető jelentős veszélyességéről tanúskodik, attól függetlenül, hogy egyéniségének meghatározott pozitív oldalai is vannak. Az elkövető egyénisége azonban nem mutatkozik meg teljesen az elkövetett cselekményben, és ezért azt a bűncselekmény tényállása nem is fogja át teljesen. Az egyéniségnek azon sajátosságai, amelyek nem tartoznak a bűncselekmény tényállásához, a megfelelő esetekben a büntetéskiszabás során a büntetési nem megválasztására és időtartamának megállapítására hatnak. Azon bűncselekmények tekintetében, amelyek nem képeznek nagy társadalomra veszélyességet, a büntetőjogi jogviszony realizálható akár a büntetőjogi felelősségre vonás formájában, akár a büntetőjogi felelősség mellőzésében és az ügy átadásában az ifjúságvédelmi bizottsághoz, a társadalmi bírósághoz, illetve a kezességre bízás alkalmazásában. Ezekben az esetekben — az OSZSZSZK Btk. 10., 51., 52. cikkei — a büntetőjogi felelősség mellőzésére a legnagyobb jelentőséggel az elkövető egyénisége bír. A kifejtettek alapján az előadó arra a következtetésre jutott, hogy az elkövető egyéniségének társadalomra veszélyességét meghatározó körülményeket két csoportra lehet osztani. Ezek: 1. az egyéniséget jellemző olyan körülmények, amelyek a bűncselekmények elkövetésével kapcsolatosak; 2. az elkövető egyéniségét jellemző egyéb körülmények.

Sargorodszkij professzor előadása bevezetésében hangsúlyozta, hogy a társadalomtudományok egyik legfontosabb feladata a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek mélyreható tanulmányozása. A továbbiakban az előadó a szocialista jog általános elveit taglalta. A szocialista jog általános elvei határozzák meg az egyes jogintézmények tartalmát, fejlődését. Ilyen alapelvnek lehet tekinteni a szocialista demokratizmust, humanizmust, törvényességet, internacionalizmust, célszerűséget. Kiemelte, hogy a célszerűség a szocialista jog és ezen belül a büntetőjog egyik legfontosabb alapelve. A büntetés akkor célszerű, ha alkalmas arra, hogy a bűncselekmények elkövetését megelőzze. A büntetés célja a legszélesebb értelemben a társadalomra veszélyes cselekmények elkövetésének megelőzése. Ez a cél vezeti a törvényalkotót, amikor meghatározza, hogy mely cselekmények képeznek bűncselekményt, és azoknak mi a büntetése. Ez a cél vezérli a bíróságot a konkrét büntetéskiszabás, illetve a büntetésvégrehajtási szerveket a büntetés végrehajtása során. Ebből következik, hogy a büntetés feladatairól szóló elméleti kérdések megoldását és a helyes büntetőpolitikát olyan tudományosan megalapozott társadalmi és pszichológiai analízis alapján kell helyezni, amely képes feltárni, hogy a büntetés objektíve mennyiben hajt hasznot a társadalomnak, és a büntetés konkrét formái mennyiben hatnak a bűnözésre. E kérdések megoldása szempontjából nagy jelentősége van a materialista pszichológusok, elsősorban Szecsenov és Pavlov tanításának. Az ember akaratára és értel-

mére való ráhatás társadalmi feltételei objektíve ösztönzik az emberi magatartás meghatározott motívumainak kialakulását. A kizsákmányoló társadalomban az ember életének objektív feltételei motiválják a legtöbb esetben a bűnös emberi magatartást. A szocialista társadalomban, ahol a kapitalista társadalom objektív törvényszerűségei megsemmisültek, megsemmisültek az emberi magatartásnak a kapitalizmusra jellemző motívumai is; fennmaradtak azonban azok a motívumok, amelyeket a kapitalista környezet hatása, illetve a társadalmi tudat elmaradása a létező társadalmi viszonyoktól eredményez. A bűnözés társadalmi okai elleni harc eszközei alkalmasak arra, hogy kiküszöböljék azokat a külső feltételeket, amelyek az emberi magatartásnak a társadalomra káros motívumait szülik. A büntetést ezt a feladatot önmagában nem képes elvégezni, éppen ezért a büntetés kiegészítő és nem fő eszköze a bűnözés elleni küzdelemnek. A büntetés nem a bűnözés külső, objektív feltételeire hat, hanem az emberek pszichikumára. Ezzel létrehozza a magatartás kiegészítő motívumait, kiváltja a társadalomra hasznos magatartást. Következésképpen a büntetés ezeknek a lényegéből fakadó lehetőségeknek a keretében kell alkalmazni és konkrét formáját meghatározni. A társadalomra káros emberi magatartást ki lehet küszöbölni meghatározott motívumokra való kívánatos reakció kifejlesztése, azaz nevelés útján. Ebben az esetben az emberben ugyanazok az objektív feltételek a társadalomra hasznos magatartást eredményeznek. Azokban az esetekben, amikor a nevelés nem küszöbölte ki az emberi magatartás társadalomra káros motívumainak keletkezését, ezeknek hatását ki lehet küszöbölni meghatározott ellenmotívumok előtérbe állításával, nevezetesen az elrettentéssel. Az előadó kiemelte, hogy a büntetésben mind az elrettentés, mind a nevelés tartalmazza a kényszer meghatározott elemeit. A büntetés megelőző hatása két elemet foglal magában: a) a büntetés szükségzerű elemeként az állam nevében való elítélést, amely nevelőleg hat az elkövetőre és környezetére azzal, hogy az állam tekintélyével mondja ki, hogy mi a jó és mi a rossz; b) az elrettentést (az elnyomást), amely visszatartó gátlást vált ki azoknál az alanyoknál, akik hajlamosak bűncselekmény elkövetésére. Az előadó hangsúlyozta, hogy a bűnözés megelőzésére az állam által alkalmazott eszközök köre jelentősen szélesebb, mint a büntetőjogi büntetés köre. Ezek között vannak olyan kényszereszközök — így pl. az orvosi és orvosi pedagógiai intézkedések —, amelyek nem büntetőjogi büntetések. Vannak olyan intézkedések is, amelyek általában nem kényszerintézkedések. Ide tartoznak a bűnözés társadalmi okai ellen vívott harc különféle eszközei, az alkoholizmus, a gyermekek felügyeletnélkülisége, a prostitúció elleni harc eszközei. A bűnözés elleni küzdelem eszközeit nemcsak az állam, hanem a társadalom is alkalmazza. A társadalom által alkalmazott eszközök, habár néha kényszer-elemeket is foglalnak magukban, semmiképpen sem büntetőjogi eszközök. Ezek után az előadó a büntetés és a törvényesség kérdéseit vizsgálta. Hangsúlyozta, hogy büntetés csak bűncselekmény elkövetése esetén és csak az elkövetett bűncselekmény súlyának arányában alkalmazható. Ezt olyan alapvető követelménynek kell tekinteni, amely szükségzerű feltétele az állampolgári jogok védelmének. E követelmény figyelembevétele nélkül alkalmazott büntetés igazságtalan, s az igazságtalan büntetés alkalmazatlan a nevelésre. A törvényesség megerősítésének egyik alapfeltétele annak törvényi meghatározása, hogy mely társadalomra veszélyes cselekményért, milyen büntetés alkalmazható; ennek meghatározását nem lehet a jogalkalmazó belátására bízni. Éppen ezért a törvényben pontosan meg kell határozni a) a törvényi tényállás hiányát; b) azokat a tényállásokat, amelyeknél megengedhető a büntetés mellőzése; c) a büntetés alkalmazásának szükségességét, bár nem tényleges szabadságvesztés formájában; d) a tényleges szabadságvesztés alkalmazásának célszerűségét. Ezekre a tételekre figyelemmel az előadó nézete szerint célszerű lenne a törvényben a társadalomra veszélyes cselekményeket, amelyekre a törvény büntetőjogi büntetés alkalmazását engedi, három csoportra felosztani, és pedig: a különösen veszélyes bűncselekményekre, bűncselekményekre és büntetőjogi vétségekre. Álláspontja szerint a büntető törvénykönyv általános részének kellene kimondania, hogy a büntetőjogi felelősség mellőzésére csak a büntetőjogi vétségek esetén kerülhet sor. Az előadó befejezésül érintette a kényszereszközök alkalmazásának kérdését a kommunista társadalomban. Álláspontja szerint a kommunista társadalomban a társadalomra veszélyes cselekmények elkövetőivel szemben olyan kényszerintézkedések kerülnek alkalmazásra, amelyeknek egyedüli célja a nevelés, miután a társadalom fejlődésének ezen a fókán a bűnözés társadalmi okai teljesen elenyésznek. A kommunista társadalom kibontakozó építésének időszakában, amikor még a bűnözést az alany vonatkozásában külső okok is determinálják, szükséges az elrettentés mint olyan ellenmotívum, amely visszatartó hatást gyakorol a bűncselekményre hajlamos egyénnel szemben. Ebből következik, hogy a büntetés elkerülhetetlensége fontosabb, mint annak szigorúsága.

A fentiekben vázlatosan ismertetett előadásokat vita követte, amelyek keretében tizenhat hozzászólás hangzott el.

Domahin, a leningrádi egyetem docense vitába szállt Szaharov előadásának néhány tételével. Bírált az előadónak azt a tételét, amely szerint a bűnözés alapvető oka az elmaradott társadalmi tudat, mert szerinte ez a tényező nem ad teljes magyarázatot a bűnözés okaira. Hangsúlyozta, hogy a Szovjetunió mai fejlődési fokán kétség-telenül uralkodó helyzetet foglal el a szocialista tudat, de hatnak még a burzsoá tudati elemek is. Emellett nem szabad megfeledkezni arról, hogy a társadalom meghatározott rétegeiben hatnak olyan tudati tényezők is, amelyek nem sorolhatók a burzsoá tudathoz, annak ellenére, hogy esetleg szemben állnak a tételes jog követelményeivel. Figyelembe kell venni, hogy meghatározott társadalmi rétegek bizonyos cselekményeket nem tekintenek bűncselekménynek s ez nem elmaradt tudatukkal áll összefüggésben, még kevésbé azzal, hogy szemben állnának a szovjet állami és társadalmi renddel. Így pl. a falusi lakosság egy része egyszerűen nem tekinti bűncselekménynek a saját fogyasztás céljából elkövetett engedély nélküli pálinkafőzést. A bűnözés megelőzése vonatkozásában ilyen tudati tényezőkkel is feltétlenül számolni kell. A továbbiakban hangsúlyozta, hogy a gazdasági tényezők kapcsolatát a bűnözéssel nem szabad általános síkon tárgyalni, azt csak konkrét, meghatározott történelmi-társadalmi helyzet alapján lehet vizsgálni. Kétségtelen, más volt ez az összefüggés a Szovjetunióban a huszas években, és más ma. Nem szabad megfeledkezni azonban arról sem, hogy a szocializmus elosztási rendszere általában nem biztosítja az emberek valamennyi szükségletének teljes kielégítését. Ezenfelül ismeretes, hogy néhány vonatkozásban a lakosság alapvető szükségletei ma sincsenek kellően kielégítve — pl. a lakásszükséglet —, és ezeknek a tényezőknek hűtását a bűnözésre tagadni aligha lehet. A kodifikációs kérdéseket érintve hangsúlyozta, hogy a törvényesség elvének az felel meg, ha a törvényben mind a tényállás elemei, mind a minősítő körülmények pontosan meghatározottak s ki kell zárni olyan minősítő körülmények megfogalmazását, amely a jogalkalmazó szervek belátására bízva a minősítő körülmény fennállásának megállapítását. Ezért nem helyesli „a különösen nagy kár”, „a súlyos következmények” s az ehhez hasonló minősítő körülmények szerepeltetését.

Pobegajnoj, a voronyezsi egyetem aspiránsa hozzászólásában bírálta Szaharov előadását abból a szempontból, hogy a bűnözés okainak kérdéseit csak általánosságban vetette fel. Álláspontja szerint a helyes az lett volna, ha az előadó egyes konkrét bűncselekménykategóriák bűnözési okait tette volna vizsgálat tárgyává. A továbbiakban rámutatott arra, hogy mivel a bűncselekmény társadalmi jelenség, nem lehet tagadni, hogy a bűnözésnek a Szovjetunióban jelenleg társadalmi okai is vannak. Ezeket az okokat a gazdasági élet egyes tényezőinek, illetőleg a termelés és az elosztás rendszerének ellentmondásaiban, továbbá a társadalmi és az egyéni érdekek közötti ellentmondásokban látja. Hozzászólásában javasolta, hogy a kriminálpszichológiát vezessék be az egyetemi oktatásba önálló tananyagként.

Grabovszkaja, a leningrádi egyetem docense hangsúlyozta, hogy a Szovjetunióban a bűnözés elleni küzdelem legfontosabb oldalai — a harc a visszaeső bűnözés és a fiatalok bűnözése ellen. Bírált Szaharov előadását absztrakt volta miatt és hangsúlyozta, hogy a bűnözés okait konkrétan egyes bűncselekménykategóriák viszonylatában kell tanulmányozni. Ez a feladat azonban nemcsak az elméleti jogászokra hárul, hanem feladata a gyakorlati bűnüldöző szerveknek is. Ezek után adatokat ismertetett egy, a leningrádi fiatalok bűnözésével foglalkozó vizsgálat eredményéről. Általános tapasztalatként kiemelte, hogy a fiatalok bűnelkövetők között szembetűnő az alacsony iskolázottság és a családi nevelés hiánya. Rámutatott arra is, hogy ma Leningrád néhány kerületében a fiatalok bűnözés bizonyos növekedése mutatkozik meg. Ennek a jelenségnek az okát egyebek között abban látja, hogy a bűnüldöző és egyéb hatóságok nem küzdenek megfelelően, illetve nem megfelelő eszközökkel küzdenek a fiatalok bűnözése ellen, és jelentős hiányosságok vannak a társadalmi bíróságok és az ifjúságvédelmi bizottságok munkájában.

Sztunbija, az Északi Tudományos Akadémia munkatársa rámutatott arra, hogy feltétlenül szükség van ösz-szövetségi méretekben a bűnözés okainak tanulmányozására irányuló munka koordinálására. Elmondotta, hogy intézetében elsősorban a fiatalok bűnözésének kérdéseivel foglalkoznak, főleg a megelőző intézkedések rendszerének kidolgozása szempontjából.

Ljiszic aspiráns, Szaharov előadásához hozzászólva annak egyik pozitívumát a bűnözés szubjektív tényezőinek felvetésében látta. Nézete szerint nem kell attól tartani, hogy a bűnözés okairól kidolgozott szocialista elméletek külsőleg hasonlítanak a burzsoá kriminológia egyes koncepcióihoz, a lényeg mindenképpen az eltérő tartalomban van. Hangsúlyozta, hogy a konkrét bűncselekmény vizsgálata során külön-külön fel kell tárni a bűncselekmény elkövetésének okát és az elkövetését lehetővé tevő feltételeket, mert mindkét kategóriának más irányú gyakorlati kihatásai vannak. Kuznyecova előadásához hozzászólva, különbséget tett a bűncselekmény fogalma és a bűncselekmény meghatározása között. Hangsúlyozta, hogy a bűncselekmény meghatározása törvényi, illetve elméleti lehet, míg a bűncselekmény fogalma a bűncselekménykategóriák felosztásával kapcsolatos. Ez utóbbi körében megkülönböztetett kisebb súlyú bűncselekményeket, nem nagy társadalomra veszélyességű bűncselekményeket és különösen veszélyes bűncselekményeket. A bűncselekmény fogalmától elválasztotta a büntetőjogi felelősség kérdését, mert álláspontja szerint a büntetőjogi felelősségre vonás mellőzése és az ügynek társadalmi bíróság elé vitele, illetőleg az elkövetőnek kezesekre bízása esetén a cselekmény változatlanul bűncselekmény, de büntetőjogi felelősségről nem lehet beszélni.

Hlamov alezredes gyakorlati szempontokból szövegezt hozzá az elhangzott előadásokhoz. Hangoztatta, hogy az elmélet és a gyakorlat együttes feladata a bűnözés megelőzésére vonatkozó intézkedések rendszerének kidolgozása. A továbbiakban hangsúlyozta, hogy a bűnözés okai között feltétlenül számolni kell a pszichikai faktorokkal. Ezt annál is inkább fontosnak tartja, mert a bűnözés okai vonatkozásában a tudat elmaradásáról, illetve a kapitalista környezet hatásáról szóló tétel nem magyaráz meg mindent.

Kriger, a moszkvai egyetem docense Sargorodszkij professzor előadásához szövegezt hozzá. Bírálta az előadásnak azt a tételét, amely a célszerűséget a szovjet büntetőjog egyik alapelveként fogta fel. Szerinte mint ilyen nem létezik, azonban kétségtelen, hogy a törvényhozás vonatkozásában a célszerűség általános követelmény. Ennek bizonyítására kifejtette, hogy a szovjet büntetőjog alapelvei, azaz a törvényesség, a humanizmus, a demokratizmus, az internacionalizmus realizálásuk során együtt képesek a célszerűséget megvalósítani. Azért is bírálta az előadásnak ezt a tételét, mert véleménye szerint ez a tétel a gyakorlatban könnyen oda vezetne, hogy a célszerűség elvét szembeállítják a törvényesség elvével. Álláspontja igazolásul a kezesekre bízás és a feltételes elítéléssel kapcsolatban számos gyakorlati példára hivatkozott, ahol máris tapasztalhatók ilyen törekvések. Hangsúlyozta továbbá, hogy a fenti büntetőjogi alapelveket nem lehet egymással szembeállítani, illetve nem lehet a társadalom fejlődésétől elszakítva szemlélni. Így például a humanizmus mint alapelv sem absztrakt követelmény, hanem mindenkorai tartalmú társadalmi tényezők határozzák meg.

Tolsztoj, a leningrádi egyetem docense Szmirnov előadásának tételeit bírálta. Helyeselte azt a törekvést, hogy a büntetőjogászok is behatárolt körben vizsgálják a jogviszonyelmélet kérdéseit a büntetőjog területén. Bírálta azonban az előadásnak azon terminológiáját és tételeit, amelyek mögött nincs konkrét tartalom. Így pl. üres, tartalmatlan absztrakciónak minősítette Szmirnovnak az uralmi viszonyról szóló tételét. A továbbiakban vitába szállt az előadónak a büntetésvégrehajtási jogról vallott felfogásával. Nézete szerint éppen a helyes értelemben felfogott jogviszonyelmélet alapján nem lehet megtagadni a büntetésvégrehajtási jogtól az önálló jogágazatiságot. Szerinte a büntetésvégrehajtási jog olyan önálló komplex jogágazat, amelyben jelentős szerepet játszanak a büntetőjogi normákon kívül államigazgatási, munkajogi, polgárjogi normák is.

Kádár Miklós professzor, az Eötvös Loránd Tudományegyetem jogi karának dékánja hozzászólása első részében a kriminálpszichológia kérdéseivel foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy a bűnelkövetés pszichológiai tartalma egyre inkább szükségessé teszi, hogy a büntetőjog területéről kilépve más tudományágak eredményei segítségével is keletkezzenek a bűnözés elleni küzdelem céljaira megfelelő megoldások. Rámutatott arra, hogy ma még hazánkban a kriminálpszichológia fiatal, s művelői többségükben még nem kriminálpszichológusok, hanem vagy kriminalisták vagy pszichológusok. Erős hajlam fedezhető fel a pszichológusok körében arra, hogy a bűnözést egyenesen pszichológiai jelenségként értékeljék, és a bűnözés elleni küzdelem egyre inkább az orvostan, a biológia körébe utalják. Ezzel a büntetőjog „jogtalanítása” mellett foglalnak állást, és tagadják a bűnözéstől tartózkodásra ható társadalmi tényezőket. Az ilyen nézetek leküzdése mellett szükség van a kriminalista és pszichológus közös, marxista szemléleten

nyugvó tevékenységének kialakítására. A kriminálpszichológusnak fel kell tárnia a vizsgált személynek társadalomellenes cselekménye elkövetésének pszichikus státuszát, meg kell állapítania, hogy a bűncselekmény elkövetése az elkövető züllöttségének, társadalomellenes beállítottságának manifesztálása-e, vagy csupán sajátos egyéb körülmények eredménye. Mindkét esetben különböző büntetőjogi következtetések adódnak. Az utóbbi esetben előtérbe kerül a gondatlanul elkövetett bűncselekmények előidéző okainak feltárása és az ez okokkal szembeni harc helyes eszközeinek a meghatározása. Ezzel kapcsolatban Kádár professzor hangsúlyozta, hogy a gondatlan emberi magatartások jelentősége — többek között — a technika óriási fejlődése folytán növekszik, s a bűnözés megszűnése szempontjából is nagyobb a jelentősége a gondatlanságból előidézett antiszociális cselekményeknek, mint a szándékosoknak. A továbbiakban hangsúlyozta, hogy ezek a megoldandó új feladatok egyáltalán nem jelentik a burzsoá szubjektív tendenciák elleni elméleti küzdelem lanyhulását. Az a pszichológiai tudomány visz bennünket új távlatok felé, amely abból indul ki, hogy az ember pszichikai sajátosságai cselekményeiben bizonyos mértékben és bizonyos esetekben ugyan manifesztálódnak, de e sajátosságoknak a jelentősége az embernek a környezethez való viszonyában van.

Osugajev, a kazanyi egyetem docense Szaharov előadásával kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a bűnözés konkrét okainak kutatását össze kell kötni megfelelő megelőzési rendszer kidolgozásával. Ez olyan komplex feladat, amelyben a büntetőjogászokon kívül részt kell venniük pedagógusoknak, pszichológusoknak is. Bírált a bűnözés okainak kutatására irányuló vizsgálódásokat, amelyek szerinte ez ideig csak általános szinten és koordinálatlanul folytak. A bűnözés elleni küzdelem kérdéseivel kapcsolatban rámutatott arra, hogy ez ideig nem nyert megfelelő kidolgozást a társadalmi ráható intézkedések rendszere sem. A társadalmi bíróságok gyakorlatáról szólva rámutatott, hogy gyakorlati szinten keresik azokat a reális és célszerű lehetőségeket, amelyek alkalmasak a társadalmi ráható megvalósítására. Ebben a munkában is jelentős szerepük lehet a pedagógusoknak, pszichológusoknak.

Lekschus professzor, a halle-wittenbergi egyetem jogi karának dékánja hangsúlyozta, hogy a konferencia fontos, a Német Demokratikus Köztársaság büntetőjogát is érintő kérdéseket vetett fel. Ismertette azt az elméleti harcot, amelyet a Német Demokratikus Köztársaság jogászai folytatnak a nyugat-német fasizálódó jog leleplezésére. Így rámutatott arra, hogy az NSZK-ban a parlament által nemrég elfogadott új büntető-törvénykönyv-tervezet alapján az érület-büntetőjogi felfogáson épült. Emellett rámutatott arra is, hogy a Német Szövetséges Köztársaság joga egyre inkább már csak néhány monopolszervezet érdekének, s nem is az egész uralkodó osztály érdekeinek felel meg, amely még jobban aláhúzza a nyugat-német jog fasizálódó tendenciáit. Sargorodszkij professzor előadásához hozzászólva, egyetértését juttatta kifejezésre azzal kapcsolatban, hogy a jog tanulmányozásának az alapja a társadalom objektív törvényszerűségeinek feltárása. Ugyancsak elfogadta az előadónak a célszerűségről mint büntetőjogi alaplvról kifejtett tételeit.

Mihajlenko professzor, a kievi akadémiai Jogtudományi Intézet munkatársa hangsúlyozta, hogy a XXI. kongresszusnak a bűnözés felszámolására vonatkozó határozatait csak abban az esetben lehet végrehajtani, ha a szovjet jogászok és az egész társadalom megismeri a bűnözés konkrét okait. Hiányolta, hogy az ez irányú munka ez ideig nem nyert megfelelő koordinálást. Szaharov előadását bírálva hangsúlyozta, hogy a bűnözés okait elsősorban nem elméleti szinten kell felvetni, hanem konkrét bűncselekménykategóriák szintjén kell azokat tanulmányozni, és csak ennek alapján lehet megfelelő általános következtetésekhöz jutni. A konferencián elhangzott előadásokról szólva megállapította, hogy azok gazdag gondolati tartalmuknál fogva általában pozitíven hatnak az érintett kérdések további kidolgozására.

Horváth Tibor, a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének osztályvezetője a társadalmi bíráskodással kapcsolatban a Magyar Népköztársaságban felmerült néhány kérdést érintett hozzászólásában. Ismertette a Magyar Népköztársaságban a társadalmi bíróságok létrejöttének körülményeit, azok munkáját s a társadalmi bíráskodás hatályos jogi szabályozásának hiányosságait. A társadalmi bíráskodás várható jogi szabályozásával kapcsolatban vázolta a magyar jogászok nézeteit a társadalmi bíráskodás szervezeti formáiról, irányításának, ellenőrzésének kérdéseiről, a tár-

sadalmi bíraskodásnak az egyes jogágazatokhoz való viszonyáról, a társadalmi bíraskodás hatásköréről, intézkedéseinek rendszeréről s a döntései ellen irányuló jogorvoslati rendszer lehetőségeiről. A továbbiakban hangsúlyozta, hogy e kérdések csak bizonyos vonatkozásokban jelentkeznek jogi síkon, s azok alapját a szocialista társadalom fejlődéséből fakadó olyan elméleti problémák képezik, amelyeknek kimunkálása a szocialista állam- és jogtudományok soronlevő feladata. Ilyen problémák a szocialista állam és jog fejlődésének tendenciái, a jogi felelősség átalakulása társadalmi felelősséggé, a bűncselekmény fogalmának változása, az állami és társadalmi szervek szerepe a jogalkalmazásban és egyéb kérdések. Befejezésül kifejezte meggyőződését, hogy a jelen konferencia nemcsak a szovjet, hanem a magyar jogtudomány számára is jelentős útmutatást nyújt ezeknek a kérdéseknek a megoldására.

Blunsz, a Lett Tudományos Akadémia munkatársa Kuznyecova előadásához szólt hozzá. Egyetértett az előadóval, és hangsúlyozta, hogy a szovjet büntetőjogban a legújabb törvények, illetve társadalmi bíróságról szóló törvénytervezet kibocsátásával sem változott meg a bűncselekmény fogalma. Az új törvényhozás tételeinek elemzése alapján következtetésként arra mutatott rá, hogy bár annak eredményeként jelentősen szűkül a büntetendő cselekmények köre, ez semmiféle változást nem jelent a bűncselekmény fogalmában. Bírálta Sargorodszkij professzor tételét a célszerűségről mint a szovjet büntetőjog egyik alapelvéről, mert ez szerinte a gyakorlatban bizonyos veszélyeket rejt magában.

Osepulcsinko, a kievi egyetem docense hozzászólásában bírálta Szaharov tételét a bűnözés okairól. Véleménye szerint az előadó helytelenül fogja fel a gazdasági tényezők szerepét a bűnözésben. Rámutatott, hogy a bűnözést a Szovjetunióban végső soron a társadalmi-gazdasági alap szocialista átszervezése szorította vissza, illetve a kommunista társadalom felépítése számolja fel véglegesen. Ha pedig a gazdasági tényezőknek ilyen pozitív hatása van a bűnözésre, nem lehet tagadni azok bizonyos negatív hatását sem. Ezek a negatív hatások ma is megmutatkoznak a gazdasági élet bizonyos hiányosságaiban, a termelési viszonyok és a termelési erők fejlődésének ellentmondásaiban és egyéb gazdasági tényezőkben. Nem értett egyet Kuznyecova tételével a bűncselekmény-fogalom változatlanóságáról. Rámutatott arra, Kuznyecova tételéből az következik, hogy a büntetőjogi felelősség mellőzése és az ügynek a társadalmi bíróság elé vitele esetében a társadalmi bíróság bűncselekményt bírál el. Nézete szerint, miután az állami szervektől a társadalmi szervek kezébe átadott funkciók állami jellege megszűnt, e funkciók gyakorlása során ezek a szervek is így a társadalmi bíróság már nem állami-jogi kategória, nevezetesen a bűncselekmény felett ítélkezik. Végül Sargorodszkij professzornak a célszerűségről szóló tételével szemben hangoztatta, hogy a célszerűségnek mint alapelvnek önálló jelentősége nem lehet, azon kívül, hogy magának a törvénynek kell célszerűnek lennie.

Achmedov, az üzbekisztáni egyetem docense hozzászólásában ismertette a társadalmi erők bevonásának formáit a bűnözés elleni küzdelembe az üzbég SZSZK-ban. Hangsúlyozta, hogy a bűnözés okainak tanulmányozását a bűnözés megelőzésének kérdéseivel, a megelőzés rendszerének kidolgozásával kell összekötni.

A kétnapos vita után az idő előrehaladottságára való tekintettel az előadók lemondtak a válaszáadás jogáról. A büntetőjogi szekció munkáját *Sargorodszkij* professzor rekesztette be. Zárszavában hangsúlyozta az elhangzott előadások jelentőségét s azt a tényt, hogy a vitában számos olyan gondolat merült fel, amely figyelmet igényel, és további kidolgozást kíván meg. Hangsúlyozta, hogy a büntetőjogtudomány a jogi problémák elméleti feldolgozása során nem rekedhet meg a jogalkalmazó szervek jogi gyakorlatának ismereténél. Utalt arra, hogy a marxista társadalomfelfogás szerint a jogi gyakorlat csupán a társadalmi gyakorlat egy részét képezi. Végül leszögezte, hogy bár az elmélet a gyakorlat talaján áll, a gyakorlat által felvetett problémákat dolgozza fel, ugyanakkor éppen elméleti munkája eredményeivel bizonyos vonatkozásban vezeti a gyakorlatot, utat mutat a törvényhozásnak és a jogalkalmazásnak.

A konferencia 22-én plenáris záróülést tartott. A záróülésen a két fő előadás előadói összefoglalták a vita eredményét. *Petrov* docens hangsúlyozta, hogy a Szovjetunió jelenlegi fejlődési szakaszában sem lehet az államot és a társadalmat azonosítani, illetve szembeállítani. Megállapította, hogy a vita teljesen megerősítette az előadásnak azt a tételét, mely szerint a kommunista öngazdátása való fejlődés során az állami szervekből a tár-

sadalmi szervek hatáskörébe átadott funkciók jellege is megváltozik. Azok ugyan nem veszítik el politikai jellegüket, de állami feladatokból társadalmi jellegű feladatokká válnak. *Sargorodszkij* professzor zárszavában leszögezte, hogy a szovjet jogtudomány feladata nem egyszerűen a tételes jog elemzése, hanem annak bírálata, továbbá tökéletesítése is. Rámutatott arra, hogy a kommunizmus kibontakozó építésének szakaszában a kommunista társadalmi öngazgatás elemeinek fokozatos kifejlődésével kapcsolatban különös súllyal vetődik fel a jogalkalmazók körének kérdése. Nézete szerint a társadalmi fejlődés fenti elemeire tekintettel el kell ismerni, hogy mind az egyes állampolgárok, mind azok kollektívái, társadalmi szervezetei a jogalkalmazók közé tartoznak. Az előadása által kiváltott vitával kapcsolatban ismét érintette a kényszer és a meggyőzés kérdését a kommunizmusba való átfejlődés során. Hangsúlyozta, hogy minden emberi társadalomban létezett, létezik és létezni fog a kényszer. Utalt arra, hogy a kommunizmusba való fejlődés során is lesz szerepe a jogi normának. Nyilvánvaló, hogy a „mindenki képességei szerint” elv alapján megkívánt társadalmi magatartást továbbra is normák szabályozhatják. A fejlődés során azonban megváltozik e normák kikényszerítésére alkalmas kényszer jellege. A fejlődés folyamán az állami kényszer mindjobban társadalmivá alakul, s a kommunista társadalmi öngazgatásban pedig csak társadalmi kényszernek lehet helye.

Több hozzászólás után, amelyek főleg a konferencia jelentőségének méltatására irányultak, a leningrádi össz-szövetségi egyetemi jogtudományi konferenciát Korolov, a jogi fakultás dékánja zárta be.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó Igazgatója

Műszaki szerkesztő: Pataki Ferenc

Kézirat beérkezett: 1961. VI. 23. — Pédányaszám: 500. — Terjedelem: 14 (A/5) ív

61.53613 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

<i>Золтан Петери</i> : О понятии формы государства	291
<i>Вилмош Пешка</i> : К вопросу о роли общественных организаций в законодательной деятельности государства	323
<i>Ханна Бокор-Сегё</i> : Применение колониальной клаузулы в международных договорах	341
<i>Тибор Хорват</i> : Некоторые актуальные вопросы отношения теории и практики в работе Института Государства и Права ВАН	375

В конце отдельных трактатов излагается их краткое содержание на русском и французском языках.

Обзор

<i>Йозеф Салаи</i> : Имре Сабо: Толкование норм права	391
<i>Иштван Саси</i> : Том за 1959-й год Советского ежегодника международного права	403
<i>Йозеф Халас</i> : Вопросы народно-демократического государства и права	414
<i>Вилмош Пешка</i> : Керимов, Д. А.: Свобода, право и законность в социалистическом обществе	421
<i>Анна Хорват</i> : Гиндев, Панайот: Причинная связь и вина в уголовном праве в свете диалектического материализма	428
<i>Тибор Хорват</i> : Научная конференция в Ленинградском Университете	436

SOMMAIRE

Études

<i>Zoltán Péteri</i> : À propos de la notion de la forme d'État	291
<i>Vilmos Peschka</i> : Le rôle des organisations créées par les citoyens dans l'activité législative de l'État	323
<i>Mme Hanna Bokor-Szegö</i> : La clause coloniale dans les traités internationaux	341
<i>Tibor Horváth</i> : Quelques questions actuelles du rapport de la théorie et la pratique concernant le travail de l'Institut des Sciences Juridiques et Politiques....	375

Les résumés en langues russe et française sont à trouver après chaque étude.

Revue

<i>József Szalay</i> : Imre Szabó: L'interprétation des normes juridiques	391
<i>István Szász</i> : L'Annuaire de Droit International soviétique de 1959	403
<i>József Halász</i> : Les problèmes de l'État et du droit dans les démocraties populaires	414
<i>Vilmos Peschka</i> : Kerimov, D. A.: Liberté, droit et légalité dans la société socialiste	421
<i>Anna Horváth</i> : Gindev, Panajot: Causalité et culpabilité dans le droit pénal selon le matérialisme dialectique	428
<i>Tibor Horváth</i> : Une conférence scientifique à l'Université de Léningrade	436

Ára: 20,- Ft

Évi előfizetés: 60,- Ft